

T.C
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

İLK DÖNEM ABBÂSÎ-BİZANS İLİŞKİLERİ
(SOSYO-KÜLTÜREL AÇIDAN)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Taner YILDIRIM

HAZIRLAYAN
Hatun POLAT

ELAZIĞ-2019

T.C
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**İLK DÖNEM ABBÂSÎ-BİZANS İLİŞKİLERİ
(SOSYO-KÜLTÜREL AÇIDAN)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Taner YILDIRIM

HAZIRLAYAN
Hatun POLAT

Jürimiz.....tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda bu yüksek lisans tezini oy birliği/ oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. Prof. Dr. Aydın ÇELİK
2. Doç. Dr. Taner YILDIRIM
3. Dr. Öğr. Üyesi Fatma İNCE

F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun.....tarih ve..... sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Osman Ömer UMAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****‘İlk Dönem Abbâsî-Bizans İlişkileri’ (Sosyo-Kültürel Açıdan)****Hatun POLAT****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Tarih Ana Bilim Dalı****Elazığ- 2019, Sayfa: VII+203**

İslâmiyetin zuhurundan itibaren başta Hz. Peygamber olmak üzere onun ardından gelen diğer liderler, komşu devletleri İslâm’a davet etmek ve barış antlaşması yapmak üzere elçiler görevlendirdiler. Özellikle Hz. Peygamber, liyakatli ve muktedir kişiler arasından seçtiği elçiler sayesinde önemli diplomatik faaliyetler yürüttü. Hz. Peygamberden sonra Raşit Halifeler ve nihayet Emevîlerde bu geleneği sürdürdüler. Emevîlerin ardından yönetimi devralan Abbâsîler ise özellikle Bizans İmparatorluğu ile diplomatik münasebetler tesis ederek; siyasi, sosyal, ticari, ekonomik ve kültürel alanlarda da birçok faaliyet yürüttüler.

İslâm dünyasına miladî 750’den 1258’e kadar egemen olan Abbâsî devleti, İslâm devletinin sınırlarını genişleterek birçok yeri fethetmiş ve bu kapsamda pek çok Bizans şehrini de topraklarına katmıştı. Böylece Müslümanlar, doğrudan Bizans kültür ve medeniyeti ile tanışma fırsatı buldular. Bununla birlikte, karşılıklı gidip gelen elçilik heyetleri ve liderlerin bizzat yürüttüğü tercüme faaliyetleri sayesinde, Bizans kültürü ile İslâm kültürü kısa sürede birbirinden etkilendiler. Öyle ki Bizanslılar ile Anadolu’da yapılan mücadeleler, Arap ve Bizans destanlarında dahi yerini aldı. Bizde çalışmamızda; farklı dünyalara mensup her iki devletin birbiri üzerindeki tesirlerini mümkün olduğunca ortaya koymaya ve değerlendirmeye gayret ettik.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Kültür, Ekonomi, Diplomasi, İslâm.

ABSTRACT**Masters Thesis****‘First Term Abbâsî-Byzantine Relations’ (Socio-Cultural in Terms of)****Hatun POLAT****Fırat University****Social Sciences Institute****Department of History****Elazığ – 2019, Page: VII+203**

Since the emergence of Islam, Islamic leaders have been accepted as political and have spread their religious beliefs. Hz. Muhammad carried out diplomatic activities with letters of invitation. Indeed, after the Prophet, the Rashid Caliphs and the Umayyad lasted this tradition. The Abbasîd state, which was founded on their foundations, carried out many activities in the fields of political, social, commercial and economic culture.

The Abbasîd period, which dates back to the Islamic world from 750 to 1258, begins with the passing of the Caliph Abu al-Abbas. With the expansion of the borders of the Islamic state with the dynasty's taking the Islamic leadership, many cities were conquered. Muslims captured many Byzantine cities. Byzantium and Muslims directly contacted Byzantine culture and civilization. Wars can be considered the most effective means of fusing cultures. As a matter of fact, it happened. Translation activities were spread by the ambassadors in the Islamic country of Byzantine Culture. Again, the Byzantine Islamic culture and civilization was influenced by the Byzantines. The struggles with Byzantium in Anatolia took place even in the Arab and Byzantine epics. These epics are important in showing how they affect both communities. Abbasîd and Byzantine states interacted in every field. In this context, Abbasî-Byzantine influence was included in the study.

Key words: Byzantine, Culture, Economy, Diplomacy, Islam.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
ÖN SÖZ	VI
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ABBÂSÎ- BİZANS MÜCADELESİNDE SİYASÎ VE ASKERÎ	14
MÜNASEBETLER.....	14
1.1. Siyasi Münasebetler ve Diplomatik Faaliyetler	14
1.1.1. Ebû'l- Abbâs es- Seffâh Dönemi Bizans İle Münasebetler.....	14
1.1.2. Ebû Ca'fer el-Mansûr Dönemi Bizans İle Diplomasi	18
1.1.3. Mehdî-Billâh Dönemi Bizans ile İlişkiler	28
1.1.4. El- Hadi ve Hârûnürreşîd Hilafeti'nde Bizans İle İlişkiler	36
1.1.5. Emin ve Me'mûn Dönemi Bizans ile Yürütülen Faaliyetler.....	48
1.1.6. Mu'tâsım- Billâh Dönemi Dış İlişkiler	60
1.1.7. Vâsik- Billâh Döneminde Abbasî-Bizans İlişkileri.....	67
1.2. Askeri Münasebetler	72
1.2.1. Askeri Münasebetlerin Kurumsallaşma Alanında Tesiri	72
1.2.2. Askerî Teçhizat Ve Donanım Bakımından Etkileşim	75
1.2.2.1. Ordu Yönetimi	75
1.2.2.2. Askerlerin Kullandığı Silah ve Teçhizatlar	77

İKİNCİ BÖLÜM

2. DİNİ VE İKTİSADİ İLİŞKİLER.....	86
2.1. Dinî İlişkiler	86
2.2. Ticaret	102
2.3. Kölelik.....	121
2.4. Kuyumculuk.....	125
2.5. Para Politikası.....	126

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KÜLTÜREL İLİŞKİLER.....	131
3.1. Kültürel Etkileşim ve Sanat	131
3.1.1. Giyim.....	135
3.1.2. Musiki.....	137
3.1.3. Edebiyat.....	143
3.2. Bilimsel Etkileşim.....	153
3.3. Tercüme Faaliyetleri	157
3.4. Mimari Alanda Etkileşim.....	171
3.4.1. İç Mimari	171
3.5. Avlanma Sanatı	187
SONUÇ	190
BİBLİYOGRAFYA	193
EKLER	202
Ek 1. Orijinallik Raporu.....	202
ÖZ GEÇMİŞ	203

ÖN SÖZ

İslâmiyetin yayılmasından itibaren Müslüman liderler birçok devlet ile münasebette bulunduğu gibi Bizans'la da siyasi, dini, kültürel ve daha birçok alanda etkileşime geçtiler. İslâm ve Türk tarihiyle yakından ilgili olan Bizans tarihini; kültür ve medeniyet bağlamında araştırmak üzere Bizantoloji adıyla müstakil bir bilimsel çalışma alanı oluşturulmuştur. Ancak özel araştırma merkezleri ve çeşitli üniversitelere bağlı bölümler açılarak bir çok yayın yapılmış ve yapılıyor olmasına rağmen Türkiye'de ve İslâm dünyasında bu alandaki çalışmaların son derece az olması dikkat çekicidir. Bu sebeple daha özeldir Abbâsî- Bizans ilişkilerine dair yapılan çalışmaların yok denecek kadar az olması bizi konuyla alakalı çalışmaya sevk etti.

Ele almış olduğumuz tez giriş hariç üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Abbâsîler öncesi Müslümanların Bizans ile olan ilişkilerini kronolojik esaslara bağlı olarak ele aldık. Birinci bölümde siyasi, askeri, diplomasi, kurumsallaşma gibi iki devletin rekabetinde önemli rol oynayan konulara değindik. İkinci bölümde dini ve iktisadi ilişkiler; bu bağlamda din, ticaret, kölelik, kuyumculuk, para gibi iki ülkeyi karşılıklı etkileşimde bırakan konular üzerinde durmaya çalıştık. Üçüncü bölümde ise sanat, giyim, mimari, musiki, edebiyat, bilim, tercüme faaliyetleri ve av sanatı gibi konuları kapsayan iki devlet arasındaki kültürel ilişkiye dikkat çekmeye çalıştık.

Çalışmamın her safhasında bana yol gösteren, sabırlı ve anlayışlı tutumuyla tezimin tamamlanması için beni teşvik eden hocam Doç. Dr. Taner Yıldırım'a teşekkür eder, saygılarımı sunarım.

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
(AS)	: Aleyhisselâm
b.	: bin, ibn (oğlu)
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
CC.	: Celle celaluhu
Çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
H.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
İA.	: İslâm Ansiklopedisi (MEB)
M.	: Milâdî
M.Ö.	: Milâttan Önce
M.S.	: Milâttan Sonra
ö.	: Ölümü
r.a.	: Radıyallahü anh
s.	: Sayfa
S.a	: Sayı
S.A.V.	: Sallallahü Aleyhi ve sellem
Yay.	: Yayınlar

GİRİŞ

Abbâsî Hâkimiyeti Öncesi Bizans İmparatorluğu'nun Araplarla Temasları

İslâmiyetin doğduğu sırada Arabistan ve Suriye'de güçlü bir devlet yoktu. Özellikle VII. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Arabistan Yarımadası, Hristiyan dünyası için keşfedilmemiş bir bölgeydi. Arabistan, uzak ve misafir sevmez, Batının görmüş geçirmiş tüccarlarını cezbedecek bir şey üretmeyen, medeniyete hiçbir katkısı olmamış ve gelecekte de bu türden bir beklenti yaratmayan bir yer olarak tanımlanmaktaydı¹. Hz. peygamber ve onun ardından kendisini takip eden büyük devlet adamları ve kudretli kumandanlar sayesinde Müslümanların nüfuz ve hâkimiyeti Hicaz bölgesi dışına ulaşmıştı. Bu bağlamda diğerleri ile olduğu gibi Bizans ile de temaslar daha ziyade diplomasi yoluyla başlamış ve savaşlar ile devam etmişti. Mûte Savaşı, Bizans ile Müslümanların ilk önemli karşılaşması olmuştur. Müslüman Arapların Bizans ile Biladü'sh-Şam'da ikinci defa karşılaşmaları ihtimali Tebük Seferi ile gündeme gelmiştir. Bu faaliyetin sebebi yakın zamanda Fars İmparatorluğunu mağlup eden Bizans devletinin kendisine bağlı Arap kabilelerini de yanına çekerek kuzeyden Hicaz bölgesine doğru büyük sefer düzenleyeceği haberinin alınmasıdır. Bunun üzerine Allah Resulü (sav) Hicretin 9. yılı Receb ayında (M. Ekim 630) yaklaşık 30.000 kişilik bir ordu ile Bizans'a karşı yola çıktı. Müslümanlar Şam yolu üzerinde bulunan Tebük'e kadar ilerleyip burada karargâh kurdular, bölgede 20 gün beklemelerine rağmen ne Bizanslılar ne de Hristiyan Araplarla karşılaşmışlardır. Bundan istifadeyle Hz. Peygamber (sav) Cerba, Eyle Limanı, Ezruh, Maknil ve Maan'a askerî birlikler göndermiş, adı geçen bölgelerde yaşayan kabile liderleri cizye ödemek şartıyla Müslümanlara tabi olmuşlardır². Diğer taraftan Hâlid b. Velîd liderliğinde başka bir ordu Dümetü'l-Cendel üzerine gönderilmiş, buradaki Hristiyan Araplar da Müslümanların hakimiyetini kabul etmişlerdi. Tebük Seferi, Müslümanların Doğu Roma İmparatorluğuna en açık karşı çıkma girişimidir. Zira kalabalık bir orduyla Arap Yarımadası üzerine sefere çıkacaklarını söyleyen Rumların, hakimiyet alanlarına giren ve buralarda birkaç gün kendilerini bekleyen Müslümanlara karşı çıkmamış olması³,

¹ Mustafa Gülem, *Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun Dış Politikası (Erken Bizans Dönemi (330 718)*, Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2015, s. 112.

² Adem Apak, "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 18, S. 2, 2009, s. 99.

³ Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (trc. Mustafa Fayda), Ankara, 2002, s. 84 vd.

Bizans'ın doğu sınırını daha batıya kaydırıldığının, yani Arap Yarımadası'nın kuzey tarafında yer alan alanları Araplara bıraktıklarının bir göstergesidir. Sonuç olarak bu olaydan sonra ne Bizanslılar ne de bölgede onların müttefiki olan Hristiyan Araplar, Hicaz üzerine herhangi bir askerî faaliyette bulunamadılar. Bundan sonra Araplar ile Bizans'ın hesaplaşma merkezi Biladü's-Şam oldu. Müslümanlar için hücum, Bizanslılar için ise savunma süreci başladı. Dolayısıyla Arap Yarımadası'nın kuzeyinden itibaren bir taraftan Küçük Asya (Anadolu) içlerine, diğer taraftan da Atlas Okyanusu'na, oradan da Batı Avrupa'ya kadar ulaşacak olan Müslüman Arap fetihlerinin esas başlangıç adımının Tebük Seferi ile atıldığını ve bu faaliyetleri asıl başlatanın da bizzat Hz. Peygamber (sav) olduğunu söylemek doğru bir ifadedir⁴.

Hiz. Muhammed döneminde Bizans'a yönelik ilk diplomasi faaliyeti 7/628 yılında gerçekleşmiştir. Mekkelilerle yapılan Hudeybiye barışından sonra Hz. Peygamber, dönemin önde gelen bazı devlet başkanlarının yanında Bizans İmparatoru Herakleios'a⁵ da İslâm'a tebliğ mektubu gönderdi⁶. Resulullah Allah'ın dinini insanlara duyurmak amacıyla bu girişimde bulundu⁷. İmparator Herakleios, elçi Dihye b. Halife'ye bir takım kıymetli hediyelerin yanı sıra elbiselerde vermişti. Elçi, dönüş yolunda Hısma adı verilen yerde Cüzam kabilesine bağlı bir çetenin saldırısına uğramış ve etraftaki Müslümanların yardımıyla hediyelerin bir kısmını geri alabilmiştir. Ya'kubi'de yer alan bir rivayete göre Herakleios da Hiz. Muhammed'e bir cevap mektubu göndermiştir. Mektubun içeriği şöyledir: *"İsa'nın müjdelediği Allah'ın Resulü Ahmed'e Bizans meliki Kayser'den, Mektubun elçin aracılığıyla bana ulaştı. Şehadet ederim ki, sen Allah'ın elçisisin. İncil'de senin adını bulmaktayız; Meryem oğlu İsa da seni bize müjdelemiştir. Ben Rumları sana iman etmeye davet ettim, ancak kabul etmediler. Eğer bana itaat etselerdi, onlar için daha hayırlı olurdu. Senin yanında olup sana hizmet etmeyi ve ayaklarını yıkamayı çok isterdim"* demiştir⁸.

9/630 yılında Hiz. Muhammed'le Herakleios arasında başka bir diplomatik faaliyetin gerçekleştiğini görüyoruz. Herakleios'un büyük bir ordu hazır ettiği haberi üzerine, 30.000 kişilik büyük bir ordu ile Tebük'e kadar gelen Hiz. Muhammed, burada Herakleios'a tekrar bir mektup yazdı ve yine Dihye b. Halife'yi elçi olarak gönderdi. Bu

⁴ Bkz; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 84 vd. , Adem Apak, Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", s. 98-99.

⁵ Bkz; Işın Demirkent, "Herakleios", *DİA*, C. 17, İstanbul, 1998, s. 210-215.

⁶ Casim Avcı, *İslam- Bizans İlişkileri*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003, s. 51-52.

⁷ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, Ankara, 1991, s. 177.

⁸ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 53.

mektupta İmparatora İslâm'a girme, cizye ödeme veya savaş alternatifleri teklif edilmekte, bunun yanında hiç olmazsa halkından İslâm'ı seçecek olanlara mani olmaması istenmekteydi. Mektubu alan Herakleios'un, dini ve askerî çevresiyle görüşerek Hz. Muhammed'e, Tenuh kabilesine mensup Hristiyan bir Arap'ı, bir mektup ve bir miktar dinarla birlikte elçi olarak gönderdiği kaydedilir. Elçi savaş şartlarının mücade ettiği ölçüde ağırlanmış ve kendisine Hz. Osman tarafından kıymetli bir elbise hediye edilmiştir. Hz. Muhammed Bizans İmparatoru Herakleios'un yanısıra Bizans'a bağlı devlet liderlerine ve valilere de İslâm'a tebliğ mektupları göndermiştir⁹. Tebük İslam'ın gücünü herkeze tamıtan bir olaydır¹⁰.

Bizans'ın önemli bir eyaleti olan Mısır'ın valisi Mukavkıs'a dine davet mektubunu ulaştırmak üzere Hatıb b. Ehi Belte'a el-Lahmi'yi görevlendirmiştir. Rivayete göre Mukavkıs elçiye beş gün süreyle ağırlamış, bu arada Hz. Muhammed ve İslâm dini hakkında bilgi almış ve Hz. Muhammed'e bir de cevap mektubu yazmıştır. Mektupta " Bir peygamberin çıkacağını biliyordum. Ancak bunun Suriyeli olacağını sanıyordum." dedikten sonra elçiye güzel davrandığını belirtip gönderdiği hediyeleri sıralamıştır. Bu hediyeler Mariye ve Sirin adlı iki Kobt cariye ile o dönemde Araplarda görülmeyen beyaz bir katır (Düldül) ve değerli bir elbiseden oluşmaktaydı.

Hz. Muhammed Bizans'ın himayesinde olan Gassanilerin kralı Haris b. Ebi Şemir'e, İslâm'a tebliğ mektubunun yanı sıra Şuca' b. Vehb el-Esedî'yi elçi olarak göndermiştir (Muharrem7/Mayıs 628). Haris elçiye yüz miskal altın hediye etti. Bu arada hacibi de elçiye ikramlarda bulunmuş ve giyecek hediye etmiştir. Hz. Muhammed'in diğer bir Gassani emirlerinden Cebele b. Eyhem'e de Şuca' b. Vehb el-Esedî vasıtasıyla mektup gönderip İslâm'a davet ettiği ve Cebele'nin bu çağrıya olumlu karşılık verdiği rivayet edilmekte. Hz. Muhammed dönemiyle ilgili son olarak Bizans askerlerinin de katıldığı Mûte Savaşına (Cemaziyelevvel 8/Ağustos-Eylül 629) yol açan diplomatik olaydan bahsetmek gerekir. Böylece İslam ve Bizans orduları ilk defa karşı karşıya gelmiş oluyordu¹¹.

Hulefâ-i Râşidîn devri, İslâm dininin Arap Yarımadası sınırları dışına hızla yayılmaya başladığı ve Bizans'ın uzun süredir Sasânîlere karşı korumak için mücadele verdiği toprakların Müslümanların hakimiyetine geçtiği bir dönemdir. Bizans mevcut bu fetih hareketlerine ciddi bir karşılık verememiş ve kısa süre içinde Suriye ve Filistin'den

⁹ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 56-57.

¹⁰ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 182.

¹¹ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 57-60.

çekilmek zorunda kalmıştır. İmparator Herakleios'un (M.610-641) kardeşi Theodoros Hicretin 13. (M.634) yılında gerçekleşen Ecnadeyn Savaşında Hâlid b. Velîd karşısında ağır bir yenilgiye uğramış, bundan iki yıl sonra Müslümanların kesin zaferiyle neticelenen Yermük Muharebesi (H. 15/M.636) Bizans'ın Suriye'den ümidini tamamen kesmesine neden olmuştur¹². Böylece İslam devletinin sınırları Arabistanın dışına çıkmış oldu¹³.

Bunun sonucunda Şam bölgesinde Busra, Dimaşk, Baalbek, Hama, Humus gibi önemli şehirler Müslümanların eline geçmiştir. Bölgede Hristiyanlığın dini merkezi Kudüs'ün (16/637) elden çıkışını Akdeniz sahilindeki Kayseriye izlemiş, bundan kısa süre sonra da Amr b. el-As'ın tahıl ambarı olarak görülen Mısır'ı fethetmesiyle Bizans, ekonomik açıdan da büyük bir kayba uğramıştır. Hicretin 17-19. yılları (M.638-640) arasında Dimaşk valiliğine Muâviye b. Ebü Süfyân getirilmiştir. Muâviye Rum topraklarına sistemli sefer düzenlemeye başlamış, onun emrinde harekete geçen Müslüman ordular, Anadolu içlerinde Animuriye'ye (Ammorion) kadar ulaşmışlardır. Hz. Osman'ın halifeliği zamanında Şam valiliğini sürdüren Muâviye'nin görev ve yetki alanı daha da genişletilmiştir. Muâviye bunun üzerine Bizans'a karşı gerçekleştirdiği askerî seferleri daha planlı ve düzenli hale getirmiş, Arap orduları Antakya'ya girmişlerdir. Yezid b. Hur el-Absi komutasındaki başka bir ordu çıktığı yaz seferinde Antakya sınırlarını aşarak Tarsus'a ulaşırken, Muâviye, Hicretin 33. yılında (M. 653-54) bizzat kendi emrindeki ordu ile Malatya önlerine kadar gelmiştir. Hz. Osman'ın halifeliği döneminin sonuna kadar Anadolu üzerine seferleri devam ettiren Muaviye, fethedilen toprakların bir kısmına Arap kabilelerini yerleştirmek suretiyle bölgede sınırlı da olsa bir iskân politikası takip etmiştir¹⁴.

Hz. Ebü Bekir devrinde (632-634) içte yaşanan Ridde harplerinin sonunda, İslam Devletinde birlik yeniden tesis edildi. 633 senesi sonbaharında, Amr b. el- As, Yezid b. ebi Süfyân ve Şurahbil b. Hasene kumandasında her biri 3000'er kişilik üç askerî birlik Suriye'nin güney ve güneydoğu bölgesinde askerî harekate başladılar¹⁵. Bizans, bu dönemde yapılan fetihler sonucu çok kısa bir süre içerisinde Filistin, Suriye,

¹² Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 192. Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî''Târîhu'l Ümem ve'l Mülûk* (thk. Muhammed Ebü'l Fazl İbrahim-Muhammed Ali Baydoun), c. III, Beyrut ts. , s. 603, Ali b. Muhammed İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, (trc. A. Ağrakça, A. Özaydın), c. II, İstanbul, 1985, s. 344, Adem Apak, "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", s. 100.

¹³ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 204.

¹⁴ Adem Apak, *Arap-Bizans Mücadelesi*, s. 101.

¹⁵ Şahin Uçar, *Arapların Anadolu Seferleri*, Şule Yayınları, İstanbul, 2012, s. 78.

Mısır ve Kuzey Afrika'dan el çekmek zorunda kalmıştır. Yermük Meydan Muharebesi (12 Recep 15/20 Ağustos 636), Bizans'ın Suriye'den ümidini kesmesine neden olmuştur. Bu arada Busra, Dımaşk, Baalbek, Hama, Humus şehirleri Müslümanların eline geçmiştir. Hristiyanlığın dini merkezi Kudüs'ün 16/637 yılında elden çıkışını Kaysariyye izlemiş, birkaç yıl sonra Amr b. As'ın tahıl ambarı olarak görülen Mısır'ı fethetmesiyle Bizans, ekonomik açıdan da önemli bir kayba uğramıştır¹⁶. Bu dönemde Müslümanlar deniz seferlerine de başlamışlar ve 34/655 yılındaki Zatü's-Savari Savaşı'nda Bizans donanmasını ağır bir mağlubiyete uğratmışlardır. Bütün bu sıcak ilişkiler arasında, çeşitli amaçlara yönelik diplomasi faaliyetlerinin gerçekleştirildiği de görülmektedir. Bu dönemdeki diplomatik ilişkilerle ilgili muhtelif rivayetler şöyle sıralanabilir.

Hiz. Ebû Bekir'in halifeliğinde İmparator Herakleios'a, dine tebliğ amacıyla Hişâm b. As, Ubide b. Simit ve Nu'aym b. Abdillâh'tan oluşan bir elçilik heyeti İstanbul'a gönderildi. Herakleios, elçilerden temel dini inançları, ibadet ve adetleri hususunda bilgi aldı. Heyet üç gün boyunca özel bir misafirhanede ağırlandı. Bu arada İmparator bir gece elçilere, özel bir bölümdeki yaldızlı büyük bir sandığın gözlerinde özenle muhafaza edilen ipek kumaş üzerine işlenmiş birçok peygambere ait resimler gösterir. Daha önce Hiz. Peygamber'in mektubu konusunda belirttiğimiz, İmparator'un İslâm'a girme arzusuyla ilgili rivayetlere burada da rastlamaktayız. Buna göre Herakleios elçilere, "Nefsim tahtımı bırakmama izin verseydi, İslâm'a girip sizin aranızda bir köle olarak dahi olsa yaşamak isterdim" demiştir¹⁷.

634'te Müslümanlar Ecnâdyn zaferi ile artık Filistin önlerine kadar gelmiş oluyordu. Araplar Suriye'nin başkenti Dımaşk yolu açılmış oluyordu. 635'te şehir teslim oldu. 636'da tekrar Müslümanlar ile Bizans karşı karşıya geldi. Müslümanlar Antakya, Halep ve diğer kuzey şehirlerini fethetti. 638'de Kudüs teslim oldu. Suriye Kısa sürede fethedildi. Monofizit mezhebine mensup olan Suriye'nin kısa sürede fethi gerçekleştirilmiş oluyordu. Amr b. el- As İskenderiye'ye 29 Eylül 642'de girdi. Monofizit Patrik tarafından idare edilen Kıpti İskenderiye halkı kendi arzularıyla teslim oldu. Mısır'ın Bizans'ın elinden çıkmasından sonra Bizans ekonomik bakımdan en önemli eyaletini kaybetmiş oluyordu¹⁸.

Arapların Bizans topraklarında yapmış oldukları en mühim fütuhât halife Ömer zamanında vuku bulmuştur. Hiz. Muhammed devrinde sadece bedevi kabileler Bizans

¹⁶ Fetihler ile ilgili geniş bilgi için bkz; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 192 vd.

¹⁷ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 62-63.

¹⁸ Bkz; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 192 vd., Şahin Uçar, *Arapların Anadolu Seferleri*, s. 80.

sınırını geçebildi. 634 yılında Araplar Jordan Nehri'nin ötesinde kain Batra (Bosra) Bizans Kalesi'ni zapt ettiler; 635'te Damaskus (Şam), 636'da Yermük Muharebesi, Filistin ve Suriye vilayetini Arap fütuhatına açtı. 638'de Kudüs iki senelik bir muhasaradan sonra, teslim oldu. Bizans memleketlerinin fethi ile aynı zamanda vuku bulmuş olan Mezopotamya ve İran'ın zaptı Asya'daki Arap fütuhatının birinci devrini kapamaktadır. 630 senesinin sonuna doğru Arap kumandanlarından Amr Misinn Şark hududunda göründü ve fütuhata başladı. Herakleius'un ölümünden sonra (641 yahut 642) Araplar İskenderiye'yi işgal ettiler; 640 senesinin sonlarına doğru Bizans İmparatorluğu Mısır'dan ebediyen vazgeçmek mecburiyetinde kaldı. Mısır'ın fethini, Arapların Afrika'nın garp sahilleri istikametinde ilerlemeleri takip etti. Nitekim 650 yılına gelindiğinde Afrika'daki Bizans vilayetlerinin büyük bir kısmı ile Suriye, Anadolu'nun bir kısmı, yukarı Mezopotamya, Filistin, Mısır ve kuzey Afrika'daki Bizans vilayetlerinin bir kısmı Arap hakimiyeti altında bulunuyordu¹⁹.

Eski Yunan kültürü bunun yanı sıra Roma devlet geleneğini miras alan Bizans Devleti, köklü diplomatik teamüllere sahipti. Bütün dünyayı bir tek Hristiyan Roma imparatorunun hakimiyeti altında toplamayı asıl hedef olarak benimsemiş olan Bizans açısından diplomasi, devlet menfaatlerini gerçekleştirmek ve korumak için, genellikle birçok mal ve can kaybına sebep olan savaşlardan daha önce gelmekteydi. En savaş yanlısı imparatorların bile hedeflerine ulaşmak için, kılıç yerine diplomasi sanatına başvurmayı daha kârlı gördükleri anlaşılmaktadır. Bizans'ın dış politikasına dair bu tür görevler, muhtemelen elçilik heyetlerinin ülkeye geliş ve gidişlerinde başkent dışındaki seyahatlerinde güvenlik ve asayiş bazı devlet makamları tarafından sağlanmaktaydı. Bizans devleti, ülkeyi ziyaret eden yabancı elçileri yakından izler ve onların devlet menfaatlerine uygun olarak müsaade edilenler dışında herhangi bir bilgi edinmemelerine dikkat ederdi²⁰.

Hiz. Ömer döneminde, daha önce başlamış bulunan İslam fetihlerinin hızla devam ettiği bilinmektedir. Suriye ve Filistin'in elden çıktığını gören Herakleios'un Halif Ömer'le dostluk kurmak istediği ve bunun neticesi olarak bazen karşılıklı latife türü yazışmalar yapıldığına dair rivayetlere yer verildiği görülmektedir. Bu yazışmalarda imparatorun halifeden, bütün ilimleri özetleyen bir cümle, bütün varlıkların özünü teşkil eden bir nesne, hak ve batıl arasındaki sınır ve yerle gök

¹⁹ A. A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Arif Müfid Mansel), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt, I, s. 269.

²⁰ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 46-48.

arasındaki mesafe gibi hususları sorduğu ve Hz. Ömer'in de cevaplandığı belirtilmektedir. Taberi, Hz. Ömer dönemindeki diplomatik ilişkilere farklı bir renk katması açısından ilginç sayılabilecek bir rivayete eserinde yer verir. Buna göre, Hz. Ömer'in eşi Ümmü Gülsüm ile Herakleios'un eşi Martina arasında da karşılıklı hediyeleşmeler dikkat çekicidir. İstanbul'dan bir Bizans devlet postasının geldiğini öğrenen halifenin eşi, kadınlara ait bazı eşyalar ve bir miktar koku satın alarak imparatoriçeye hediye edilmek üzere gönderir. Bundan memnun kalan İmparator eşi, çeşitli hediyelerle birlikte gönderdiği kıymetli bir gerdanlıkla bu nezakete karşılık verir²¹. Hz. Ömer devri Hernekadar fetihleri ile biliniyor olsada bu dönem özellikle yürütülen diplomasi faaliyetleri ile de dikkat çekmektedir²². Örneğin Bizans'a iltihak eden 4.000 kişilik Hristiyan İyad kabilesinin geri gönderilmeleri için halife, İmparator Herakleios'a bir mektup yazmıştır. Mektupta İyad kabilesinin geri gönderilmemesi halinde ülkedeki Hristiyanlarla daha önce yapılan anlaşmaları geçersiz sayacağı ve bütün Hristiyanları devlet sınırları dışına çıkaracağı tehdidinde bulunan halife, bu diplomatik yolla hedefine ulaşmıştır²³. Halife, devlet elçisi ve postası tarafından getirilen bütün hediyeleri beytülmale vermiş, bunun yanında eşine gönderilmiş olan bütün hediyelerin bedelini ödemiştir. Hz. Ömer dönemiyle ilgili bir başka rivayet ise Abdullah b. Huzafe ile ilgilidir. Hz. Ömer, Kaysariyye Savaşı sırasında Bizans askerlerine esir düşen Abdullah b. Huzafe'nin serbest bırakılması için imparator II. Konstans'a mektup yazmış ve serbest bırakılmasını sağlamıştır²⁴.

Kaynaklarda Hz. Osman'ın Bizans İmparatoru'na elçiler yolladığı veya İmparator'un elçilerini misafir ettiğine dair herhangi bir rivayete rastlanılmamaktadır. Hz. Osman döneminde, Bizans'a sınır olan Suriye bölgesinin valiliğini üstlenen Muâviye b. Ebû Sayan'ın halife adına diplomatik faaliyetlerde bulunduğu ve anlaşmalar imzaladığı görülür. Muâviye elçilerin gereği gibi ağırlanmasına önem verirdi. Hatta bu amaçla kullanılmak üzere beytülmalдан bir miktar tahsisat ayrılması konusunda halifeden izin almıştı. 649 yılında Kıbrıs'a düzenledikleri başarılı deniz seferinin ardından Müslümanların, 650 yılında Ermenistan'a üçüncü kez akın etmeleri, Balkanlarda da zor durumda olan Bizans İmparatoru II. Konstans'ı Müslümanlarla barış yapmak zorunda bıraktı. Vali Muâviye ile bir miktar vergi karşılığında iki yıllık bir

²¹ Walter E. Kaegi, *Bizans Ve İlk İslam Fetihleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2000, s. 368. Casim Avcı, *İslam- Bizans İlişkileri*, s. 64.

²² Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 201.

²³ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 65.

²⁴ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 66.

barış anlaşması imzaladı. Muâviye'nin ısrarı üzerine imparatorun amcasının oğlu (Herakleios'un kardeşi Theodoros'un oğlu) Gregorios, Müslümanlara rehin olarak bırakıldı²⁵. Bu önemli diplomasi faaliyetleriyle İslam fütühatı en geniş sınırlara ulaştı²⁶.

Hız. Ali halifeliğindeki diplomatik ilişkilerde de Hız. Osman döneminde olduğu gibi yine Muâviye'nin başrolde olduğunu görüyoruz. Bilindiği gibi Hız. Ali ile Muâviye arasında halifelik yüzünden başlayan anlaşmazlıklar Sıffin'de kanlı bir savaşa neden olmuştu (37/658). Bu iç karışıklığı fırsat bilen II. Konstans, İslâm topraklarına saldırmak üzere bir ordu hazırladı. İki cephede savaşamayacağını anlayan Muâviye, Fanak (Phanakis) er-Rumi'yi barış amacıyla İstanbul'a elçi olarak görevlendirdi. İmzalanan üç yıllık anlaşmaya göre Muaviye, II. Konstans'a günlük 1.000 dinar, bir at ve bir köle ödemeyi kabul etmekteydi. Bizans, Süryani ve Ermeni kaynaklarında yer verilen bu barış anlaşmasından hiçbir İslam kaynağının bahsetmemesi ilgi çekicidir²⁷.

Arapların Anadolu'ya yapmış olduğu seferlerin Suriye'nin fethinin akabinde olduğu görülür. İlk önce bölgeye keşif amaçlı birlikler gönderilmiştir. Bizans, Süryani ve Arap kroniklerine göre Arapların yapmış olduğu seferler umumiyetle esir ve yağma amaçlıdır. Fakat Araplar fethettikleri toprakları kesin olarak ellerinde tutmak istiyorlardı²⁸.

VI. Konstantin döneminde Araplar Ege Denizi ve Çanakkale Boğazı'nı aşarak Kizikos (Erdek civarı) limanına yerleşti. Burayı üs olarak kullanan Araplar defalarca İstanbul'u muhasara ettiler. Genellikle yaz aylarında harekete geçen Araplar, İmparatorun aldığı tedbirler neticesinde muhasaralarında başarılı olamadılar²⁹.

Belazuri'ye göre Anadolu'ya ilk akın Meysere b. Mesruk kumandasında yapıldı³⁰. 644'de Halife Ömer'in vefatından sonra Suriye valiliğine Muâviye getirildi. Muâviye Bizans'a karşı gazalara daha fazla önem verdi. 646 yılında bizzat kumanda ettiği orduyla Kayseri'yi muhasara etti. Şehri haraç vermeye mecbur etti ve civar bölgelere akınlar düzenledi. 653'ten itibaren Muâviye İstanbul seferlerine hazırlanmaya başlamıştır. Anadolu'da Bizans'a ait pek çok kaleyi tahrip etmiştir. Muâviye Arap ordusuna bir donanma kazandırarak Bizans topraklarına akınlar düzenledi. Suriye'yi sınır olmaktan çıkararak Bizans'ın topraklarında Bizans ile mücadelelere girişti.

²⁵ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 66.

²⁶ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 210.

²⁷ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 67.

²⁸ Şahin Uçar, *a.g.e*, s. 181.

²⁹ A. A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi* s. 272.

³⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 235 vd.

Muâviye Filistin sahil şehirlerini fethetti. Fethettiği bu şehirlere tarla ve ev vermek suretiyle buralara askerî birlikler yerleştirdi. Bizans deniz gücüne sahip idi. Muâviye iskân çalışmalarına rağmen deniz gücünün Bizans'ın elinde olduğu sürece kalıcı başarının sağlanamayacağını biliyordu. Bu sebeple İslâm devleti kendine ait Bizans ile mücadele edebilecek bir deniz gücü oluşturmalıydı. Müslümanlar Akdeniz'e sokulmak istiyorlardı. Bunun için Gemi ve tayfalar İskenderiye'den temin edildi. Filistin kıyılarında konaklayacak olan donanmalar için limanlar yaptırıldı. Muaviye Hz. Ömer'in karşı çıkmasından sonra Hz. Osman'ın izniyle Araplara ait bir deniz gücü oluşturmuş oluyordu. Bizans'ın önemli ve tehlikeli askerî üssü olan Kıbrıs adasına bu deniz gücünün ilk seferi yapıldı. Kıbrıs valisi Araplara 7200 dinar vergi ödeyecekti. 7200 dinar da Bizans'a vergi ödeyecekti. Muaviye donanma inşa ederek Bizans'ın deniz gücünü kırmaya çalışıyordu. Arapların bu siyasetine karşılık Bizans donanma gücünü arttırmak zorunda kaldı. Bizans kroniklerine göre Arapların amacı İstanbul'u ele geçirmektir. Zatûs Safî savaşıyla karşı karşıya gelen Bizans ve Arap mücadelesinde Araplar Bizans deniz gücünü yenilgiye uğrattı. Bizans'ın denizlerdeki üstünlüğü kırılmış oluyordu. Fakat Araplar Hz. Osman'ın ölümüyle bu üstünlüğü kullanamadı. Muâviye Bizans'a Haftada 1000 dinar vergi ödeyerek sulhü satın almış oluyordu. Zira Muaviye Hz. Ali mücadelesi bu kararın alınmasına sebebiyet verdi³¹.

Bu sırada Konstans içteki sükûneti sağlayamadı ve İstanbul'dan ayrılmak zorunda kaldı. Muaviye Batı Anadolu sahillerine akınlar düzenledi. Karadan ve denizden iş birliği yapılarak düzenli ve planlı birer askerî harekât tertip edilmiş oluyordu. Araplar İstanbul'a yapılacak olan seferler için sahillerde devamlı birlikler bulundurdular. Bunlar ziraat ve hayvancılıkla uğraşacaklardı. Herhangi bir tehlike hâlinde kaleye sığınıyorlardı. Denizden gelecek muhtemel ani taarruzları haber verecek gözcüler burada bulunduruluyordu. Bunlar Bizans'ı çokça taciz ediyorlardı. Böylece Bizans donanmasının yolu kesilmiş oluyordu³².

Suriye'nin güçlü valisi Muâviye b. Ebû Sufyan'ın hilafetinde yapılan savaşlar, karşılıklı ilişkilerde önemli ölçüde belirleyici rol oynamıştır. Bu dönemde Bizans topraklarına yaz ve kış seferlerinin düzenlendiğini ve İslâm ordusu ile Bizans ordusunun karada olduğu gibi denizde de karşı karşıya geldiğini görmekteyiz. Emevîler dönemi bütünüyle ele alındığında karşılıklı diplomaside Emevîlerin aktif, buna karşılık

³¹ Şahin Uçar, *a.g.e.*, s. 89.

³² Şahin Uçar, *a.g.e.*, s. 97.

Bizans'ın ise reaksiyonere olduğu görülmektedir. Nitekim Muaviye'nin en büyük hedefi Bizans'ın başkenti İstanbul'u almaktır³³. Böylece Araplar, her bahar İstanbul'a akınlar düzenlemeye başladılar. 655- 656 yılında Araplar Bizans toprağında kışladılar. Bizans payitahtı muhasara edildi. "Grejuva ateşi" sayesinde Bizans bu muhasaradan kurtuldu. Bizans donanması Arap donanmasına karşı üstün geldi. Kostantinos İstanbul'u müdafaa edebilmek için Rum ateşi ile teçhiz edilmiş gemiler hazırlıyordu. Böylece tarihte ilk defe ateşli silahlar harp sahnesine çıkıyordu. Patlayıcı olan ve suda da yanan bu ateşin formülünü yalnızca Bizanslılar biliyordu. Bu silah sayesinde İstanbul Arapların eline geçmekten kurtuldu³⁴. Ancak Bizans İmparatorluğu Müslümanların yayılma siyasetine maruz kalmıştı. Müslümanlar Arabistan dışına taşıkları zaman Bizans'a karşı sayısız zafer kazandılar. Suriye ve Mısır'ın zengin topraklarını ele geçirdiler. Anadolu'daki Bizans topraklarına uzun süre akınlar düzenlediler. İstanbul'u ele geçirmek için uzun süre muhasara altına alarak Bizans'ı baskı altında tuttular³⁵.

Fedale b. Ubeyd'in Anadolu'ya gönderilmesi ve 49/669 yılında Süfan b. Avf komutasındaki ordunun İstanbul kuşatması Arap kaynaklarında önemli yer tutmaktadır. Yine, Muâviye'nin askerleri 672'de İzmir'i (Smyrna) işgal ettikten iki yıl sonra 674 yılının ilkbaharında İstanbul surlarına dayandı. Müslüman Araplar 678 yılına kadar dört yıl süreyle İstanbul'u kuşatma altında tuttular. Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin (Halid b. Zeyd) de bulunduğu Yezid b. Muâviye komutasındaki yardımcı birlikler Muâviye tarafından İstanbul'a gönderilmiş ve Ebû Eyyûb el-Ensârî bu kuşatma esnasında vefat etmiştir. Muâviye, barış istemekten başka çare bulamadı ve bu gayeyle bir elçilik heyetini imparatora gönderdi. Uzun süren barış görüşmelerinin ardından söz konusu anlaşma sağlandı³⁶. Mevcut kuşatma nedeniyle İslam ordusu pekçok kayıp verdi³⁷. Otuz yıl süreyle geçerli bu anlaşmaya göre Muâviye imparatora yıllık 3.000 dinar, 50 savaş esiri ve 50 Arap atı verecekti. Bizans elçisi değerli hediyelerle Emevî sarayından uğurlanmıştır. Muâviye döneminden sonraki halifeler Bizans ile diplomatik ilişkileri sürdürdü. İlişkiler daha ziyade karşılıklı anlaşma ile devam etti. Her iki ülke

³³ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 67. Ayrıca Bknz. Casim Avcı, Emevîler Döneminde Bizans İmparatorluğu ile Diplomatik İlişkiler, *Beşinci Uluslararası Orta Doğu Semineri: İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu (Şam 2-4 Kasım 2010) Bildiriler*, 2012,

³⁴ Şahin Uçar, *Arapların Anadolu Seferleri*, s. 99.

³⁵ W. Montgomery Watt; *İslam Avrupa'da*, İstanbul, 1989, s. 24.

³⁶ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 69.

³⁷ Bahriye Üçok, *a.g.e.*, s. 30.

karşılıklı imtiyazlar ile siyasi faaliyetlerini yürüttüler³⁸ ve Muaviye böylece savaştan vazgeçmiş oldu³⁹.

II. Muâviye ve Mervan b. Hakem'in halifeliklerinde Suriye'deki iç savaşın doğurduğu karışıklıklardan yararlanan IV. Konstantinos Müslümanlarla yaptığı anlaşmayı bozmuş ve Bizans kuvvetleri Malatya'yı tahrip etmişti. Müslümanlar Maraş'ı dahi terk etmeye zorlanmışlardı. Abdülmelik b. Mervan (65-86/685-705) Emevî tahtına çıktığında Suriye'de korkunç bir veba salgını baş gösterdi. Irak'ta ayaklanan Muhtar es-Sekafi ile mücadele etmek mecburiyetinde olduğunu bilen Halife Abdülmelik, İmparator IV. Konstantinos'a elçi göndererek Muâviye devrinde yapılan anlaşmanın yenilenmesini istedi⁴⁰. Yine Velîd b. Abdülmelik ile Bizans tahtına çıkmayı başaran II. Jüstinyen (ikinci kez, 705-711) arasında kültürel ve sanat amaçlı bir diplomasi gerçekleşmiştir. Velîd b. Abdülmelik Medine ve Dımaşk'taki büyük camilerin yapımı ve onarımı için imparatora yardım istemiş, o da mozaik ve ustalar göndererek halifenin ricasına cevap vermiştir. İbn Abdilhakem'e göre imparatora teşekkür amacıyla Velîd b. Abdülmelik, Mısır haraç amili (vali'l-harac) Üsâme b. Zeyd et-Tenuhi'den imparatora biber göndermesini istemiş ve o da Musa b. Vardan'dan 20.000 dinarlık biber satın alarak Daru'l-Fulful adlı depoda muhafaza etmişti.⁴¹

Bizans ile Emevîler arasındaki askerî mücadele sürekli akınlar ile devam etti. Bölgede sık sık Emevî – Bizans mücadelesi yaşandı. Fakat kesin bir sonuç alınamadı. Arapların nihai hedefi İstanbul'u ele geçirmektir. Süleyman b. Abdülmelik halifeliğinde 15 Ağustos 717 yılında İstanbul tekrar Araplar tarafından muhasara edildi. Bizans, ateşli silah kullanımından dolayı Araplara karşı başarılı mücadeleler verebiliyordu. Bu yüzden Emevîlerin ordu komutanı Mesleme b. Abdülmelik'in getirdiği harp aletleri arasında neft de bulunmaktaydı. Söz konusu muhasarada Araplar, erzak sıkıntısı ve imparator Leon'nun askerî oyunları neticesinde yine başarılı olamadılar. İmparator Leon grejuva ateşi sayesinde Arap gemilerini tahrip ederek başarısız olmalarına sebep oldu. Ayrıca kışın gelmesi ve ağır geçmesinden dolayı da Emevî ordusunun hareket alanı daraldı⁴².

Mesleme b. Abdülmelik, Ömer b. Hubeyre komutasındaki donanmanın da yardımıyla 99/Ağustos 717'de Bizans'ın başkenti İstanbul'u tekrar kuşattı. Böylece her ikisi Muaviye döneminde olmak üzere 49/669 yılı ile 54-58/674-678 yılları arasında

³⁸ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 70.

³⁹ Bahriye Üçok, *a.g.e*, s. 31.

⁴⁰ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 73.

⁴¹ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 76.

⁴² Şahin Uçar, *a.g.e*, s. 125.

yapılan başarısız kuşatmalardan sonra İstanbul üçüncü kez Müslümanlar tarafından kuşatılıyordu. İstanbul'u almadan geri dönmeme kararında olan Mesleme, lodos sebebiyle limandan ayrılan erzak ve malzeme gemilerinin Bizans güçleri tarafından grejuva adı verilen Grek ateşiyle yakılması ve kış mevsiminin çok ağır geçmesinden dolayı başarı elde edemedi. Bu arada Süleyman b. Abdülmelik'in ölümü üzerine halife seçilen Ömer b. Abdülazîz'in (99- 101/717-720) emriyle kuşatma kaldırıldı ve Mesleme geri dönmek zorunda kaldı⁴³.

Ömer b. Abdülazîz'in, çağdaşı Bizans imparatoru III. Leon'a dine tebliğ mektubu gönderdiği ve imparatorun da halifeye cevap verdiği görülür. İki ülke arasında esirlerin kurtarılması ve karşılıklı elçilerin gönderilmesi bu dönemde de devam etti. Ömer b. Abdülazîz'in tedavisi için İmparator III. Leon, Bizans'ın meşhur doktorlarından birini gönderir. Ayrıca halifeye faziletlerini takdir eden bir mektup da yazarak hastalığından duyduğu üzüntüyü dile getirir. İlk muayenesinde halifenin zehirlenmiş olduğunu teşhis eden doktor halifeye tedavi teklifinde bulunursa da Ömer b. Abdülaziz onun tedavisini kabul etmez ve imparatora teşekkürle birlikte doktoru geri gönderir. Ömer b. Abdülaziz'in ardından yirmi yıl gibi uzun sayılabilecek bir süre Emevî halifeliği yapmış olan Hişâm b. Abdülmelik'e (105-125/724-744) halifeliğinin yedinci yılında (1 12/730) imparator III. Leon Mısırlı Kasimo'yu (Kosmas, Kuzma) elçi olarak gönderir. Değerli hediyelerle halifenin huzuruna çıkan elçinin isteği Mısır'da Müslümanların fetihlerinden sonra Yakubiler tarafından el konulmuş olan Melkilere⁴⁴ ait kiliselerin iadesinin sağlanmasıydı. Durumu inceleyen halife Melkilerin haklı olduğu kanaatine varır ve Yakubiler tarafından gasp edilmiş kiliselerin tekrar Melkilere verilmesini emreder⁴⁵. Bu dönemde de Bizans'la savaşlar devam etti. Kayseri ve Amasya alındı. Birçok ganimet ve esir ele geçirildi. Ancak kalıcı bir başarı elde edilemedi. 122/740 (Hişâm b. Abdülmelik) yılında Akroinon (Afon) yakınında III. Leon

⁴³ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 79. Şahin Uçar, *Arapların Anadolu Seferleri*, s. 125.

⁴⁴ Melki: İsa'daki insanlık ve ilâhlık unsurlarının birbirine denk olduğu şeklindeki Ortodoks diyofizit anlayışın teyit edildiği Kadıköy Konsili'nde (451) alınan kararları reddederek İsa'daki ilâhî tabiatı ön plana çıkaran ve bu sebeple de monofizitler olarak adlandırılan hristiyanlar kendilerinin çoğunlukta olduğu İskenderiye, Kudüs ve Antakya patriklik bölgelerinde yaşayıp da söz konusu konsilin kararlarını benimseyenlere, "Kadıköy Konsili'ni destekleyen Bizans imparatorunun taraftarları" anlamında bu adı vermişlerdir. Anılan konsilde Hz. İsa'da iki tabiatın bulunduğu, bu tabiatların kendi aralarında birleşme, bölünme, ayrılma olmadığı ve değişikliğe uğramadığı kabul edilmişti. Konsilin bu kararlarını benimseyen Melkiler böylece hem Hz. İsa'nın insanî tabiatını öne çıkaran ve ulûhiyyetin daha sonra İsa'nın bedenine hulûl ettiğini ileri süren Nestûrîler'den, hem de ilâhî tabiatı öne çıkarıp onun insanî yönünü ihmal eden monofizitlerden ayrılmış oluyorlardı. Mustafa Sinanoğlu, "Melkiyye" *DİA*, c. II9, Ankara, 2004, s. 84-85.

⁴⁵ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 82.

ve oğlu Konstantinos'un ordusuyla karşı karşıya gelen Müslümanlar ağır bir yenilgiye uğradılar. Anadolu seferlerinde büyük kahramanlıklar gösteren Abdullah el-Battal bu savaşta öldürüldü. Bundan sonra Emevîlerde sık sık taht mücadeleleri görüldüğünden içteki sorunlarla uğraşmak zorunda kalan halifeler Bizans'a karşı ciddi bir rol oynayamadılar. Dahili problemleri halledip iç istikrarı sağlamış olan imparator V. Konstantinos Emevîlerdeki karışıklıklardan yararlanarak belirli aralıklarla İslâm topraklarına hücum etti. Emevîler ve Bizanslılar karşılıklı olarak birbirlerinin dahili problemlerinden faydalanarak etkin bir siyaset takip ettiler⁴⁶. Emevîler, Bizans ile münasebetlerini daha ziyade savaşlar ve karşılıklı gidip gelen elçiler aracılığıyla devam ettirdiler. Emevîlerin dahilinde meydana gelen iç karışıklıkların yanı sıra Suriye 'de yaşanan veba salgını ve benzeri olaylar, İstanbul kuşatmalarında ve Bizans'a karşı olan mücadelelerde tam anlamıyla başarılı olunmasını engelledi. Hernekadar karşılıklı ilişkiler sayesinde sosyo-kültürel anlamda etkileşimler gerçekleşse de bu çok büyük ölçekli olmadı. Nitekim Emevî hanedanlığının sona ermesinin ardından kurulan Abbâsîler dönemine gelindiğinde bu ilişkiler daha üst düzeyde seyredecek ve bambaşka bir boyut kazanacaktır.

⁴⁶ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 86.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ABBÂSÎ- BİZANS MÜCADELESİNDE SİYASÎ VE ASKERÎ MÜNASEBETLER

1.1. Siyasi Münasebetler ve Diplomatik Faaliyetler

1.1.1. Ebü'l- Abbâs es- Seffâh Dönemi Bizans İle Münasebetler

Yedinci yüzyıl ortalarında ilk İslâm fetihleri ardından İslâm ordusunun Anadolu'ya girmesiyle Bizans-İslâm sınır bölgesi oluştu. 636 yılında Antakya'yı fetheden Bizans Anadolu'suna giren Müslüman güçleri, pek çok Bizans şehrini ele geçirdi. Bundan ötürü Bizans İmparatoru Herakleios (610-641), Müslüman güçlerinin Anadolu'daki ilerlemesini önlemek için Antakya, Tarsus, Malatya, Erzurum, şehirlerini İslâm güçlerine teslim etmek suretiyle bir tür kalesiz sınır bölgesi halini aldırarak maksatlı olarak tahrip edilmiş tampon bölge oluşturdu. Hz. Ömer (634-644)'in tavsiyesiyle tampon bölgenin arkasındaki Müslüman güçlerinin ele geçirdiği Bizans toprakları İslâm sınır karakolları haline getirildi. Bu sınır karakollarından sınıra yakın olanlara Suğur⁴⁷ şehri denirken Suğur şehirlerinin arkasında bulunan şehirlere Avasım⁴⁸ (koruyanlar) şehri deniliyordu. Suğur şehirleri Tarsus, Malatya, Erzurum iken Şam sınırının Avasım şehri Antakya idi. Suğur ve Avasım şehirlerine ikamet eden İslâm askerleri Anadolu İslâm Suğuru'nu muhafaza etmek için yaz ve kış aylarında Bizans üzerine seferler düzenlerdi. Bu gaye ile şekillenen sınır bölgesi, Emevî ve Abbâsî yönetiminde de aynı şekilde devam etti. Onuncu yüzyılın ikinci yarısında başlayan Bizans salırlarından dolayı Abbâsî Suğur şehirlerinin Bizans sınırlarına katılmasıyla üç yüz yıldan fazla bir süre aynı kalmış Bizans-Abbâsî sınırı değişikliğe uğradı⁴⁹.

Emevîlerin ilk dönemlerinde Anadolu'da Bizans'a karşı yapılan fetihler artmış ancak Hişâm b. Abdülmelik'ten sonra Anadolu'da Arap-Bizans mücadelesi duraklama

⁴⁷ Sugūr: Dârüİslâm adı verilen İslâm ülkesiyle dârülharp denilen gayri müslim ülkeleri birbirinden ayıran sınır bölgelerine ve geçiş noktalarına verilen addır. Sugūr, daha ziyade Anadolu'nun güneyindeki Arap-Bizans sınır bölgesini ve Endülüs'te İslâm devletiyle kuzeydeki hristiyan krallıklar arasındaki bölgeyi ifade etmek için kullanılmıştır. Casim Acı, "Sugūr", *DİA*, c. II7, İstanbul, 2009, s. 473-474.

⁴⁸ Avâsım: sözlükte "korumak, engel olmak; sığınmak" anlamındaki asm (عصم) kökünden türeyen âsîmenin çoğulu olup "koruyanlar, müstahkem mevkiller" demektir. Bu müstahkem mevkiller, İslâm ordularının cihad maksadıyla sınırdan uzaklaştıkları zaman veya gazâdan dönerken ülkeye girmeden önce düşman saldırılarına karşı sığınıp korundukları bölgeler olduğu için bu adla anılmıştır. Hakkı Dursun Yıldız, "Avasımmelki", *DİA*, c. IV, İstanbul, 1991, s. 111-112.

⁴⁹ Gürhan Bahadır, "Dokuzuncu Ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbâsî Sınırı", *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.28, Sa. 46, 2009, s. 164.

dönemine girmişti. Zira Emevîler bu dönemden sonra sürekli olarak iç problemlerle ilgilenmek zorunda kalmışlardı. Emevî Devleti yıkılıp Abbâsî Devleti kurulduğunda Bizans-Abbâsî sınırı Emevî dönemimdeki gibiydi. Bu yıllarda Abbasîler, merkezi otoriteyi sağlamakla meşgul oldukları için Bizans orduları da bu fırsatı değerlendirerek Anadolu'ya seferler düzenlemeye başladı. İşte böyle bir zamanda 133/751 yılında Bizans kralı Konstantin ordusuyla Kemah'a geldi. Ordugâhını burada kuran Konstantin'e karşı Kemahlılar, Malatya halkına kendilerine yardım etmeleri için haber gönderdiler ve akabinde Malatya'dan sekiz yüz savaşçı Kemah'a geldi. Kemahlılar ve Malatya'dan gelen askerlerin oluşturduğu ordu ile Bizanslılar arasında yapılan savaşta Müslümanlar yenildi. Bizanslılar Kemah'ın ardından Malatya'yı kuşattılar. Konstantin Malatya halkına şöyle bir haber gönderdi: "Ben Müslümanların durumunu bildiğim için sıkıştırdım ve sizi kuşattım. Burayı ele geçirmeden önce size Anadolu'yu terk edip Müslüman topraklarına gitmeniz için izin veriyorum, aksi takdirde sizinle savaşağım". Konstantin Malatya halkının bir tepki vermemesi üzerine mancınıkları kurdurmaya başladı. Malatyalılar da bu durum karşısında götürebildikleri mallarla birlikte şehri terk edip el-Cezîre topraklarına göçtüler. Taşıyamadıkları malları da kuyulara ve derelere attılar. Müslümanlar şehri terk edince Bizanslılar Malatya'yı tahrip edip geri döndüler⁵⁰.

Suğur⁵¹ veya Avasım bölgesindeki şehirlerde yaşayan Müslümanlar, Anadolu'da diğer Bizans şehirlerini fethetmek için gayret sarf ettiler. Her yaz ve kış mevsimlerinde Amanos ve Toros silsileleri yoluyla Anadolu şehirlerine kadar akınlar yaptılar.

⁵⁰ İbrahim Ceylan, *Abbâsî Halifesi Ebü'l-Abbâs Es-Seffâh Ve Dönemi* (132-136/750-754), Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2015, s. 71.

⁵¹ Hz. Ömer zamanında Suriye ve Cezirenin fethedilmesi sonucu İslam devletinin sınırlarının Toroslar'a kadar uzanmasıyla birlikte Suriye'yi kaybeden Bizans imparatoru Heraklios, Müslümanların saldırılarından korumak amacıyla sınır bölgelerinde yaşayan halkı iç kısımlara çekerek geniş bir sahayı boş bırakmıştı. Suğûr ("yarık, sınır") adı verilen, Emevîler zamanında iskân edilmeye başlanan ve askerî düşüncelerle özel olarak tahkim edilmiş olan bu bölge, idarî bakımdan Suriye'deki Kınnesrîn ordugâhına bağlanmıştı. Askerî yolların birleştiği veya geçitlerin girişlerinde konumlanmış birçok önemli şehre sahip olan bu saha, Tarsus'tan başlayarak Adana-Massîsa (Misis)- Maraş-Malatya hattını takip ederek doğuya doğru Fırat'a kadar uzanmaktaydı. Abbâsî halifesi Harûnürreşîd, sınırları tahkim ettirdiği 170 (786-787) yılında, çok büyümüş olan ve geniş bir sahayı kaplayan bu bölgeyi, Cundikinesrîn'den ayırarak Cündülavâsım veya kısaca Âvasım adıyla müstakil bir bölge haline getirdi. Başlangıçta merkezi Menbic iken daha sonra Antakya olan bu yeni eyâlet, Antakya'dan güneybatıda Âsî nehrinin denize döküldüğü yere, güneydoğuda Halep, Menbic ve bunun kuzeyinde Bizans sınırına kadar uzanan araziye içine alıyordu. Başlangıçtan itibaren iki kısımdan müteşekkil olan bu eyâletin iç kısımlarını ifade eden es-Suğûru'l-Ceziriyye asıl Âvasım'ı, es-Suğûrû's-Şamiye olarak bilinen kuzey ve kuzeydoğudaki sınır kalelerinin yer aldığı bölge ise Sûğur bölgesini oluşturmaktaydı. Tarsus, Adana, Massîsa, Zibatra, Maraş, Malatya, Hısnımansûr'dan geçerek Sumeysât'a (Samsat), oradan da Fırat'ın batı kıyısını takip ederek Balis'e kadar uzanan Suğûr'u, Arap coğrafyacıları bazen müstakil bir bölge, bazen de Avâsım'a bağlı ikinci derecede bir idarî bölge olarak kaydetmişlerdir. Casim Avcı, "Suğûr", *DİA*, c. XXXVII, İstanbul,

Emevî Devleti yıkılıp Abbâsî Devleti 750 yılında kurulduğunda Bizans-Abbâsî hududu yedinci yüzyıldaki hududlarla aynıydı. Zira Abbâsî Devletinin kurulduğu yıllarda Abbâsî halifeleri devlet düzenini kurmakla uğraştıklarından uzun süre herhangi bir fetih hareketine girişememiş ve dış siyasette pasif kalmışlardı. Emevîlerden tahtı kan dökerek aldıklarından otoritelerinin tesisi için zamana ihtiyaç duydular. Bu süreçte Bizans cephesinde ise III. Leon'un tahta çıkmasıyla başlayan Isauria hanedanı döneminin ardından (726) imparatorluğu uzun süre meşgul edecek olan dini ve siyasi mahiyetteki İkonoklazma mücadelesi (Tasvir kırıclık) ortaya çıktı. Ayrıca Artabasdos isyanı gibi iç çalkantılarda Bizans cephesinde yaşanan bir başka olaydı⁵².

Abbâsî Halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffâh döneminde (132- 136/750-754) Bizans kuvvetleriyle bazı çatışmalar yaşanmış olmakla birlikte karşılıklı herhangi bir diplomatik ilişki kaydedilmiş değildir. Bu durum İslam devletindeki iç karışıklıktan yararlanan İmparator V. Konstantinos'un tahta geçmesine kadar sürdü. V. Konstantinos'un başa geçmesiyle başlayan Bizans saldırıları diğer yıllarda devam etti. Ermeni asıllı Bizans ordusu kumandanı Kusan'ın Erzurum'u yağmalaması üzerine Mansûr bir ordu gönderip şehri kurtardı (139/756). Diğer taraftan Mansûr, V. Konstantinos'un tahta geçmesiyle başlayan Bizans saldırılarına karşı asker sayısını arttırdı⁵³. Yine Seffâh döneminde Bizans kuvvetleriyle mücadelelerin yaşanması ve herhangi bir diplomatik faaliyetin kaydedilmemesi, Halifenin hilafetinin kısa sürmesi ve Emevî ailesinin sıkı bir takibata alınmasından kaynaklanmaktadır⁵⁴.

Abbasî Halifesi Abdullah es-Seffâh kısa süren hilafeti esnasında ancak dahili güvenliği sağlamakla meşgul oldu. Halife es-Seffâh, Bizans kuvvetleriyle birtakım mücadeleler yaşamış fakat herhangi bir diplomatik münasebet kuramamıştır. Zira Abbâsî devleti henüz iç meselelerini hal etmiş değildi. Emevî hanedanlığına kesin olarak son verilmediğinden bu ailenin takibata uğraması gerekiyordu. Öyle ki aynı dönemde Bizans da kendi içindeki meseleler ile meşgul oluyordu⁵⁵.

Birinci Abbâsî Halifesi Ebu'l-Abbas Abdullah (132-36/749,54) zamanına rastlayan 133/750-51 yılında, Bizans imparatoru VI. Konstantinos el-Cezire'deki

1991, s. 473-474; Saim Yılmaz, *Mutazıl ve Müktefî Döneminde Abbasîler*, İstanbul, 2006, s. 197. Ayrıca bkz; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 234-246; İbn Hurdâzbih, *Mesâlik*, s. 85-87; Hakkı Dursun Yıldız, "Avâsım", *DİA*, c. IV, İstanbul, 1991, s. 111-112.

⁵² Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 87.

⁵³ Nahide Bozkurt, "Mansûr" *DİA*, c.28, Ankara, 2003, s. 5-6.

⁵⁴ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 87-88.

⁵⁵ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 88, Gürhan Bahadır, *636-1100 Arasında Antakya*, Doktora Tezi, Ankara, 2009, s. 137.

karışıklıklardan yararlanarak, Kemh (Kemah) ve Malatya üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. Bunun üzerine Malatyalılar, İmparator'dan şehri boşaltmak üzere barış (eman) istediler ve bu istekleri kabul edildi. İmparator ordusu boşalan şehri ve Kaluziye Kalesi'ni de yakıp yıktı. Halife, Suriye ve el-Cezire umumi valisi ve genel komutanı amcası Abdullah b. Ali'ye yazdığı bir mektupta, düşmana karşı uyanık olunmasını, ondan gafil olunduğu takdirde kuduz köpek gibi saldırabileceğini bildirmiş, beraberindeki birlikleriyle hareket halinde olmasını ve birliklerini hudut boylarındaki garnizonlara dağıtmasını emretmiştir⁵⁶. Yine Yakubi'de de bu konu ile alaklı olarak Malatya'ya kuşatmasından ve ardından yapılan barış anlaşmasından bahsedilir. Oraya Musa b. Ka'b'ın ordusuyla Suğur'a doğru yönlendirildiğini ve o da emri yerine getirmek üzereyken Ebü'l Abbas'ın vefatının haber alınmasından dolayı Musa b. Ka'b'ın herhangi bir girişimde bulunmadığı nakledilir⁵⁷. Bundan sonraki yıllarda İslâm toplumu içinde ortaya çıkan karışıklıklar, Bizans imparatorluğu ile olan ilişkilerde bir durgunluğa sebep oldu ve Bizans'ın rahat bir nefes almasını sağladı. Ebü'l Abbâs'ın saltanatının kısa sürmesi ve iç karışıklıklarla meşgul olunmasından dolayı olsa gerek, kaynaklarda bu dönemle (132-136/750-754) ilgili olarak Bizans'a karşı ciddi bir mukavemet gösterildiğinden ya da bir başarıdan söz edilmemiştir⁵⁸.

Halife b. Hayyat konuyla ilgili eserinde mühim rivayetlere yer verir. Buna göre, Bizans kralı Konstantin b. Elion Malatya'ya şehri üzerine yürüdü. Şehir halkı ona karşı şiddetli bir şekilde savaştı. Fakat Kral, onları bırakmadı. Sonunda halk, eman şartıyla şehirden indi. Kral, şehri, cami mescidini ve hükümet konağını yıktırdı. Sonra o, Müslümanlara bir ordu göndererek onları gidecekleri yere ulaştırdı. Hilafetinde Ebü'l-Abbas, Muhammed b. en-Nadr b. Yerim el-Himyeyi sefere gönderdi. Onun, Bizans topraklarından Tıvale'ye geldiğini belirtir⁵⁹.

İbnü'l Esir'de ilginç sayılabilecek bilgilere eserinde yer vermektedir. Kaydettiklerine göre Bizans kralı Kostantin Malatya ve Kemah'a (M. 750-751) geldi. Ordugâhını Kemah'da kurdu. Kemahlılar Malatya halkına kendilerine yardım etmeleri için haber yolladılar, haber üzerine Malatya'dan sekiz yüz kişi yardıma geldi. Rumlar

⁵⁶ Mustafa Zeki Terzi, *Emevîler Ve Abbasîler Zamanında Malatya Hudut Garnizonu, On dokuz Mayıs Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sa. 3, Samsun, 1989, s. 112.

⁵⁷ Sedat Seçkin Bozkurt, *Tarihu'l-Ya'kûbî'nin Tercüme Ve Değerlendirmesi (Kitâbu't-Târih II)* Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, Aralık 2015. s. 293.

⁵⁸ Ahmet Adıgüzel, *Emevîler Ve Abbasîler Döneminde İstanbul Kuşatmaları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010. s. 69.

⁵⁹ Abdulhalik Bakır, *Tarihu Halife B. Hayyât (Halife B. Hayyât Tarihi)*, Gezi Kitabevi, Ankara, 2001, s. 493.

bu savaşçılar ile mücadele ettiler. Neticede Müslümanlar mağlup oldu. Bunun üzerine Rumlar Malatya'ya gelerek burayı kuşattılar. Bu sıralarda Cezire'de karışıklıklar yaşanmaktaydı. Mûsâ b. Ka'b Harrân'da bulunmaktaydı. Kostantin Malatya sakinlerine şöyle bir haber yolladı: «Ben Müslümanların durumunu bildiğim için sıkıştırdım ve kuşattım. Malatya'yı ele geçirmeden önce size Müslüman topraklarına dönüp gitmenize kadar emân veriyorum.» Halk cevap vermedi, bundan dolayı Kostantin mancınıkları hazırlattı, halk böylece boyun eğmek durumunda kaldı, emân dileyenler Malatya'yı teslim ettiler ve taşınması imkansız mallarını yanlarına alarak İslâm şehirlerine göçettiler, yanlarında götüremedikleri malları da kuyulara ve derelere attılar. Müslüman halk şehirden ayrılınca Bizanslılar Malatya'yı yakıp yıktılar. Malatya sakinleri Cezire'deki yerleşim yerlerine yerleştiler. Bizans kralı Kalîkalâ'ya ilerledi ve Mercü'l-Hasî'de durarak Kûşânül-Ermenî'ye haber yolladı ve buraları kuşatma altına aldı. Kûşân ve onunla beraber olanlar şehre girerek burayı ele geçirdiler, erkeklerini öldürüp kadınlarını esir aldılar. Şehrin yöneticisini de Bizans kralına yolladılar⁶⁰.

1.1.2. Ebû Ca'fer el-Mansûr Dönemi Bizans İle Diplomasi

Abbâsî Devleti'nin ilk yıllarında Abbasî yöneticileri ülke düzenini tesis etmeye çalışmalarından ötürü Bizans askerî güçleri, Anadolu'da başarılı seferler tertiplemedi. Ancak bu başarılar Bizans İmparatorluğuna düzenli toprak kazanımı getirmedi. Lakin ele geçirilmiş kaleler kısa bir zaman sonra yeniden Abbâsî güçlerinin yönetimine geçti. Abbâsî halifesi Ebu Cafer el-Mansur (754-775), iç düzeni tesis ettikten sonra Antakya valisi Salih b. Ali'ye Bizans sınırını kuvvetlendirmesi ve düzenlemesi için görev verdi. Salih b. Ali, bu amaçla Avasım şehirlerinde bulunan garnizonlardaki asker sayısını arttırdı ve Avasım kalelerini tamir ederek güçlendirdi. Salih b. Ali önderliğindeki Abbâsî ordusu, 757 yılında Malatya'yı yeniden inşaa ederek burada ikamet etti⁶¹.

Abbâsîlerin ilk iki halifesi Ebû'l -Abbas ve Mansur ciddi anlamda Bizans'a fetih hareketinde bulunmadı. Zira içteki isyan hareketleri ve içteki düzen ve nizamın tam olarak tesis edilmemesinden ötürü Halifeler seferlerden uzak durdular⁶².

Bu esnada V. Konstantin imparatorluğun sınırlarını Güneydoğu Anadolu ve Ermenistan taraflarına doğru genişletme imkânı elde etti. Bizans'ın bu genişleme hareketine karşı, Abbasîlerde müstahkem mevkileri aynı şekilde gerilere doğru

⁶⁰ İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, (Çev. Yunus Apaydın), c. V, İstanbul, 1986, s. 363.

⁶¹ Ahmet Adıgüzel, *Emevîler Ve Abbasîler.*, s. 69.

⁶² Ahmet Güzel, *Abbâsî Halifesi Mehdi B. Mansur*, Kitap Dünyası, Konya, 2012, s. 233.

kaydırdılar. Bu şartlarda Mansur hudutların muhafazasına önem verdi. Yine iki ülke arasında karşılıklı elçiler gidip geldi. Bizans'a karşı hücum yerine savunma ön plana alındı ve barışçıl bir politika izlendi⁶³.

Yeni halife Ebû Ca'fer el-Mansûr daha ziyade hudutların muhafazasına önem verdi. Asker ve istihkâm bakımından buraları takviye etti⁶⁴. Bu arada Müslümanlarla Bizans arasında Toroslar, tabii bir sınır oluşturuyor ve her iki devlette bu sınırı muhafaza etmek istiyordu. Hudutlarda yapılan akın ve mücadelelerde asıl amaç yağmalamak ve ganimet elde etmektir. Amaç bu mücadele alanlarının ülke sınırlarına dahil edilmesi değildi⁶⁵. Ebû Ca'fer el-Mansûr'un bu gaye ile Salih b. Ali komutasında İslâm ordusunu harekete geçirdi. Salih b. Ali Dâbık'a kadar geldi (138/756) ve yüz bin kişilik Bizans ordusuyla karşılaştı. Yapılan savaşta Konstantin'in askerlerinden bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da esir alındı. Salih Malatya'yı geri aldı ve imar etti. Aynı yıl içinde (138/756) Bizans imparatoru V. Konstantinos ile bir fide anlaşması yapıldığı da bilinmektedir. Bizans imparatorluğu ile Abbasîler arasında yapılan bu ilk anlaşmayla, Bizans imparatorunun Malatya ve Erzurum'a saldırısı sırasında aldığı esirlerin, fide karşılığında serbest bırakılmaları sağlanmıştır. Aynı dönemde Bağdat ve İstanbul arasında elçilerin defalarca gidip geldikleri, karşılıklı müzakerelerin yapıldığı ve karşılıklı hediyeleşmelerin olduğu kaydedilmektedir⁶⁶. Taberî'nin naklettiğine göre V. Konstantinos, Halife Mansur'a cizye karşılığında barış teklif etti. Ancak bu teklifin kabul edildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Abbasîler döneminde Bizans'a gönderilen ya da oradan Abbâsîlere gelen elçiler, sadece siyasi haberler iletmekle kalmadılar, dini ve sosyal konularda yardımlaşma tekliflerini de karşı tarafa ilettiler. İslâm'ın başlangıç yıllarında olduğu gibi Abbâsî halifeleri de Bizans'ın ileri gelenlerine İslâm'a davet mektupları gönderdiler. Bunun yanında iki taraf arasında, kendisinden faydalanılmak üzere birbirinden ressam ya da ustalar da istenmiştir. Dolayısıyla Bizans ile sadece düşmanca ilişkiler içinde olunmamış, zaman içinde çeşitli alanlarda yardımlaşmanın olduğu da görülmüştür⁶⁷. Bizans kralı Kostantin İslâm topraklarına çeşitli saldırılarda bulundu. Malatya'ya girerek halkın rızası olmadan burayı topraklarına dahil ettiler. Malatya surlarını yıkarak, mücadele eden halktan, kadın ve

⁶³ Ahmet Güzel, *Abbâsî Halifesi Mehdi B. Mansur*, s. 233.

⁶⁴ Kasım İlgün, *Halife Mansur ve Dönemi* (136-158\ 754-775), Doktora Tezi, İstanbul, 1994, s. 112.

⁶⁵ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev.: Fikret İşıltan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1981, s. 112.

⁶⁶ Kasım İlgün, *Halife Mansur ve Dönemi*, s. 112.

⁶⁷ Ahmet Adıgüzel, *Emevîler Ve Abbasîler*, s. 69.

çocuklardan bir kısmını affetti⁶⁸. Bu senede el-Abbâs b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs, Sâlih b. Ali ve İsâ b. Ali ile beraber Bizans ülkesine yaz seferi için yola çıktılar. Bazı rivayetlere göre bu yaz seferi 139 senesinde gerçekleştirilmiş ve Sâlih b. İsâ bu sefer esnasında Bizans kralının tahrip ettiği Malatya surlarını yeniden inşaa etti⁶⁹. Salih b. Ali ve Abbâs b. Muhammed Bizanslıların yakıp yıktığı Malatya'nın tamirini gerçekleştirdikten sonra, (M. 756-757) Anadolu'da "el-Hades" adı verilen dağ geçidini aşarak Bizans ile savaşıma koyuldular. Sâlih'le beraber kız kardeşleri de savaşa iştirak ettiler. Bu iki kadın da Ümeyyeoğullarının hâkimiyeti son bulursa Allah yolunda mücadele edeceklerine and içmişlerdi. Bu yılda Bizans kralı ile el-Mansûr esir değişiminde bulundular. Mansûr Kâlîkalâ esirlerini ve daha pek çok esirleri Bizans'a fidye vererek kurtardı: Kâlîkalâ'yı imar edip buraya insanlarını ikamet ettirdi, Cezîre'den ve farklı bölgelerden vatandaşlarını ve askerlerini yerleştirdi, bu unsurlar burayı bu şekilde korumuş oluyordu. Mansûr, Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali'nin iki oğlu ile mücadele ettiğinden 146 senesine değin Bizans üzerine sefer düzenleyemedi⁷⁰. Bu yıl içerisinde ayrıca "Filistinli Mâlik b. Abdullah el-Has'amî Bizans ülkesine, akınlarda bulundu. Büyük miktarda ganimet elde etti⁷¹.

Abbâsî Devleti'nin başkenti 762 senesinde Bağdat'a nakledildiğinde⁷² Bizans-Abbâsî hududu Şam ve Cezire Suğuru'ndan meydana geliyordu. Sekizinci asırda Suğur şehirlerini baştan yenileme yoluna gidildi. Çünkü Abbâsî halifeliğinin mevcudiyetinin devamı için Bizans-Abbâsî hududu önem arz etmekteydi. Bu şekilde, Bizans için güçlü bir sınır çizilmiş oluyordu. Bu bölge önemli bir askerî üs konumunda idi. Abbâsî halifeliğinin ilk senelerinde Abbâsî liderleri, Bizans-Abbâsî hududundaki Suğur ve Avasım şehirlerini sürekli denetim altında tutmaktaydılar. Böylece halifelerin iştirak ettikleri önemli seferler dışında, Bizans'a düzenlenen seferler hudud şehirlerinden yönetiliyordu. Bizans, sınırlarına karşı yapılan saldırılara karşı savunma maksatlı sinyal ateşlerinden meydana gelen erken uyarı sistemi kullandı. Mevcut erken uyarı sistemi Toros dağlarından İstanbul'a kadar kullanılmaktaydı ve bu sistem aracılığıyla savaş haberi kısa sürede yönetim merkezine haber verilmekteydi⁷³. Yine rivayetlere göre

⁶⁸ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, c.V, s. 395.

⁶⁹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, c.V, s. 396.

⁷⁰ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, c. V, s. 397.

⁷¹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, c.VI, 465.

⁷² Taberî, *a.g.e.*, c. II, s. 614; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. V, s. 452; Ebu Bekr Ahmet b. Ali Hatîb el-Bağdadî (463/1071); *Târîhu Bağdâd*, c. I-, Kahire, 1951, s. 87-88; Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 449-50; Dûrî, "Bağdat", *DİA*, c. IV, s. 427; Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, *Fi't-Tarihi'l Abbasî ve'l-Fatimî*, Beyrut, 1971, s. 56.

⁷³ Gürhan Bahadır, "Dokuzuncu Ve Onuncu Yüzyılda Abbasî- Bizans Sınırı", s. 165-166.

Mansur halife tayin edilmeden, Bizans imparatoru V. Konstantin'in (741-775) Malatya'yı işgal etmiş ve bu şehri talan ve tahrip etmiştir. Halife Sâlih bin Ali'ye şehri yeniden imar etmesini istedi. İmar çalışmaları için 70 000 asker ve birçok bölgeden işçi görevlendirdi⁷⁴. Kaynaklara göre, Mansur devrin de iki ülke arasında elçiler diplomasi faaliyetleri yürüttüler. Mansur Bizans'a karşı hücum yerine savunmayı ön planda tutarak barışçıl bir politika izledi. Mansur içteki nizamı tesis ettikten sonra 155/772 yılında Bizans üzerine seferler düzenlemeye başladı. Bunların neticesinde 155/772 yılında Bizans imparatoru, cizye vererek sulh anlaşması imzalamak zorunda kalmıştır⁷⁵.

Mansur'un hilafet yıllarında iki devletin birbirine karşı düzenlediği askerî seferler ile elçilerin devletler arasında mekik dokuması sonucu ilişkiler diri tutulmuştur. Bunun sonucu olarak 157. Hicret senesinde Mansur ülkesine Bağdat ve Rum diyarlarından gelen elçileri ağırlamıştır, elçilere şehri dolaştırmış, sonrasında onların Bağdat ile ilgili iyi ve kötü görüşlerini almıştır. Heyet başkanı elçiler adına şehirle ilgili beğenilerini dile getirmiş, sonrasında da halifeye şehirle alakalı görmüş olduğu eksiklikleri ifade etmiştir. Bu olumsuzlukların başında şehrin merkezinde çarşının bulunmasının ileride ülke adına doğuracağı zaafiyetleri belirterek, halifeyi diğer ülkelerin casuslarının tüccar kimliği altında ülkeye sızıp devletin bazı sırlarını öğrenmeye çalışabilecekleri konusunda uyarmıştır. Bunlara ek olarak su ve yeşil alanlar bakımından bazı noksanlıklar bulunduğunu söylemiştir⁷⁶. Mansur elçinin bu sözlerini haklı bularak çarşığı şehrin dışına nakletmiş, Bağdat'a su getirtmiş ve ayrıca 'Abbâsiyye adı verilen dinlenme yerini yapmıştır⁷⁷.

Belazuri iki ülke arasındaki mücadeleyi naklederken Malatya şehri üzerinde durur. Malatya; Bizans ve İslam mücadelesinin yaşandığı şehirler arasında olduğunu belirtir. Muaviye'nin Şam valiliği zamanında şehre yerleşildi. Mansur zamanında Bizans ile önemli mücadelelerde bulundular. Malatya bu dönemde Abbasîler için Bizans mücadelesi adına önemli bir üs konumundaydı. Mansur 139 yılında Salih b. Ali'den mektup yazarak Malatya'yı yeniden inşa etmesini istedi. Bizans ve Abbasîler arasında belirli şehirler için mücadele verilmiştir. Malatya, el- Hades, Tarsus bu şehirler arasında yer almaktadır. Belazuri'nin kaydettiklerine bakılırsa Tarsus, Malatya gibi

⁷⁴ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi, Emevîler-Abbasîler*, Ankara, 1968, s. 83.

⁷⁵ Ahmet Güzel, *Abbasî Halifesi Mehdi B. Mansu*, s. 233.

⁷⁶ Adem Apak, *Abbasîlerin İlk Asında Arap- Bizans İlişkileri*, Beşinci Uluslar Arası Orta Doğu Semineri İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu (Şam, 2-4 Kasım 2010), s. 33.; Ayrıca bkz. Kasım İlğün, *Halife Mansur ve Dönemi* (136-158\ 754-775), İstanbul, 1994, s. 111.

⁷⁷ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 360.

şehirler Abbasîler ve Bizans arasında sık sık mücadele edilen sahalar olmuş ve tahrip olan bu şehirlerin bizzat Abbasî halifeleri tarafından tekrar inşa edilmesi teşvik edilmiştir⁷⁸.

Nitekim ilişkilere bakıldığında Es-Seffâh ve Mansur'un Bizans'la savaşıma gösterdikleri ilgi sınırlıydı. Rejimi sağlam temellere oturtmaya çalışan ve Hazarlıların saldırılarına hedef olan Abbâsîlerin ilk iki halifesi için kafir komşularıyla savaş, en önde gelen sorun değildi. Rakipleri de onlardan farklı bir konumda sayılmazdı, onların da yapacak başka işleri vardı. Trakya ve Makedonya'da Slav aşiretleriyle uğraşıyorlar, Arap saldırılarıyla kıyaslanamayacak kadar tehlikeli bir hal alan Bulgar saldırılarını def etmek için özel çaba harcıyorlardı. Mansur ve V. Konstantinos birlikleri büyük savaş alanlarında nadiren karşı karşıya gelirler, daha çok akınlarla sınır boylarındaki şehirler tahrip edilir (Massisa, Adana, Maraş), halkları da başka yerlere sürülür. Arap birlikleri 771 yılında Kıbrıs'a bir akın düzenleyerek, adanın Bizans valisini tutsak aldılar⁷⁹.

Ebû Ca'fer el-Mansûr hilafetinde yine diplomatik ilişkileri birçok kaynak kaydeder. 139/756 yılında Bizans imparatoru V. Konstantinos (741 -775) ile bir fidyeye mutabakatı yapıldığı görülmektedir. Bu dönemde Bizanslılarla yapılan bu ilk anlaşmayla halife, imparatorun daha önce Malatya ve Erzurum gibi İslam topraklarına saldırısı sırasında aldığı esirlerin fidyeye karşılığında serbest bırakılmalarını sağlamıştır. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde Bizans'tan gelen bazı elçilerden bahsedilmektedir. Elçileri diplomatik kurallar dahilinde kabul eden halifenin onlarla çeşitli sohbetlerde bulunduğu, bazı konularda görüşlerini sorduğu ve özellikle büyük harcamalar yaparak kurdurduğu yeni başkent Bağdat'ı gezip görmelerine özel önem verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Bağdat şehrinin başkent olarak kurulmasından sonra kendisini ziyarete gelen Bizans elçisinin yanına halife, hacibi/veziri Rabi' b. Yûnus'u refakatçi vererek şehri gezdirmiştir. Elçi şehri son derece beğenmiş, fakat kendisine göre sakıncalı veya eksik bulduğu bazı hususları da halifeye belirtmeden edememişti. Mansur'un sorusu üzerine elçi, şehri çok beğendiğini ancak çarşının şehir içinde kurulmuş olmasının sakıncalı olduğunu ifade ederek halifeyi ülke aleyhine çalışan casusların tüccar kılıfı altında şehre girip bazı devlet sırlarını ele geçirebilecekleri hususunda uyarmıştır. Bunun yanında şehrin yeşillendirilmesine önem verilmesini ve

⁷⁸ Ahmed b. Yahya el-Belâzurî; *Futuhu l-Buldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul, 2013, s. 216.

⁷⁹ Andre Clot; *Harun Reşid Ve Abbasîler*, (Çev. Nedim Demirtaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, s. 128.

şehre daha çok su sağlanmasını tavsiye etmiştir. Mansur başlangıçta elçinin bu sözlerini pek kâle almaz bir tavır içine girmişse de daha sonraki tecrübeler elçiyi haklı çıkarmış olmalı ki, Kerh denilen yeri düzenletip çarşığı oraya nakletti⁸⁰.

Diplomatik ilişkilerin yanında siyasi mücadelelerde yaşanmaya devam ediyordu⁸¹. Diplomaside bu dönemde dikkate değer birçok gelişme yaşandı. Nakledilenlere göre Mansur'a gönderilen bir Bizans elçisinin dikkatini bir köprü üzerinde dilenmekte olan insanlar çeker. Kendisine refakat etmekte olan 'Umare b. Hamza'ya halifenin bu insanlara acıyıp yardım etmesi gerektiğini söyleyince 'Umare, halifenin durumun farkında olduğunu ancak bunun için yeterli para bulunmadığını belirtir. Bu konuşmadan daha sonra haberdar olan Mansûr, verilen cevaptan hoşlanmamış ve bir fırsatını bulduğunda elçiye şöyle demiştir: "Para ve mal çok. Ancak ben insanlar arasında ayırım yapmak istemiyorum. Ayrıca zenginlere de Allah'ın kendilerine ihsan ettiği nimetlerden fakirlere vermek suretiyle sevap alma imkânı vermiş oluyorum." Halifenin bu cevabını elçinin takdir ettiği belirtilir. Halife Mansur da İmparator V. Konstantinos'a edebiyat ve belagatiyle tanınan kâtibi 'Umare b. Hamza'yı elçi olarak göndermiştir. İbnü'l-Fakih'in rivayetinden bu elçiliğin iki ülke ilişkilerinin gergin olduğu bir dönemde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Kaynağa göre halife gönderdiği mektupta imparatora savaş tehdidinde bulunmaktaydı. 'Umare yabancı elçilerin kalplerine korku salmak için hazırlanmış aslanlı, kılıçlı ve dumanlı üç engeli aştıktan sonra imparatorun huzuruna çıkabilmiş ve halifenin mektubunu sunmuştur. Halifenin ve ülkenin durumunu soran imparator, elçiyle görüştüktan sonra gereği gibi ağırlanmasını emretmiştir⁸². Ayrıca elçiyi yanına alarak bir gezinti yapmış ve ona tedavi amaçlı

olarak

kullanılan bazı bitkilerle kimya (simya=alaşım) alanında bakır ve kurşundan/kalaydan altın ve gümüş oluşturmak amacıyla birtakım çalışmalar göstermiştir. Elçi İmparatorun yanıt mektubu ile Bağdat'a döndüğünde İslâm halifesine gittiği ülke ile ilgili izlenimlerini ve elde ettiği bilgileri paylaştı. Bu paylaşımlardan biri de elçinin kralla beraber seyrettiği birtakım metallere altın ve gümüş elde etmeye yarayan teknik çalışmalardır. Bu çalışmalar halifenin kimyaya özel ilgi duymasına vesile olmuştur. İbn Haldun'un bir rivayeti yukarıdaki bilgileri tamamlayıcı mahiyettedir. Buna göre Ebu

⁸⁰ Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm: es-siyâsî ve 'd-dîni ve 's-sekâfî*, (Türkçe trc. İsmail Yiğit, *İslâm Tarihi: Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal*, c. III, İstanbul, 1988, s. 206-207, Casim Avcı, a.g.e, s. 97.

⁸¹ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi, Emevîler-Abbâsîler*, s. 83.

⁸² Casim Avcı, a.g.e, s. 88.

Ca'fer el-Mansûr V. Konstantinos'a elçi yollayarak eski Yunan bilimine has kitapların tercümelerini istemiştir. Halifenin bu ricasına imparator, aralarında Euclides'in hendeseyle ait kitaplarının da bulunduğu fen bilimleri alanındaki bazı kitapları yollayarak karşılık verdi. İslâm askerlerinin Bizans topraklarına düzenledikleri seferler neticesinde V. Konstantinos 155/771 yılında Mansur'a cizye karşılığında barış teklif etti. Bu teklifi halifenin nasıl karşıladığına dair bir bilgi kaydedilmemekle birlikte bu tarihten sonra Müslümanların Bizans topraklarına sefer düzenlemeye devam ettikleri dikkate alındığında halifenin imparatorun bu teklifini kabul etmediği anlaşılmaktadır⁸³. Siyasi gelişmelere paralel olarak Mansur bir takım imar ve iskân çalışmalarında bulundu. Sınırlarda bulunan şehirleri tahkim ederek imar faaliyetlerinde bulundu⁸⁴.

Mansûr hilafeti ele alınca, 757' yılında Misis'e (Massîsa)⁸⁵ 400 kişi gönderdi. Depremden dolayı hasar gören şehirde yeniden imar çalışmaları yapıldı. Oraya birçok kişi iskân için yerleştirildi. Misis, ticari ve askerî açıdan önemli bir şehir halini aldı. Buraya "Küçük Bağdat" dendi. Mansur Horasandan getirdiği askerleri buraya yerleştirdi. Şehir halkı ve siviller için bir takım ekonomik tedbirler aldı⁸⁶. Nitekim sınırlara Abbâsî unsurlarının iskân ettirilmesi olası kültür alışverişini de hızlandırdı⁸⁷. Mansûr döneminde Bizans'a karşı ciddi bir fetih hareketinde bulunulmamasına rağmen halife, oğluna iç siyaseti barış üzerine kurmasını tavsiye ederek onu Bizans üzerine sefere teşvik etmiştir⁸⁸.

Abbâsî İmparatorluğu idare mekanizmasının temellerini Mansûr'a borçludur. O esas itibariyle, Emevîler zamanında muhafaza edilmiş olan Bizans ve Sasânî divan usullerine ait teamülleri muhafaza etti⁸⁹. Ermeni soyundan gelen Bizans ordusu komutanı Kusan'ın Erzurum'u yakıp yıkmasıyla Mansûr şehre askerî güçlerini göndererek orayı kurtardı (139/756). Diğer taraftan halife, V. Konstantinos'un yönetimi ele almasıyla başlayan Bizans hücumlarını engellemek maksatlı askerî güçlerini

⁸³ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 89.

⁸⁴ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi, Emevîler-Abbâsîler*, s. 83.

⁸⁵ Ebu Ca'fer el-Mansur'un kurmuş olduğu şehirler için bkz; Ya'kûbî *Kitabü'l-Büldan*, Leiden, 1892. (Türkçe trc. Murat Ağarı, *Ülkeler Kitabı*, İstanbul, 2002, s. 20; Zekeriyâ b. Muhammed Kazvîni; *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1969, s. 124-125; Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 449; Ahmet Çelebi, "Abbâsîler Devri", *D.G.B.İ.T.*, c. III, s. 367.

⁸⁶ Kasım İlgün, *Halife Mansur ve Dönemi (136-158\ 754-775)*, s. 113.

⁸⁷ Erman ŞAN, *Abbâsî Devleti Döneminde Avrasya'ya Gerçekleştirilen Uluslararası Köle Ticareti (750-945)*, Doktora Tezi, İstanbul, 2016, s. 27.

⁸⁸ Ahmet Güzel, *Abbâsî Halifesi Mehdi B. Mansur*, s. 232.

⁸⁹ C. Brockelmann, *İslam Devletleri Ve Milletleri Tarihi I*, (Çev. Neş'et Çağatay), Ankara, 1964, s. 101.

arttırdı⁹⁰. Yine bu dönemde; Ca'fer b. Hanzala el-Behrani isyan ederek yıkık durumda olan Malatya'ya geldi ve burada karargâh kurdu. Ardından, Abdulvahid isyan ederek Malatya'ya geldi ve burada ekin ekti ve bol miktarda kireç imal etti. Sonra o, buradan ayrıldı. Tüm bunlar üzerine Bizans kralı buraya bir ordu göndererek tarlaları yaktırdı⁹¹. Ebû Ca'fer el- Mansûr'un (754-775) kâtibi olan edebiyat ve belagatiyle tanınan Umare b. Hamza'nın naklettiğine göre elçilerin bazen Bizans sarayında kral tarafından huzura alınmadan önce yaşadığı korku dolu anları anlatır. İbnü'l-Fakih'in (ö. 289/902) naklettiğine bakılırsa iki devlet ilişkilerinin kötü olduğu bir zamanda Mansur'un savaş tehdidi amacıyla kaleme aldığı mektubuyla Kral V. Konstantinos'a (741-775) gitmekle görevlendirilen Umare, saraya ulaşmadan üç yerde durdurulmuş ve her durdurulmada bir sonraki yere varmak için sorumlu mercihlerden gelecek izni beklemek mecburiyetinde kalmıştı. Bu vaziyette saraya varan Umare durumu şöyle anlatmaktadır: Sarayda ilerlerken bir salona vardığımda geçmem gereken yolun her iki tarafında kükreyen birer aslanın durduğunu gördüm. Buna rağmen devam ettim. Aslanların yanına vardığımda sakinleştiler, ben de aralarından yürüdüm. Diğer salona geçtiğimde salonun ön tarafında benim hizamda karşılıklı olarak inip kalkan iki kılıç gördüm⁹². Öyle ki aralarından bir sineğin dahi geçmesi mümkün değildi. Kılıçlara yaklaştığımda durdular; ben de yoluma devam ettim. Sonunda imparatorun kabul salonuna ulaştım. Bu salon çok büyüktü. Biraz ilerleyince kırmızı bir duman etrafımı kapladı. Önümü göremediğim için durdum. Duman kaybolunca ilerledim. Biraz sonra duman açılınca ilerleyerek imparatorun huzuruna vardım. İmparatoru selamladıktan sonra halifenin mektubunu takdim ettim. İmparator tercüman aracılığıyla halife ve ülkenin durumu hakkında sorular sordu. Görüşmemiz bitince misafirhanede ağırılanmam için emir verdi". Rivayete göre imparatorun isteği üzerine onunla tekrar bir araya gelen elçi kendisine korkulu anlar yaşatan protokolün sebebini sorar. İmparator da bütün açıklığıyla Bizans sarayına gelen yabancı elçilerin kalplerine korku salmak için böyle bir yola başvurduklarını ifade eder⁹³.

Abbâsî ve Bizans arasındaki diplomatik hediyeleşme usulüne bakılırsa bazen çok garip olabilen armağanlar dikkati çeker. İmparatorlardan birisi, bir keresinde Halifeye birisi dev gibi iri, diğeri Herkül gibi güçlü iki adam göndermişti. Hediyeler,

⁹⁰ Nahide Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, c. II8, s. 5-6,

⁹¹ Abdulhalik Bakır, *Tarihu Halife B. Hayyat*, s. 500.

⁹² Casim Avcı, "Arap-İslâm Kaynaklarında Bizans Sarayının Tasviri", *Tarih Boyunca Saray, Hayatı ve Teşkilatı -Bildiriler-*, "Glo-bus" Dünya Basımevi, İstanbul 2006, s. 110.

⁹³ Casim Avcı, "Arap-İslâm Kaynaklarında Bizans Sarayının Tasviri", s. 111.

anlaşma imzalanması, esir ve mahkûm takası ya da bir imparatorun, bir halifenin tahta çıkışı vesilesiyle alınıp veriliyordu⁹⁴. Hediyeleri elçiler getirir, onlar da sahip olmaya izinli oldukları armağanlara boğulurlardı. Elçiler her zaman diplomatik dokunulmazlıktan yararlanmıştır. Geçici olarak kaldıkları, çünkü o zamanlar sürekli elçi bulundurmak gibi bir uygulama yoktu, ülkeyi merak eden bazıları, halifenin yakın çevresiyle ilişki kurma, ülkeyi gezme, en azından başkenti tanıma gibi fırsatları kaçırmazdı. Halife ya da imparator konuklarına masalarında yer verirlerdi. Elçiler de bu yemeklere karşılık görkemli şöenler düzenler, hükümdarlarının ne kadar zengin ve güçlü olduğunu sergilerlerdi. Bağdat ve Konstantinopolis debdebe ve görkemde yarış halindeydiler. 831 yılında Me'mûn'u Şam'da ziyaret eden Synkellos İoannes halifenin seçkin memurlarını, cariyelerini, hatta sokaktaki insanları paraya boğmuştu. Konstantinopolis'te, "imparatorluğu Sarazenlerin düzeyine çıkarttığı" için elçinin bu hareketine çok sevinmişti. Halife ve Basileus karşılıklı yazışırldı. Bir ateşkes, ya da esir takası isteği içerdiğinde mektup dostça yazılırdı, savaş ilanı söz konusu olduğunda üslup değişir, ifade şiddet kazanır, hatta hakarete varan sözler içerirdi. (Hârûnürreşîd'in Nikephoros'a yazdığı mektupta bu tutumun bir örneğini göreceğiz). Hükümdarlar birbirlerine politik içerikli olmayan mektuplar da yazmışlardır. Nikephoros bir keresinde Hârûnürreşîd'den şair Ebu'l-Atahiyye'yi konuk göndermesini istemiş, karşılığında elindeki esirlerden istediği kadarını vereceğini yazmıştır. Şair, halifenin ısrarına karşın bu çağrıyı reddeder. Abbâsî hanedanının en çılgın halifelerinden Mütevekkil, Samarra sarayının duvarlarını süslemek için imparatorlardan ressam ister. İmparator da ressamların yanı sıra bir kilise yapma ve keşiş gönderme izni koparır⁹⁵.

Karşılıklı yazışmalar kültürel içeriklerde taşırdı. Bu hususta Halife Me'mun'un bizzat Bizans'a elçiler gönderdiğide kaydedilir ⁹⁶. Diplomasi ilişkilerinin en mühim araçları tutsaklar ve sığınmacılardır. İlişkilere bakıldığında Bizans'tan Araplara, Araplardan da Bizans'a kaçanların olduğu görülür. Bazen de Arapların sınırın öte yanına, şarap içmek gibi bazı özgürlüklerden yararlanmak amacıyla, geçtiklerine rastlanıyor. Ama çoğunlukla bir suç işleyenler kaçmak zorunda kalmaktaydılar. Politik gerekçelerle Bizans'tan kaçan çok olmuş, bunların büyük bir kısmı da halifenin yanında önemli görevler elde etmişlerdir⁹⁷.

⁹⁴ Andre Clot, *a.g.e.*, s. 124.

⁹⁵ Andre Clot, *a.g.e.*, s. 125.

⁹⁶ Philip Hitti, *Siyasi Ve Kültürel İslam Tarihi, C. II*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1989, s. 477.

⁹⁷ Andre Clot *a.g.e.*, s. 126.

Kimileri din değiştirip kalırlar, kimileri de ülkedeki baskıcı bir yönetimden tüm mevcuduyla kaçarlar. lkesine dönmek istemeyen savaş esirlerine de rastlanmıştır. Bunlar genellikle din değiştirir, toprak sahibi olurlardı; Bizans evirmenlerinde daha çok bu tür insanlar arasından seçerdi. Bizans'ı bırakıp Arapların hizmetine giren en ünlü isim, hiç kuşkusuz 784 yılında kaçan nl General Tatzates'dir. İmparatoriçe Eirene'in aşığı olmakla suçlandığı için kaçan Elpidios da bir generaldir. Sicilya filosu komutanı Euphemios'un ise derdi başkadır; bir rahibeyle evlenmiştir. Andronikos Dukas da Araplara sığınıp, İşlm'a dönen generallerden biridir. Çoğu halifenin annesi Bizanslıdır: Qaratis, Vasık'ın (Hrnrreşid'in torunu) annesidir. Habashiye de Mntezir'in, Qurb Mhtedi'nin, Dirar Mktefi'nin annesidir, daha ileride de sarayını Bizanslı kadın ve erkeklerle dolduran Halife Muktedir'in annesi nl Shaghab karşımıza çıkar. Bu kadın lüks ve zenginliğe doymak bilmez bir imparatorluk cariyesi olarak anılır. Halkın arasında yaşayan savaş esirleri, iki ülkenin uygarlık ve adetlerinin karşılıklı olarak öğrenilmesine yardımcı olurlar. Kendilerine ayrılan evlerde kalan önemli esirler ise, kimi isterlerse konuk olarak kabul edebilirlerdi. Genellikle imalat içlerinde çalışmak durumunda olan diğer esirler, işleri gereği her gün birlikte oldukları insanlarla zorunlu olarak kaynaşmışlardır. Bunun dışında, sınır bölgeleri arasında da ilişki hiç eksik olmamıştır; bu bölge insanları genellikle iki dili de konuşurlardı. Asıl işleri de kaçakçılık ya da casusluktu. İki lke arasında ne savaşlar biter ne de karşılıklı esir takası bir son bulurdu. Sonuç olarak, Kudüs'e yapılan hac ziyaretleri de Hristiyanlar açısından onca konuşulup hakkında pek az şey bilinen Arap dünyasını tanıma için bir fırsat oluyordu. Bizans uyruklular muhtemelen belli bir vergi karşılığı kutsal topraklara girme ve herhangi bir engelle karşılaşmadan ziyaretlerini yapabilme iznine sahip oluyorlardı. Bu ilişkiler de Hristiyan ve Müslümanların birbirlerini daha yakından tanımalarına yardımcı olmuştur. Coğrafi bir zorunluluk olarak bir arada yaşamak durumunda olan bu iki komşu dünya hem birbirinden nefret eder hem de birbirine hayranlık duyar. Araplar ve Bizanslılar hem birbirlerini iterler hem de ekerler. Tapındıkları tek tanrılı dinler ve kendi dışlarından bir lde İran ve Hint üzerinden gelen değerlerin de etkisiyle düşmanlıkları çok keskin olmasa da iki toplum da birbirlerine karşı bilgisiz, yabancı ve karanlıktır. Sasânî Chosroes, İmparator Maurice'e, "Tanrı dünyayı aydınlatma görevini iki göze vermiştir: Biri güçlü Roma monarşisi, diğeri de Persler tarafından bilgece

yönetilen toplumdur," diye yazıyordu. Perslerin yok oluşunun ardından "dünyayı aydınlatma" sırası Araplara gelmiştir⁹⁸.

1.1.3. Mehdî-Billâh Dönemi Bizans ile İlişkiler

İlk iki Abbâsî halifesi Bizans ile diplomaside barışçıl bir politika izlediler. Mansûr'un vefatından sonra halife olan Mehdî-Billah (158-169/775-785)'da babasının izinden gitti. Halife Mehdî'nin döneminde Bizans İmparatorluğu ile Mansûr dönemine göre zorlu ilişkiler ve savaşlar görülür. Mehdî babasının izlediği dış siyaseti takip ederek sınırlara gereken ehemmiyeti verdi ve askerî güç açısından destekledi⁹⁹.

Mehdî'nin halifeliğini kutlamak için Bizans'tan birçok heyet İslam ülkesine geldi. Bu elçiler arasında tahta yeni çıkmış olan Bizans imparatoru IV. Leon'un (775-780) Tarasius (Taras) adlı bir elçisi de bulunmaktadır. Halife elçinin ağırlanması ile ilgilenmek üzere ileri gelen devlet ricalinden Rabi' b. Yunus'u görevlendirdi. Zamanda mühendislik bilgisine sahip olduğu anlaşılan elçi, Bağdat'ta bir süre kalmış ve bu arada Sarat Nehirlerinin kavuştuğu yerde yüz tane öğütücü taşı bulunduğu ve yıllık gelirinin 100 milyon dirhem olduğu rivayet edilen "Ebu Ca'fer Değirmeni" adlı büyük bir değirmen inşa etmiştir¹⁰⁰.

Yine bazı İslâm kaynakları tarih vermeksizin Halife Mehdî döneminde Bizanslılarla bir fidye anlaşması yapıldığını ve bu görüşmeleri en-Nakkaş el-Antaki'nin yürütmüş olduğunu zikrederler. 159/776 yılında Bizanslıların Samsat'a (Samosata) saldırıp halktan birçok kişiyi esir almaları üzerine halife "Sağır"ı Bizanslılara göndermiş ve o da "Müslümanları kurtarmıştı". Mehdî'nin uğur, talih ve kehanet konularına ilgi duyduğunu ve büyücülüğe ait kitapları topladığını belirten İslam kaynakları, bu yüzden imparator IV. Leon'un halifeye Mısırlıların büyü ve sihir sistemine dair bir kitap ile Mısırlıların Hz. Musa'ya karşı yaptıklarını anlatan bir risaleyi gönderdiğini kaydeder¹⁰¹.

Mehdî iktidarı sırasında Bizans Abbâsî mücadelesine bakıldığında karşılıklı saldırılarda canlılık görülür. IV. Leon'un Samosata'yı fethettiği 778 sonrasında halife, amcası Abbas bin Muhammed yönetimi altında güçlü bir ordu toplar ve Maraş'ı ele geçirir¹⁰². Mehdî bu noktada el-Mehdiye olarak anılacak olan şehre çekilerek, orduyu

⁹⁸ Andre Clot, *a.g.e.*, s. 127-128.

⁹⁹ Adem Apak, *a.g.m.*, s. 34.

¹⁰⁰ Andre Clot, *a.g.e.*, s. 128.

¹⁰¹ Casim Avcı; *İslam- Bizans İlişkileri (m.610-847)8Diplomasi, Din, Bilim Ve Sanat Alanlarında*, Doktora Tezi, Bursa, 1987, s. 90.

¹⁰² Andre Clot, *a.g.e.*, s. 128.

düşman topraklarda yönetme onurunu oğluna bırakır. Bu kadar kalabalık ve güçlü bir orduyla bozgun olasılığı zayıf olup, bu hareketin gerçek bir savaştan çok genç şehzadeyi eğitici askerî bir manevra olması olasılığı daha güçlüdür. Hanedan savaşlarının ortasındaki Bizans, o sırada zaten Araplarla uğraşacak halde değildir; kuvvetlerinin önemli bir kısmını isyan eden Sicilya valisi General Helpidius'u kontrol altına almak için adaya yöneltmiştir. Arap hareketinin en ciddi görüneni Samalut müstahkem mevkiinde gerçekleşir; şehir halkı susuz ve şaşkın, otuz sekiz gün süren bir kuşatmadan sonra, Müslüman birliklerinin herhangi bir ciddi kaybına yol açmaksızın teslim olur. Hârûn, şehir halkının kimsenin öldürülmemesi ve ailelerin parçalanmaması yönündeki isteklerini kabul eder. Şehir halkı Bağdat'a sürülür. Hârûn ateşle sınavını vermiştir. İki yıl sonra, gerçek bir sefere girişilir. Anadolu'ya bu kez çok güçlü bir ordu gönderilerek ilerleyebildiği kadar ilerlemesi, hatta olabiliyorsa Konstantinopolis'e kadar çıkması emredilir¹⁰³.

Şehri tekrar işgal eden Bizans birlikleri, tüm Süryanileri buradan Trakya'ya taşırlar. Bir yıl sonra 30 000 asker ve gönüllülerden oluşan Arap birlikleri, başlarında Hasan bin Kahtabe olmak üzere Maraş'ı almakla kalmaz, Amorion ve Dorylaion'a (bugünkü Eskişehir'e) yani Konstantinopolis'in 350 kilometre yakınlarına kadar ilerlerler. Ciddi bir direnişle karşılaşmadan tüm ülkeyi yakıp yıkarlar: 780 yılında Arap tehdidi daha ciddi bir hal alır. Mehdî sınır boyunca berkitilmiş bir hat oluşturma işini sürdürmektedir. Bizans'ın Maraş'a saldırısı ardından Mehdi, Maraş ve Melitene (Malatya) arasında Hadath'ı kurarak kuzeyden gelecek saldırıların önünü kesecek biçimde bu şehri koruma altına alır. Bu hat üzerine konuşlanmış asker ve gönüllüler, Bizans'a karşı devamlı bir "kutsal savaş" sürdürürler, bağış ve talanlarla geçinirler. Gizemli Müslüman dervişliğinin oluşumunda bu ilişkilerin yansımalarına rastlanmaz değil. Mehdi, 779 yılında ilk büyük saldırısına girişir. Orduyu, Hârûnürreşîd'in emrine verir¹⁰⁴.

Mehdî'nin izlediği strateji ye bakılırsa O, Bizans üzerine yoğunlaşırken ilk planda savunmayı ele aldı. Şam ve Cezire sınırlarında sahilden gelebilecek taarruzlara karşı kısmen Mansur zamanında yapılan şehir ve kaleler, Mehdi zamanında takviye edildi. 163/780 yılında Hades'te yapılan Suğru'l-Ma'ruf, Maraş'a saldırılarda bulunan Rumlardan korunmak amacıyla yapıldı. Suğur halkı bunlardan önemli ölçüde istifade

¹⁰³ Andre Clot, *a.g.e.*, s. 130.

¹⁰⁴ Andre Clot, *a.g.e.*, s. 129.

etti. Aynı şekilde Rum saldırılarının gelebileceği Adana, Tarsus, Malatya, gibi sınır şehirler, hudut kaleleriyle tahkim edildi. Sursuz şehirler surlarla kuşatıldı, surlar dışarıdan da hendek veya kanallarla çevrildi. Surlara yapılan kapılardan her birinin üzerine gözetleme kuleleri yapıldı¹⁰⁵.

Diplomasi faaliyetleri bu dönemde de hız kesmeden devam etti. Andre Clot eserinde Halife ile elçi arasındaki yaşanan bir olayı şöyle kaydeder. El-Mehdî zamanında bir Bizans elçisi şehri gezmektedir. Aniden durur, yanındaki başmabeyinciye, "Şurası ticari bir yatırım için çok uygun bir yer. Halifeden benim adıma 500 000 dirhem borç isteyebilir misiniz? Bir yıl içinde bu parayı ikiye katlayacağımdan eminim," der. Her zaman çok cömert olan halife, "İsteddiği 500 000 dirhemi verin, üzerine de bir 500 000 dirhem daha koyun, her yıl da bu paranın kazancını adama gönderin," emri verir. Bizans elçisi halifenin verdiği parayla iki nehrin birleşme noktasına değirmenler inşa eder, ölümüne kadar da yatırımından elde ettiği kazanç kendisine gönderilir. Başta Abbâsî ailesi olmak üzere, büyük küçük tüm memurlar, herkes, tıpkı Bizans elçisi gibi paralarını işletirlerdi¹⁰⁶.

Mehdî 165/782'de İslâmiyet'i İstanbul'a kadar taşıdı. 780'de imparator IV. Leon'un vefatının ardından eşi İrene çocuk olan oğlu VI. Konstantin'e (780-797) naibelik ettiği esnada Müslümanlar Boğaziçi kıyılarına vardı¹⁰⁷. İrene yeni iktidar değişimi ardından çıkan iktidar çekişmeleri nedeniyle Hârûn'a elçiler yollayarak barış anlaşması imzalamak durumunda kaldı. Üç yıl sürecek olan anlaşmaya göre İrene, halifeye nisan ve haziran aylarında 70.000 dinar verecekti. Yine halifenin talebiyle dönüş yolunda askerî gücün ihtiyaçlarının karşılanması için pazarlar kurulacak ve yol tarifi için rehberler görevlendirilecekti. Ayrıca naibe altın, gümüş ve bazı değerli eşyaları Mehdî'ye vermek için elçisini de Hârûn'la beraber hilafet başkentine yolladı¹⁰⁸.

Halife, Hârûn'u 163 (780) ve 165 (781-82) senesinde ünlü komutanlar ve devlet adamlarının da aralarında bulunduğu bir ordu ile Bizans'a sefer için yolladı¹⁰⁹. Mehdî, "Allah'ın kılavuzluğundaki" Konstantinopolis'in fethini aklına koydu. Bu sırada Bizans'ın önemli makamları rakibi olan İkonakırımcıların ellerindedir. Bu seferi de Hârûn yönetir. Zamanın en iyi komutanlarından Yezid bin Mezyed'in emrinde çok güçlü bir ordu hazırlandı. Taberi'ye göre 95.793 asker ve gönüllü, sefere katılmaktadır. Sefer kış

¹⁰⁵ Ahmet Güzel, *Abbâsî Halifesi Mehdi B. Mansur*, s. 232.

¹⁰⁶ Andre Clot, *a.g.e.*, s. 168.

¹⁰⁷ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi, Emevîler-Abbâsîler*, Ankara, 1968, S. 13.

¹⁰⁸ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 91.

¹⁰⁹ Adem Apak, *a.g.m.*, s. 34.

sonunda 9 Şubat 781 tarihinde başlar. Baharın ilk güzel günleriyle birlikte düşman topraklarına girilir. Adana ve Tarsus'un kapısı hükmündeki güçlü Magida Kalesi düşer. Araplar, eski bir Doğu geleneğiyle Bizans süvari saldırısını savuştururlar. Niketas savaş alanından kaçır, dağılan birliklerini Araplar Nikomedeia'ya (İzmit) kadar kovalarlar. Taberi, "Hârûn bunun üzerine kanala (Boğaz) kadar geldi, (Üsküdar) ulaştı," diye yazar. Araplar bir kez daha Konstantinopolis önlerine gelirler, bir kez daha kuşatma sonuçsuz kalır. Merkezlerinden çok uzaktaydılar, üstelik "İyi Savunulan" unvanlı şehir de güçlü bir biçimde berkitilmişti¹¹⁰. Bu vaziyet nihayetinde Bizans ile bir mütabakat yapıldı. Halifenin bizzat İstanbul'a Bizans'a karşı gönderdiği Hârûn yol güzergahındaki karşılaştığı engelleri aşarak bu güçleri etkisiz hale getirdi ve nihayetinde Anadolu yakasına kadar gelebildi.¹¹¹.

Abbâsî Devleti devrinin ilk yıllarında Bizanslılar, Abbâsîlerin Harici ve Şii topluluklarının isyanlarıyla meşgul olmalarından istifade ederek İslâm topraklarına hücum ettiler. Maraş'a kadar gelip şehri yakıp yıkarak halkını kılıçtan geçirdiler. Bunun üzerine Halife el-Mehdî, Hasan b. Kahtabe komutasındaki bir orduyu Bizanslıların üzerlerine gönderdi. 778–779 senesinde yaptığı seferlerle Kahtabe, Bizans'ı geri çekilmeye mecbur bıraktı. Abbâsîler devrinde bu hudut bölgesi gelişerek Bizans'a karşı yaz ve kış gazaları çoğaldı. Bu sıralarda genel siyasi stratejiye bakılırsa Bizans'ın Arapların içinde bulunduğu durumdan faydalanarak savaş yapmak için hazırlıklara başladığı görülür. Halife Mehdi bu hazırlıkları haber alınca harekete geçerek oğlu Hârûnürreşîd komutasındaki bir ordu ile 782 yılında Bizans'a karşı harekete geçti. Hârûnürreşîd Bizans ordusunu büyük bir mağlubiyete uğratarak Üsküdar önlerine kadar ilerledi. Bu durumu gören İrene Hârûnürreşîd ile yıllık 70.000dinar vergi vermek suretiyle anlaştı¹¹².

Bizans askerî açıdan güçlü değildi. Çünkü bu esnada İrene, Slav ayaklanmalarını bastırmak amacıyla kuvvetlerini Yunanistan'a, Makedonya ve Peloponnisos Yarımadası'na göndermek zorunda kalmıştı. Konstantinopolis çevresinde savunma oldukça zayıflamış durumdaydı. Tahtının sallantıda olduğunu anlayan Eirene, barış diledi. Hârûnürreşîd barış görüşmelerini başlatmayı kabul etti. Hârûnürreşîd, üç Bizans temsilcisini tutuklamasıyla görüşmeler bir süre kesildi ama İmparatoriçe sonunda yılda 70.000 dinar haraç ödemeye ve elindeki 5643 Arap esiri serbest bırakmaya razı oldu.

¹¹⁰ Andre Clot, *a.g.e.*, s. 131.

¹¹¹ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 90.

¹¹² İlyas Han Şahin, *İlk Arap Ve Türk Akınlarında Kayseri*, Yüksek Lisans, Kayseri, 2007, s. 40.

Taberi'ye göre Bizans bu savaşta 54 000 insan kaybeder, değersiz şeyleri yakmalarına karşın elde edilen ganimeti taşımak için Hârûn'a 20.000 baş hayvan gerekir. Vakanüvislere göre bir at bir dinar ederken, bir kılıç bir dirheme, bir zırh yarım dirhemden daha az değere satılmaktaydı. Sadece üç yıllık bir süre için mütareke imzalanır. Hârûn 31 Ağustos 782 tarihinde alkışlarla Bağdat'a döner. Vakanüvisler dönüşünü yılın en önemli olaylarından biri olarak değerlendirirler. Hârûn bu olaydan sonra babası tarafından Hadi'den sonraki ardılı olarak seçilir ve Reşid, "akıllı, iyi davranan"sıfatını alır. Hârûn daha yirmi yaşına bile gelmeden Bizans üzerine iki sefer yönetmiştir. Bu seferler aklından hiç çıkmayacak, hükümdarlığı sırasında Müslüman ve Arapların baş düşmanı Bizanslılarla savaş, öncelikli uğraşlarından biri olacaktır. Taberi'ye göre yapılan antlaşma neticesinde otuz iki ay boyunca bir olay çıkmaz ancak sonunda Bizanslılar antlaşmayı bozan taraf olur¹¹³. Bizans güçleri aynı yıl Hades'e kadar gelerek şehirdeki suru yıktılar. Bu sene yaz seferine gönüllüler ile beraber seksen bin kişilik maaşlı askerî bir güçle beraber Haşan b. Kahtabe mücadele verdi. Bizans devletinin pek çok şehrini tahrip etti, bu sefer esnasında hiçbir kale ele geçirilemedi. Yine herhangi bir askerî güç ile karşı karşıya gelinmedi¹¹⁴.

İbnül Esir'in naklettiğine göre, Mehdî Bizans'a sefer için askerî hazırlıkta bulundu. Yine Horasan ve başka şehirlerden çok sayıda asker toplayarak Horasan'dan harekete geçti. Ertesi gün oğlu Hârûnürreşîd ile birlikte Bağdat'tan çıktı. Ceyhan'a geldi. Hârûn Semula Kalesi'ne geldi ve burada konakladı. Hârûn, bu kaleyi otuz sekiz gün muhasara altında tuttu ve bir müddet sonra kale fethedildi¹¹⁵.

Bizans'a ciddi anlamda cihad ilan eden halife Mehdî sayılır. Bu hususu pek çok kaynak ele alır¹¹⁶. Bu konuda İbnü'l Esir (h.165) (M. 781-782) yılı olaylarını şöyle nakleder: Yaz seferi için Mehdî, oğlu Hârûnürreşîd'i doksan beş bin dokuz yüz doksan üç kişilik bir orduyla Bizans'a karşı mücadele için yolladı. Hârûn Bizans şehirlerine girdikten sonra beylerbeyi Nakiza'nın askerleri ile karşılaştı. Bu sırada Bizans'ın başında Atsa bulunuyordu. Hârûn ile Atsa arasında fidyeye verilmesi şartıyla, barış yapıldı. Atsa her sene için yetmiş bin dinar verecekti, Hârûn anlaşmanın ardından geri döndü. Hârûn ile Atsa arasında yapılan barışın müddeti üç yıldır. Barışa kadar Müslümanlar beş bin altı yüz kırk üç esir, savaş için donatılmış yirmi bin hayvan elde ettiler. Yine büyük ve

¹¹³ Andre Clot, *a.g.e*, s. 132.

¹¹⁴ İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe) c.6, İstanbul, 1991, s. 58.

¹¹⁵ İbnü'l Esir, *a.g.e*, c.6, s. 60.

¹¹⁶ Philip Hitti, *Siyasi Ve Kültürel İslam Tarihi II*, s. 460.

küçük baş hayvanlardan (sığır ve koyun cinsinden) yüz bin civarında hayvan boğazlanmış, savaşta elli dört bin Bizanslı öldürüldü¹¹⁷. Hârûn'un önderliğinde İslâm orduları İstanbul halicine kadar geldi¹¹⁸. Ramâzan 168'de (Mart 785) Bizanslılar Müslümanlar ile aralarında devam eden barış anlaşmasını bozdular, bu olay kasrısında Cezire ve Kınnesrin valisi Ali b. Süleyman Yezîd b. Bedr b. Battâl'ı bir askerî birlik ile Bizans ile savaşmaya gönderdi. Müslümanlar zafer kazanarak çok sayıda ganimetle geri döndü¹¹⁹.

Hârûn Reşîd Bizans ülkesi ile mücadele etti (h.181) ve Safsâf Kalesi'ni ele geçirdi. Yine İslâm ordusu Ankara'ya dek geldi ve Matmûra'yı ele geçirdi. Bizanslılar ile Müslümanlar arasında fidye ve esir değişimi olayı yaşandı. Bu Abbâsoğullarının hilafetlerinde ortaya çıkan ilk fidye hadisesidir. Bu fidye işini Müslümanlar adına Kâsım b. Reşîd, Bizanslılar adına ise Bizans kralı Fağfur üslendi. Bizans'ın elindeki esirler fidye ödenerek kurtarıldı¹²⁰.

Emevî ve Abbâsî dönemlerinde her iki devlet arasındaki mücadele daha yoğun oldu. Bu devirde Bizans ve Araplar arasında sahibi olmayan topraklar bulunmaktaydı. Güvenlik sebebiyle ilişkiler çoğunlukla ticari ya da resmi ilişkilerle sınırlı tutulmuştu. Bizanslılar ile Araplar arasında bu müstahkem bölgede oluşan kültürel etkileşimde her iki taraf başka alanlardan diledikleri gibi seçip aldılar. Örneğin Araplar, Yunan bilimini, Matematik ve tıbbî Bizans'tan öğrenerek bu konular ile ilgili kitapları Yunancadan ya da Süryaniceden Arapçaya tercüme etiler¹²¹.

Bizans İmparatorluğunun hâkim olduğu bölgelerde, fiilî olarak daha ciddi çarpışmalar, önceki iki halifeye oranla üçüncü halife Mehdî Billâh devrinde (158/775-785) yaşanmıştı¹²².

Boğaziçi'ne kadar dayanmış bir sefere ancak onun döneminde rastlanılmaktadır. Bu sefere halifenin oğlu Hârûn kumanda etmiştir. İslâm devleti içinde ortaya çıkan ve devleti temelinden sarsan, hatta hanedan değişikliğine sebep olan iç karışıklıklar, başşehrin Bağdat gibi uzak bir mesafeye taşınması sonucunu beraberinde getirdi. Bunu fırsat bilen Bizans imparatoru V. Konstantin (124-158/741-775), imparatorluk

¹¹⁷ İbnü'l Esir, *a.g.e*, c.6, s. 64.

¹¹⁸ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi, Emevîler-Abbâsîler*, s. 84.

¹¹⁹ İbnü'l Esir, *a.g.e*, c.6, s. 73.

¹²⁰ İbnü'l Esir, *a.g.e*, c.6, s. 145.

¹²¹ Gürhan Bahadır, *a.g.m*, s. 167-168.

¹²² İbnü'l Esir, *a.g.e*, c. VI, s. 60- 64; İbni Kesir, *El Bidaye Ve'n-Nihaye, Büyük İslam Tarihi*, (Hazırlayan: Mehdi Ali Seçkin) c.X, s. 245-247,

hudutlarını Güney Doğu Anadolu'ya doğru genişletme çabasına girdi. Bizans İmparatorluğunun hudutlarını genişletme girişimi sonrasında, İslâm devleti sınırlarındaki müstahkem mevkiiler (suğûr), gerilere doğru kaydırılmış bulunuyordu.¹²³

Üçüncü Abbâsî halifesi Mehdî (158-169/775-785), İslâm devletinin içinde bulunduğu zor durumdan faydalanmak isteyen ve sürekli saldırgan bir tutum sergileyen Bizans İmparatorluğuna bir gözdağı vermek istedi. Bunun için İstanbul'a bir sefer düzenlemeye karar veren Mehdî, sefere çıkmadan önce birtakım hazırlıklara girişti ve Bizans'a karşı sınır boylarını tahkim etti¹²⁴.

Nitekim Bizans'ın Maraş'a saldırısı sonrasında halife, Maraş ve Malatya (Melitene) arasında bir şehir kurarak, kuzeyden gelecek saldırılara karşı bu şehri güçlendirdi. Aynı şekilde, Suriye ve İrmîniyye sınırları boyunca, 'sugur' adı verilen güçlendirilmiş bir destek hattı da oluşturdu.¹²⁵

Başta Taberî ve Halife b. Hayyat olmak üzere bazı tarihçiler ise bunu asıl İstanbul seferinden ayrı zikretmekte ve İstanbul seferinin 165 (781/782) senesinde yapıldığını kaydetmektedirler. Kaynaklarda Hârûnürreşîd'in seferindeki asker sayısı ve ordunun para durumu hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Buna göre 165 (782) yılında halife Mehdî Billâh, oğlu Hârûn'un komutasında 95.793 askerden oluşan orduyu Anadolu'ya gazaya gönderdi. Hârûnürreşîd, emrindeki kuvvetlerle yoluna devam ederek İstanbul yakınlarına kadar ulaştı. Ülkesinin içinde bulunduğu karışıklıklardan dolayı, güçlü ordusuyla baskı yapan Hârûn'a karşı koyma cesaretini gösteremeyen İrene, barış istemek zorunda kaldı. Kaynakların çoğunluğuna göre ilk olarak barış teklifi Bizans tarafından geldi. İbnü'l-Esir, yapılan anlaşmada Hârûn'un korkunç ve dar bir yere girdiği için kendisinin buradan kurtarılmasının da şart koşulduğunu rivayet etmektedir. Şayet bu rivayet doğru ise, zor durumda kalan Hârûnürreşîd'in barış talep etmek durumunda kalmış olabileceği de akla gelmektedir. Taberî'nin kaydetmiş olduğu ve Mervan b. Hafsa' ya ait olan bir şiirde, Hârûn'un hiç de zorlanmadığı ve az kalsın şehre hâkim olabileceği dile getirilmektedir. Hârûn'un zaferini olduğundan daha önemli ve büyük gösterdiği anlaşılan şiir mealen şöyledir: "Sen mızrağını Rum Kostantiniyye'sinin üstüne dayayarak etrafında dolaştın ve onun surlarını hacalet içinde bıraktın. Sen onu almak istemedin ve harp kazanları kaynarken krallarını haraca bağlamakla yetindin. Her ne kadar bu şiirde, abartılı bir şekilde surların dövüldüğünden bahsedilse de bu savaş

¹²³ Philip Hitti, *Siyasi Ve Kültürel İslam Tarihi II*, s. 460.

¹²⁴ İbnü'l Esir, *a.g.e*, c.VI, s. 60; İbni Kesir, *a.g.e*, c.X, S. 245.

¹²⁵ Andre Clot, *a.g.e*, s. 12.

sırasında Rumlardan 54.000 kişi öldürülmüştür. Müslümanların ne kadar kayıp verdiklerine dair bilgi vermeyen bu kaynaklarda, Rumlardan 5.643 kişinin esir alınmış olduğu, takımlarıyla beraber 20.000 at ve birçok malzemenin de ganimet olarak ele geçirildiği rivayet edilmektedir. Ayrıca savaş esnasında 100.000 civarında, büyük ve küçükbaş hayvanın boğazlandığı da kaydedilmektedir¹²⁶. Neticeye bakılırsa zorlu bir anlaşma Bizans'ı beklemekteydi¹²⁷.

Bundan sonra Bizans'ın içinde bulunduğu durumu da hesaba katan Kraliçe İrene, sulh teklifinde bulunmuş ve iki taraf arasında süresi üç yıl olan bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Bizans; yılda iki defa 70.000 veya 90.000 dinar ödemeyi kabul etmekte idi. Hârûnürreşîd'in isteği üzerine İrene, yol güzergâhında ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik pazarlar kurduracak, yol göstermek üzere rehberler tayin edecek ve İslâm ordusu, dar bir yere girdiği için ordunun buradan çıkarılması da sağlanacaktı. Ayrıca İrene; altın, gümüş ve bazı değerli hediyelerle, kendi elçisini Hârûn'la beraber Bağdat'a gönderiyordu. Yapılan anlaşmadan sonra otuz iki ay her iki tarafta da herhangi bir olay çıkmamış, 169 (785) yılının Ramazan ayına gelindiğinde ise anlaşmayı bozan taraf yine Bizans olmuş ve Müslüman akınları yeniden başlamıştır. Hârûnürreşîd'in Kraliçe İrene ile yapmış olduğu bu anlaşma kısa sürmüş olsa da anlaşmanın yankıları oldukça uzun sürmüştür. Nikeohoros'un başa geçmesi ile anlaşma bozuldu¹²⁸.

Halife başa geçtiği zaman Bizanslılar 40.000 Ermeni'yi Kafkaslardan getirip Yozgat, Sivas ve Kayseri şehirlerine ikamet etmelerini sağladı. Bizanslıların Ermenileri bu civara yerleştirme gayesi İslâm saldırılarını önleme maksatlı tampon bir alan meydana getirmektir. Gerek dört halife devrinde gerekse sonraki Emevîler ve Abbâsîler devrinde Anadolu'ya akınlar yapılmış ve bu akınlar bölgenin özelliklerine göre kalıcı ya da kısa süreliğine fetihle neticelendirilmiştir. Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da ele geçirilen şehirlerde İslâmlaşma yapılarak bölgedeki hâkimiyetin uzun süreli ve kalıcı olması sağlanmıştır. Halktan Müslümanlığı seçenlerden cizye, eski dini üzerinde olanlardan ise haraç alınmıştır. Burada bazı yöneticiler de dâhil Bizanslı olmuşlardır. Dış ilişkilerde Abbâsîlere bağlı kalmışlardır. İç ilişkilerde ise kendi hukuk ve sosyal ilişkileri devam etmişlerdir. Bu yıllarda Kayseri ve daha birçok şehrin uzun süre İslam hakimiyeti altında olamamasının sebebi Emevî ve Abbâsîlerin Anadolu şehirlerini ele

¹²⁶ Ahmet Adıgüzel, *a.g.e.*, s. 65.

¹²⁷ Bahriye Üçok, *a.g.e.*, s. 89.

¹²⁸ Ahmet Adıgüzel, *a.g.e.*, s. 66.

geçirirken bölgedeki nüfusu değiştirmediler, tehciye zorlamadılar, yalnızca bölgede idareci bıraktılar. Yöneticiler Müslüman, yerli halk ise gayr-i müslimdir. Çünkü Müslümanlar bölgeye yurt edinmek için değil İstanbul'u elde ederek Bizans'ın hâkimiyetini sonlandırmak için seferler tertipliyordu. Bölgeden kazanılan ganimet mühim bir yer teşkil ediyordu. Bu akınlarda Maraş, Adana, Tarsus şehirlere Müslüman nüfus yerleştirildi¹²⁹.

Tüm bu mücadeleler Bizans'ı ekonomik ve sosyal anlamda zor duruma düşürmüştür. Anadolu'nun Bizans yakasında medeni ve iktisadi bir gerileme olurken, Toroslar ve Erzurum'un ötesinde, Doğu Anadolu'da, İslâm dünyası ile vücuda gelen medeni, iktisadi ve ticari münasebetler sebebiyle, oldukça canlı bir hayatın mevcudiyetini görüyoruz¹³⁰.

Ya'kubî 163'te Mehdî'nin yaptığı imar çalışmalarını nakleder. O, Mehdî'nin sınırı inşa etmesiyle birlikte düşman akınını engelleyip onları püskürtmeyi başardığını bu esnada Rumların Maraş'a saldırmış ve çok sayıda insan esir alıp birçok insanı da öldürmüş olduklarını kaydeder. Mehdî sınırı yaptıktan sonra böylesi saldırıları engellemiştir. 163'te oğlu Hârûn Ceyhan'a gazaya çıktı ve birçok kaleyi fethetti. Daha sonra sene 164'te gazaya çıkarak Kostantiniyye'ye kadar vardı. Rumların barış istemeleri üzerine barış anlaşması yaptı ve tekrar döndü¹³¹.

Ya'kubî eserinde tarih göstererek Mehdî'nin hilafeti zamanında yaşanmış askerî mücadeleyi aktarır. 159'da Rumlar Sümeysat'a gelerek çok sayıda esir aldılar. Bunun üzerine Müslümanları kurtarmak için Abbas İbn. Muhammed'i gönderdi ve Ankara'ya kadar vardı. Sene 160'ta Semame b. Velîd el Abesi, sene 161'de İsa b. Ali çıktı ancak Rumlar onu kuşatma altına aldılar. Sene 162'de Hasan b. Kuhtuba el-Tai, sene 163'te Mehdî'nin oğlu Hârûn çıktı ve Semalu'yu fethetti. Sene 164'te yine Hârûn çıktı ve Konstantiniyye halicine vardı¹³².

1.1.4. El- Hadi ve Hârûnürreşîd Hilafeti'nde Bizans İle İlişkiler

Halife Ebû Muhammed Mûsâ el-Hâdî-İlelhak b. Muhammed el-Mehdî (ö. 170/786)¹³³ hilafetinin kısa sürmesinden dolayı Bizans ile münasebetler sınırlı düzeyde kaldı. Taberi hiçbir detay vermeden Musa el-Hadi (169- 170/785 786)'ye bir Bizans

¹²⁹ İlyas Han Şahin, *a.g.e.*, s. 42-43.

¹³⁰ İlyas Han Şahin, *a.g.e.*, s. 44.

¹³¹ Sedat Seçkin, *a.g.e.*, s. 316.

¹³² Sedat Seçkin, *a.g.e.* s. 321.

¹³³ Nahide Bozkurt, "Hâdî -İlelhâk", *DİA.*, C. 15, İstanbul, 2003, s. 16-17.

elçilik heyetinin geldiğini zikreder. Hatta halifenin, yanında bulunan ve genç yaşta saçları dökülmüş olan Sa'id b. Süllem'e heyetin gözünde daha yaşlı ve olgun gözükmesi için sarığını çıkarttığını kaydeder¹³⁴. Musa el-Hadi'nin bir yıl gibi çok kısa süren halifeliğinden sonra kardeşi (170- 193/786-809) 23 yıllık yönetiminde Abbâsî-Bizans ilişkilerinde önceki yıllara oranla daha canlı bir dönem yaşanmıştır. Hemen her yıl Bizans üzerine seferler düzenlenmiş, bazen orduyu bizzat halife kumanda etmiştir¹³⁵.

Mehdî'nin son dönemiyle, Hârûn'un ilk yılları peş peşe gelen talan, esir alma ve ganimet toplama yıllarıdır. Genç halife her yıl, en azından yaz aylarında, Bizans'a akınlar düzenler ama ciddi bir girişimde bulunmaz. Suriye'nin kuzeyiyle Ermenistan ve Azerbaycan yönündeki savunma hattını tamamlama ve berkitme işini sürdürür¹³⁶.

Hicretin 170 (786-787) senesinde Suğur eş-Şamiye'yi Suğur el-Cezire'den ayırıp burayı Avasım adı verilen yeni bir askerî valilik şekine dönüştürür. Halife Avasım şehirlerini düzenleyip teşkilatlandırarak burada sürekli ikamet eden ve Bizans'a akınlar düzenleyen askerî unsurlar yerleştirdi. Uzun yıllar Bizans ile mücadele hem kara hem denizde sürekli devam etti¹³⁷.

183/799'da Bizanslıların tahrikiyle Kuzeyde yaşayan Hazar Türkleri çeşitli saldırgan tutumlar sergilemeye başladı. Kürdistan'ın kuzeyine saldırılarda bulundular. Kuzeyde birçok vahşette bulundular. Hârûnürreşîd bu duruma karşı kayıtsız kalmadı. Bölgeye askerî güçlerini yollayarak onlara ağır bir darbe vurdu. Bizans sınırlarına akınlar bu dönemde de devam etti, Halife bizzat seferlere katıldı. Bir yıl ardından Bizans ile savaş ve mücadele tekrar başladı (797-802)¹³⁸.

16 Hicretin 172. (M.788) senesinde İshak b. Süleyman kumandanlığındaki bir ordu Bizans 'a sefere çıktı. 174 (790) yılında Mısır' dan Kıbrıs'a akın eden İslâm güçleri Antalya yakınlarında karşılaştığı Bizans ordusuna ağır bir yenilgi yaşattı. 176 (792) senesinde Bizans şehirlerine akın eden Abdurrahman b. Abdülmelik bu sırada bir kale fethetti. 181 (797) yılında bizzat Hârûnürreşîd'in önderliğinde yola çıkan ordu Orta Anadolu' da olan Safsa Kalesi'ni Bizans'ın elinden aldı. Abdülmelik b. Salih Ankara'ya gelerek Matmura'yı ele geçirdi. Naibe İrene'nin teklifi ile iki ülke arasında mütabakat

¹³⁴ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 91.

¹³⁵ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 91.

¹³⁶ Andre Clot, *Harun Reşid*, s. 133.

¹³⁷ Adem Apak, *a.g.e*, s. 35.

¹³⁸ Bahriye Üçok, *Emeviler-Abbâsîler*, s. 91-92.

imzalandı. Lakin bu anlaşma İrene'den sonra Nikeforos'un geçmesinden ötürü bozuldu¹³⁹.

Bizans'ta 802 yılında taht değişikliği meydana geldi. Eirene, 802 yılında bir hükümet darbesiyle düşürülür. Hazine logothet'i (bakanı) Nikephoros imparator olarak taç giyer. Nikephoros, ilk iş olarak içeride olduğu kadar dışarıda da imparatoriçe zamanında imparatorluğun içine düştüğü güven kaybından, küçük görülmekten imparatorluğu kurtarmaya çalışır. Oldukça güçsüz duruma düşmüş devlet ve orduyu ayağa kaldırmak için acele eder¹⁴⁰.

Nikephoros'un (802-811) halifeye gönderdiği mektupla iki devlet arasında diplomaside büyük bir kriz yaşandı. Arap kaynaklarının rivayetine bakılırsa Nikephoros mektupta kendisinden önce Irene'nin halifeyi şah makamına kendisini de piyon yerine koyduğunu, dolayısıyla kadın olmasından kaynaklanan sebeplerle devleti küçük düşürücü anlaşmalara imza attığını belirtiyor.¹⁴¹

Bunun yanı sıra İmparator Eirene zamanında Hârûnürreşîd'e ödenmesi kabul edilen haracı kestiği gibi,¹⁴² daha önce ödenmiş vergilerin de iadesini talep etti¹⁴³. Bu durumu Hârûnürreşîd'e özellikle bildirmek üzere halifeye baştan ayağa aşağılayıcı bir mektup yazar¹⁴⁴.

İmparatorun tutumuna oldukça öfkelenen Hârûn er-Reşid, İmparatora şu mektubu yazdı: «Bismillahirrahmanirrahim, Mü'minlerin emir- i Hârûn 'dan bir Rum köpeği olan Nikeforos'a; Ey kafir ananın oğlu! Gerçekten senin mektubunu okumuş bulunuyorum. Cevabıma gelince bu, senin kulaklarının işitmesi için değil, gözlerinin görmesi için olacaktır». Hârûn er-Reşid, İmparator'a yolladığı mektubun ardından 187 (804) ilkbaharında bir kez daha sefere çıktı. Hârûn Heraldea (Ereğli)'ya saldırı için yola çıkarken komutanlarını da Bizans'ın farklı kalelerinin fethi için görevlendirdi. İmparator Nikeforos, halife ile çarpıştıysada başarılı olamayacağını anlayıp barış dilemek zorunda kaldı. Kış ayının gelmesi ile Halife haraç vermesi ve yıkılmış kaleleri yapmaması şartıyla Nikeforos ile bir mütakabat imzaladı¹⁴⁵.

¹³⁹ Adem Apak, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁴⁰ Andre Clot, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁴¹ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁴² Andre Clot, *a.g.e.*, s. 136.

¹⁴³ Adem Apak, *a.g.m.*, s. 35.

¹⁴⁴ Andre Clot, *a.g.e.*, s. 136.

¹⁴⁵ Adem Apak, *a.g.m.*, s. 36.

İbnü'l Esir hadiseyi tarih vererek nakleder. Hârûnürreşîd'in oğlu Kasım, Şa'ban 187 (Temmuz 803)'de Bizans topraklarına saldırdı ve Kurra (Küre)'da ordusunu durdurdu ve burayı kuşattı. Yine Kasım Abbâs b. Ca'fer b. Muhammed b. Eş'as'ı Sinan bölgesine yolladı. Abbâs Sinan kalesini kuşatma altına aldı ve halkını zor durumda bıraktı. Bun durum karşısında Bizanslılar Sinan'ı boşaltmak şartıyla Abbâs'a üç yüz yirmi Müslüman esir yolladılar. Abbâs oradakiler ile barış anlaşması yaparak oradan ayrıldı¹⁴⁶.

Nikfor Hârûnürreşîd'şöyle bir mektup gönderir: Bizanslıların kralı Nikfor'dan Arapların Meliki Hârûnürreşîd'e: Benden önceki kraliçe seni satranç taşlarının «ruh» yerine, kendisini de «beydak» yerine koyarak, senin ona kat kat mallarını göndereceğin yerde, o, mallarını sana göndermiştir. Fakat bu durum kadınların zayıflığından ve ahmaklığından ileri gelmiştir. Gönderdiğim bu mektubu okuduktan sonra, yanında bulunan kraliçeye ait bütün malları hemen gönder. Böylece sana yapılacak olan müsadereden kendini kurtarmış olursun. Aksi takdirde aramızda kılıçlar konuşacaktır. Halife mektubu görünce bir hayli öfkelenildi ve İmparatora cevaben mektubun arka kısmına şöyle yazdı: Müminlerin emîri Hârûn'dan Bizans'ın kelbi Nikfor'a: Ey kâfir kadının oğlu! Mektubunu okudum. Cevabım ise, duyduğun ile değil gördüğün ile hareket etmendir. Bunun üzerine Hârûn hemen yola koyuldu. Hirakle'yi fethetti. Büyük miktarda mal ve köle elde etti. Bizans topraklarını büyük bir tahribata uğrattı. Bunun üzerine Nikfor her yıl halifeye haraç vermek şartıyla barış anlaşması yapmak zorunda kaldı¹⁴⁷.

Daha önce bahsettiğimiz gibi İmparator kış şartlarından istifade ederek barışı bozdu. Yine barış anlaşmasının tekrar bozulması üzerine Hârûn 190/806 yılında büyük bir orduyla Bizans seferine çıktı¹⁴⁸. Halife'nin hemen sefer ilan edeceğini düşünerek, sarayda hiç kimse anlaşmanın Nikephoros tarafından bozulduğunu halifeye söylemeye cesaret edemez. Haberi duyurmak bir şaire kalır. Ebu Muhammed bestelediği şarkıyı halifenin önünde seslendirir:

"Nikephoros onu layık gördüğün barışı bozdu ama çarkıfelek ona karşı dönecek,
Sevin ey müminlerin emiri, çünkü Allah sana bunu bir lütuf olarak bahşedecek.

Bir haberci anlaşmanın bozulduğu haberini getirince, tebaan bu işe, çok sevinecek, Herkes bir an önce sefere, çıkmanı bekliyor; yaralanan gururlarını ellerinle

¹⁴⁶ İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.6, s. 166.

¹⁴⁷ İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.6, s. 167.

¹⁴⁸ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 94.

onarmanı, topraklarını kutsamanı diliyor¹⁴⁹. İmam uzaklaştı diye ihanet edebileceğini sandıysan Nikephoros bu senin körlük ve cahilliğin olur. Biz uyuşuk, gevşegiz ama imamımız hiç öyle değil, yönetmesini bilen sıkı iradesiyle hiçbir şeyi ihmal etmez o. İmamını yanı/tana hiçbir öğütün yararı yok, ama onun akli başında danışmanı pek çok.

Halife, mevsime karşın hiç tereddüt etmeden savaşa girer. Hârûn'un bir deniz gücü oluşturulması emri, kara kuvvetleriyle birleşen deniz kuvvetlerinin başkenti için ne denli büyük bir tehlike oluşturacağını bilen Nikephoros'u daha da kaygılandırır¹⁵⁰. Herkesin fethetmeye can attığı şehri ele geçirip, Abbâsî egemenliğini zaferle taçlandırmak dünyanın en güçlü hükümdarı Hârûn'un da en büyük dileği olmalıydı herhalde. Bu sırada Nikephoros'un Arap akınlarıyla tahrip olan kalelerini onarma fırsatı bulur. 806 yılının Mayıs'ında Halife yeniden sefer yollarına düşer. Fakat bu kez hazırlıklar çok büyük bir harekate göre yapılır¹⁵¹.

11 Haziran 806 tarihinde, girişimler başlar. Düzenli birlikler düşmanı zayıflatmak için ürüne ve hayvanlara el koymalarına karşın su kanallarını, meyve bahçelerini tahrip etmezlerdi. Yani Hârûn, Avasım ve Kapadokya arasını kesin olarak "denetim altına almak" amacındaydı.¹⁵²

Kuşkusuz Hârûn da savunması güçlü bir şehri zaptedecek her türlü olanağa, kuşatma makinelerine, çeşitli aletlere, dev koçbaşlarına, mancınıklara, nefte (Rum ateşi), duvarlara tırmanmak için uzun merdivenlere sahipti. Heracle gerçekten de "en güçlü ve en iyi savunulan şehirdi. Kuşatma başladıktan bir müddet sonra Müslüman ordusunun kayıpları artmaktaydı, yiyecek ve hayvan yemi sıkıntısı da Reşid'i kaygılandıracak düzeylere tırmanmıştı. Halife'nin kötü bir karar verdiği açıkça belli olmuştu. Yeniden danıştığı Ebu İshak, bu kez, kuşatmayı kaldırmamasını tavsiye eder: "Şimdi çekilirsek bu Bizans krallığının itibarını yükseltir, dinimizin itibarını sarsar, önümüzdeki şehirleri de yüreklendirip direnişlerini artırır." Ardından da "Allah bize zafer ihsan edinceye kadar "Heracle karşısına bir şehir kurma düşüncesini ortaya atar. Bu tavsiyeye uyan Hârûn hem kuşatma altındakilere hem de kendi birliklerine, ne kadar gerekirse o kadar uzun süre kuşatmayı sürdüreceğini göstermek üzere şehir inşaatını başlatır. Burada yapılan sefer girişimin dini değerlerin ön plana alınarak yapıldığı

¹⁴⁹ Clot, *a.g.e.*, s. 137.

¹⁵⁰ Clot, *a.g.e.*, s. 138.

¹⁵¹ Clot, *a.g.e.*, s. 139.

¹⁵² Clot, *a.g.e.*, s. 143.

görülür¹⁵³.

Araplar baskılarını artırıp, "ateş topu" atmaya başlarlar. Halife, "Mancınıklarla yanar halde ateş atın, düşmanın direnci kırılacaktır," emri verir. "Emredildiği gibi yaptılar; taşların üzerine keten ve petrol dökerek yakıp taşları surlara fırlattılar. Bu şekilde atılan ateşlerle yangın tüm şehri sardığında, kuşatma altındakiler şehrin kapılarını açarak, canlarının bağışlanması talebinde bulundular". Bulgar tehdidiyle uğraşan Nikephoros, Heracle, Dhul-Kila, Samalut ve Hisn Sina Kalelerinin tamirine dönüp bakacak halde değildi¹⁵⁴.

Zor bir vaziyette kalan Nikephoros, Hârûn'a Petros ile Amastra (Amastris) valisi Gregorios'u elçi amacıyla yollayarak anlaşmaya razı olduğunu bildirdi. Sonuç Bizans açısından oldukça küçük düşürücüydü: İmparator'un yıllık 30.000 veya 50.000 dinar vergi vermesi yetmiyor, kendisi için dört, oğlu ve ileri gelen devlet ricali için ikişer dinar olmak üzere halifeye ayrıca cizye ödemesi gerekiyordu. Halife Hârûnürreşîd'in askerî kabiliyeti yanında insancılığını ve İslâm-Bizans ilişkilerinde savaş ve barışın içiciliğini gösteren dikkate değer bir rivayete göre,¹⁵⁵ Halife Hârûn'un Ereğli'yi kuşatma altına alması sırasında yakalanan Bizans esirleri arasında İmparator Nikephorus'un oğlunun nişanlısı da yer almaktaydı. İmparatoru Halifeye elçi göndererek gelin adayının kendilerine verilmesini rica etti¹⁵⁶. Halife, Nikephoros'un bu ricasını kabul ederek gelin adayını şanına layık bir törenle kendi otağı içerisinde değerli eşyalar ve kıymetli hediyelerle birlikte Bizans başkentine uğurlamıştır. Buna karşılık imparator da halifeye elçisi aracılığıyla 50.000 dirhem, 100 katı ipek olmak üzere 300 kat değerli elbise, 12 şahin, 4 av köpeği ve 3 at hediye göndermek suretiyle minnettarlığını izhar etmiştir. Hârûnürreşîd döneminde esir değişimini amaçlayan diplomatik girişimler olumlu sonuçlar vermiş ve Bizanslılarla birkaç defa esir değişimi gerçekleşmiştir¹⁵⁷.

Bu konu farklı kaynaklarda şöyle rivayet edilir: Halife bir gün karargahına iki Bizans seçkinin geldiğini görür. İmparator'dan getirdikleri mektupta, Hârûn'un Heracle'de esir aldıkları arasında Bizanslı bir soylunun kızının da bulunduğunu, bu kızın oğluyla nişanlı olduğunu yazmaktadır. İmparator, "Bu talebim ne sana ne de dinine aykırı. Doğru bir şey olduğuna inanırsan, gerçekleştir," demektedir. Hârûn hemen kızı buldurup kaldığı çadırda bir tahta oturtur. Satışa çıkartarak çok yüksek bir fiyatla adına

¹⁵³ Clot, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁵⁴ Clot, *a.g.e.*, s. 145.

¹⁵⁵ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁵⁶ Adem Apak; *a.g.m.*, s. 36.

¹⁵⁷ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 94.

aldırır, ardından da kızı çadırı, giysileri ve diğer eşyalarıyla birlikte Nikephoros'a yollar. Daha sonra Fırat üzerinde, Rakka yakınlarında kızın onuruna Herakla adını alacak olan bir kale yapılır. Nikephoros, ¹⁵⁸mektubunda kokular, hurma, unla yapılan kabis denen bir tatlı, süt, bal, kuru üzüm ve tiryak da istemiştir. Elçilere İmparator'un istediği her şey verilir, İmparator bunlara karşılık 50 000 dirhem ve doru bir at üzerinde yüz brokar, iki yüz işlemeli ipekten elbise, on iki doğan, dört tazı ve üç at gönderir¹⁵⁹.

İbnü'l Esir, sefer girişimini ayrıntılı bir şekilde nakleder. Hârûn Hirakle'yi feth ederek orada büyük yıkımlarda bulundu. Hârûn'un Hirakle'ye saldırmasının sebebi, 187 (803) senesinde Nikfor'un antlaşmayı bozmuş olmasıydı. Hârûn, Hirakle'yi Şevval 190 (Ağustos 806)'da aldı. Halkını da esir aldı. Bizans topraklarına yüz otuz beş bin maaşlı askerle geldi. Bu sayıya gönüllüler, sonradan katılanlar ve divanda kaydı bulunmayanlar eklendi. Abdullah b. Mâlik karargâhını «Zilkelâ»da kurdu ve Dâvud b. îsâ b. Mûsâ' yı yetmiş bin askerle beraber Bizans devletine yollayarak yerlerinde tahribat yapmalarını istedi. Başka kumandanlar tarafından Safsâf ve Melekûniye feth edildi. Hârûn Tuvâne 'ye saldırdı. Nikfor, haracını ve ayrıca kendi cizyesini dört dinar, çocuklarınınkini ile patriklerinin ikişer dinar olarak yolladı. Yine Nikfor, Hârûn'a bir mektup gönderdi ve ondan Hirakle esirlerinin içinde olan, oğlunun nişanlısını teslim edilmesini diledi. Hârûn da onun bu isteği üzerine kızı geri gönderdi¹⁶⁰.

Heracle'nin alınışı büyük bir bayram gibi kutlanır. Bizans tarafındaysa olay neredeyse duyulmadan kalır. Ordunun dönüşüyle Bağdat'ta halk bayram yapar, cirit oyunları oynanır¹⁶¹.

Halife b. Hayyat Hârûn'un Bizans seferini eserinde ayrıntıya girmeden nakleder. Mü'minlerin emiri Hârûn, Bizans üzerine yürüdü ve kumandanları Bizans topraklarına dağıttı Mü'minlerin emiri Tuvane'de kaldı. Bu esnada, Bizans kralı, buradan ayrılması ve kendisine para vermesi karşılığında antlaşma yapmak istedi. Fakat o, bunu kabul etmeyerek esir değiş tokuşu yapmasını ve kendi başı ile oğlunun başı için cizye göndermesini istedi. Oda, bu istek üzerine ona cizye olarak da otuz bin dinar gönderdi¹⁶².

Taberi aynı sefere eserinde yer verir. Ali, Horasan'da çok zulümler etti. Bu sıkıntılardan dolayı Halife onu uyardı. Reşid Ali'yi tekrar Horasan'a gönderdi. Bu

¹⁵⁸ Clot, *a.g.e.*, s. 145.

¹⁵⁹ Clot, *a.g.e.*, s. 146.

¹⁶⁰ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c.6, s. 177.

¹⁶¹ Clot, *a.g.e.*, s. 146.

¹⁶² Abdulhalik Bakır, *Tarihü Halife B. Hayyât*, s. 547.

durum karşısında Bizans imparatoru, saldırıya geçti. Hârûnürreşîd de 100.000 kişilik ordusu ile Bizans İmparatoruna karşılık verdi. Halife birden çok Bizans şehrini ele geçirdi. Bir müddet sonra İmparatorla anlaşma yoluna gittiler. İmparator Hârûnürreşîd'e yılda 3 kez 100.000, üç yüz bin filori haraç vermeyi kabul ediyordu. Ayrıca İslâm sınırlarından uzak duracaktı. Bu barışın ardından Hârûnürreşîd hilafet makamına geri döndü. Bir süre sonra Bizans İmparatoru anlaşmayı ihlal etti. Mevsimin soğuk olmasına kanan İmparator halifenin geri dönmeyeceğini düşünerek İslâm topraklarına saldırmaya başladı. Haberi alan Hârûnürreşîd' tekrar bölgeye giderek buradaki çok sayıda şehri yakıp yıktı. Üsküdar'a kadar geldi. Bu durum karşısında İmparator barış istedi¹⁶³.

Hârûn savaşı bitirip Rakka'ya vardığında Nikfor mevsimin soğuk olmasına aldanarak antlaşmayı bozdu. Çünkü soğuk bir havada savaşmaktan korkuyorlardı. Nikfor'un antlaşmayı bozduğunu bu şiiirden öğrenen Hârûnürreşîd, "Nikfor antlaşmayı bozdu mu?" diye sordu. Mevsimin çetinliğine rağmen Halife Bizans'a karşı tekrar sefer için yola çıktı. Hârûn böylece Hırakle'yi fethetti¹⁶⁴.

Bu tarihten sonra Hârûnürreşîd'in ölümüne kadar Abbâsî devleti neredeyse her yıl Bizans ülkesine seferler düzenledi. Seferler sırasında birçok esir elde edilmiş ve aynı zamanda iki ülke arasında girişilen savaşlarda esirler kurtarılmıştır. Bizans İmparatorluğu yıpratıcı Müslüman baskısından da ancak Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd'in 193/809 senesindeki vefatıyla kurtulabildi¹⁶⁵.

Birbirlerine en yakın komşu olan, Arap ve Bizanslılar, deyim yerindeyse, birbirleriyle karşılıklı ilişki kurmak zorundaydılar. Savaşlarla kesilse de birbirleriyle her alanda ilişki içindedirler. Bunun bir nedeni de karşılıklı olarak birbirlerini merak etmeleridir¹⁶⁶. Çoğu kez, Arap orduları Konstantinopolis için tehlike oluşturdular. Bizans'a karşı savaş gelenek haline gelmişti. Müslümanlar her yıl Bizans üzerine sefere çıkıyorlardı. Hedefleri Bizans'ı fethetmek değil Bizanslıları yıpratmaktı. Hasatlar yakılıyor, insanlar, sürüler ve hayvanlar yakalanıp İslâm ülkesine götürülüyordu. Kaisarieia (Kayseri) ve Amorio, kuşatılıp birçok kez fethedilmişti¹⁶⁷.

¹⁶³ Muhammed b. Cerîr et- Taberi, *Tarihu't-Taberi Tercümesi*, c. IV, (Çev. M. Faruk Gürtunca), İstanbul, 1983, s. 460.

¹⁶⁴ İbnü'l Esir, *a.g.e*, c.6, s. 166-168.

¹⁶⁵ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi, Emeviler-Abbasiler*, Ankara, 1968, s. 93.

¹⁶⁶ Clot, *a.g.e*, s. 122.

¹⁶⁷ Annie Paralong, *Bizans, Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, İstanbul, 2011, S. 276.

Bu dönemin diplomasi tekniğine bakılacak olursa Bizans İspanya'daki Emevîler ile birleşerek Abbâsîlere karşı bir politika izlemiştir. Abbâsîler de Bizans ile mücadele içerisinde olan Frank krallığı ile diplomatik birliktelik kurarak Bizans'ı sindirmeye çalışıyordu ¹⁶⁸.

Abbâsîler ile Frank Krallığı iş birliği ilk kez Mansûr'un halifeliği devrine denk gelir. Sert Pepin ve Mansur elçiler vasıtasıyla diplomatik faaliyetlerini yürüttüler. Karolenj kralı Pepin Halifeye elçi gönderdi. Çeşitli hediyeler de göndererek iş birliği kurmaya çalıştı. Aradaki ilişkiye bakılacak olursa halifeye dönemin diplomasi geleneğine uygun olarak Pepin elçi ile beraber çeşitli hediyeler göndermiştir. Halife de bu yaklaşıma karşılık olarak krala çeşitli hediyeler ve armağanlar hazırlatarak elçi vasıtası ile göndermiştir. 765 yılında başlayan bu diplomatik faaliyetler Abbâsî halifesinin de elçi göndermesiyle devam etti. Kral halife elçilerini Metz'de karşıladı. Bizans- Emevî ittifakına karşı Abbâsî -Frank ittifakı kurulmuş oluyordu¹⁶⁹. Pepin'in 24 Eylül 768 ölümü içindeki hakimiyet mücadelesinden dolayı ilişkileri duraksattı. Daha sonra Frank tahtına Pepin'in oğlu Charles'in yani Charlemagne'nin ülkeye hâkim olmasıyla dış siyasete tekrar yoğunluk verildi¹⁷⁰.

Hârûnürreşîd Tarsus'u yeniden inşa etmek ve Avasım ve Sugur adı verilen sınır bölgelerini tahkim etmek suretiyle Bizans akınlarını engellemeyi hedeflemişti. Karşılıklı esir değişimi, fidye anlaşmaları ve mektuplaşmaların yanında diplomasi alanında ciddi bir krizin yaşanması da bu döneme rastlamaktadır. Bu yıllarda her iki ülke dış siyasette güçlü ve etkin vaziyete gelmek için karşı tarafın rakipleriyle anlaşma ve dost olma siyaseti izliyordu. Hârûnürreşîd Bizans'ın düşmanı ve devrin büyük imparatorlarından Şarlman'la (Charlamagne) dostane ilişkiler kurarken Bizans imparatorunda Abbâsîlerin düşmanı olan Endülüs Emevîler'i ile ittifak kuruyordu¹⁷¹.

Öyle ki; Frank Kralı Charlemagne Abbasîlerin bir müttefiki olarak hem Bizans'ın batıdaki ilerleyişini durduruyor hem de Endülüs Emevîlerine karşı Abbas çıkarlarına yardımcı oluyordu. Bu çıkarların fetihten çok ticaret yollarıyla ilgisi vardı. Aslında Hârûnürreşîd akından çok ticaretle ilgiliydi. Bizans ile süre giden savaşı ihmal etmedi fakat o enerjisinin çoğunu ticaret yolları açıp korumaya harcadı ¹⁷².

¹⁶⁸ Clot, *a.g.e.*, s. 106.

¹⁶⁹ Clot, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁷⁰ Clot, *a.g.e.*, s. 108.

¹⁷¹ *Casim Avcı, a.g.e.*, s. 92.

¹⁷² Susan Wise Bauer, *Ortaçağ Dünyası (Roma İmparatoru Büyük Constantinus'un Hristiyanlığı Kabul Etmesinden I. Haçlı Seferi'ne)* İstanbul, 2014, s. 431.

Hârûn'un halifeliği zamanında Abbâsîler Bizans ülkesine sefer düzenleyecek kadar güçlendiler. İslâm orduları Bizans ülkesinin iç kısımlarından topraklar elde ediyorlardı¹⁷³. Charles İspanya topraklarını elde etmek niyetinde idi. Buradaki Müslümanlar ile ittifak kurmak istese de bu konuda muvaffak olamadı. Charles Abbâsîler ile ittifak kurarak zayıf Bizans'ı saf dışı bırakmak niyetinde idi¹⁷⁴.

Rakka'ya yerleşmesinden bir yıl sonra, Hârûn birliklerinin başına geçerek sınırı aşar; bu arada ordunun başka kolları da Ankara (Ankara) ve Ege kıyısında Efes'e ulaşarak Marmara Denizi'ne kadar çıkar. Bu esnada Bizans'ta karşı ayaklanma da başlar ama halifenin ordularını durduramazlar. Küçük Asya'yı uzun süre kasıp kavuracak Arapların önünde kimse duramaz. Ülkenin her yanında tahribatın izlerine rastlanır. Arap saldırılarının neden olduğu kargaşa, ülkenin demografik, etnik, hatta ekonomik yapısını değiştirdi. Zengin bölgeler yerle bir edilip yok olurlarken, daha uzak ve göz önünde olmayan bölgeler gelişti. Bu zorunlu ya da gönüllü yerleşim sonucu Anadolu'da kozmopolit bir mozaik oluşuyordu¹⁷⁵.

Mehdî'nin son dönemiyle, Hârûn'un ilk yılları peş peşe gelen talan, esir alma ve ganimet toplama yıllarıdır. Genç halife her yıl, en azından yaz aylarında, Bizans'a akınlar düzenler ama ciddi bir girişimde bulunmaz. Suriye'nin kuzeyiyle Ermenistan ve Azerbaycan yönündeki savunma hattını tamamlama ve berkitme işini sürdürür. Sugur askerî sistemi iyi işlememektedir. Destek noktalarına çoğunlukla Suriye ve Cezire'den getirilen insanlara maaşlarının yanı sıra toprak da verilmiştir. Bu noktalar çok geçmeden Bizans 'la karşılıklı olarak birer kaçakçılık merkezine dönüşür. Devlet hazinesi bundan zarar görür. Bu bölgelerde dinsel inançların gevşemesi, özellikle savunmayı ciddi ölçüde tehdit eder. Hârûn, sugur sistemini tümüyle ortadan kaldırmadan, asıl olarak Torosların güneyi ve İskenderun Körfezi'nden Halep ötelere kadar öncü savunma amacıyla inşa edilmiş destek noktalarını baştan sona yeniler, tekrar örgütler. Tarsus'a önemli bir birlik yerleştirilir. Askerî açıdan berkitilmiş şehirlere sugurlar ve başka yerlerden toplanan insanlardan oluşan çok sayıda birlik yerleştirilir; Hadath, Missisa (Ceyhan üzerindedir), Aynzarba, Zibatra, Hanıniye ve Hierapolis'in yerin¹⁷⁶deki Membiç bu şekilde tahkim edilmiş şehirlerdir; Bizans, kendisine karşı sürekli bir tehdit unsuru oluşturacak bu "gelişmeler" karşısında sessiz, elinden bir şey gelmeden

¹⁷³ Clot, *a.g.e.*, s. 109.

¹⁷⁴ Clot, *a.g.e.*, s. 109.

¹⁷⁵ Clot, *a.g.e.*, s. 134-135.

¹⁷⁶ Clot, *a.g.e.*, s. 133.

seyretmektedir. Bizans, gerçekten de çok ciddi bir kriz içindedir. 790 yılında Hârûn'un kurduğu savunma hattı, yeni seferlere temel olacak kadar güçlüdür. Halifenin generalleri her yıl akın tazelerler. Ürgüp, ardından Kapadokya fethedilip, tahrip edilir, sonra sıra Amorion'a gelir, Karadeniz kıyısında Samsun'a kadar çıkılır¹⁷⁷.

Daha önce bahsedilen Hz. Muhammed ve Ömer b. Abdülaziz örneklerinde görüldüğü gibi dönemin Bizans imparatoruna dine davet mektubu gönderme olayı Hârûnürreşîd için de rivayet edilmektedir. Hârûnürreşîd, Bizans imparatoru V. Konstantinos'a (780-797) uzun bir mektup göndererek İslâm'ın ilkelerini ona açıklamış ve onu İslâm'a davet etmiştir. Mektup Ebu'r-Rabi' Muhammed b. el-Leys tarafından kaleme alınmıştır. Peş peşe gelen Arap saldırılarını durdurma ümidiyle 182/798 yılında İmparatoriçe Irene, Sardis piskoposu Euthymius'u bir mektupla birlikte Hârûnürreşîd'e göndermişti¹⁷⁸.

Abbâsî halifesi Hârûn Bizans'a ait şehirleri alınca orada imar ve tahkim çalışmalarında bulundu Herseme, Tarsus şehrinin yeniden imar edilmesi ve yerleşimin yeniden temin edilmesi görevini üstlendi. Bu doğrultuda Horasan ahalisinden bir topluluk ile, Massisa ve Antakya halkından biner kişi Tarsus'a intikal ettirildiler. Şehrin inşası ise 192 (807) yılında tamamlandı. Hârûnürreşîd'in halifelik döneminin son yıllarında Bizans ile ilişkiler genelde esir mübadeleleri şeklinde gerçekleşmiştir¹⁷⁹.

Esir değişimleri Hârûn döneminde devam etti. Hârûn'un Safsa Seferi'nden sonra Şevval 181 /Aralık 797'de Tarsus yakınındaki Lamos Nehri kenarında yapılan esir değişimi her iki tarafın dikkate değer ilgisine mazhar olmuştu. Avasım bölge valisi Kasım b. Reşid tarafından görevlendirilen Tarsus valisi Ebu Süleym Ferec'in girişimleriyle yapılan törene 30.000 Müslüman askerî yanı sıra ulema, eşraf ve halktan birçok kişi katılmıştı. Anlaşma sonucu 3.700 Müslüman esirin serbest bırakıldığı kaydedilirken Bizans esirlerinin sayısı hakkında bir bilgi verilmemektedir¹⁸⁰.

Diğer bir esir değişimi ise Nikephoros'un İbrahim b. Cebraîl kumandasındaki birliklere yenilmesinden bir yıl sonra 189/805 yılında yine Lamos Nehri kenarında aynı valilerin gözetiminde gerçekleşmiştir. Rivayete göre on iki gün içerisinde 3.700 Müslüman esirin serbest bırakıldığı töreni bütün teçhizatıyla katılan 30.000 askerî yanı sıra "halktan 500.000 kişi" izlemiştir. Hârûnürreşîd döneminde Bizanslılarla bir diğer

¹⁷⁷ Clot, *a.g.e.*, s. 134.

¹⁷⁸ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁷⁹ Adem Apak, *a.g.m.*, s. 37.

¹⁸⁰ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 95

esir değişimi 192/808 yılında yapılmıştır. Kadın-erkek 2.500 Müslüman esirin serbest bırakıldığı yedi gün süren bu değişim yeni Vali Sabit b. Nasr'ın sorumluluğunda Taberi'ye göre Pozanti'da (Podandus), Mes'idi'ye göre ise yine Lamos Nehri kenarında gerçekleşmiş ve "yüzbinlerce kişi tarafından" izlenmiştir¹⁸¹.

İbnül esir Hârûn dönemi siyasi ve diplomasi ilişkilerini şöyle nakleder: İbrahim b. Cebrail yaz için Bizans toprakları üzerine yürüdü. Bu arada Müslümanlardan bir grupla karşılaşan Nikfor üç yara aldı¹⁸².

Bu sene Yezid b. Mahled el-Hübeyri on bin kişilik bir güçle Bizans ülkesinde mücadele etti. Bizanslılar Yezîd b. Mahled'i yenilgiye uğratarak onu ve beraberindeki elli kişiyi öldürdüler, az bir kısmı kurtula bildi. Halife Herseme'yi yaz seferi ile görevlendirdi. Bir süre sonra Bizanslılar Maraş'a hücum ettiler. Müslümanlardan birçok mal elde ettiler. Halife ayrıca suğura yakın kiliselerin yıkılmasını buyurdu. Zimmîler, giyim kuşamlarında Müslümanlardan farklı giyinmeye ve ayrı bineklere binmeye bu yıl başladılar¹⁸³.

Diğer halifeler gibi Hârûn da bölgedeki siyasi varlığını devam etmek için Anadolu'da birtakım çalışmalarda bulundu. İbnü'l Esir' bu dönemde yapılan imar çalışmalarından bahseder. Hârûn Herseme'ye Tarsus'u yeniden inşa etmesini ve orasını şehirleştirmesini emretti¹⁸⁴. Herseme b. Ayun tarafından Tarsus 176'da inşa edildi. Şehri kurarak beş kapı ve çevresine seksen yedi burç kurdu. Şehrin ortasından büyük bir nehir geçmektedir ve şehir üzerinde yay şeklinde köprüler bulunmaktadır. Şehrin yapılmasını Hârûn'un Mevla'sı Ebu Süleyman başlattı¹⁸⁵. Bu arada Horasan halkından üç bin kişiyi, Massîsa ve Antakya ahalisinden de biner kişiyi Tarsus'a asker olarak gönderdi. Tarsus'un inşası 192 (808) yılında tamamlandı; bu sırada Tarsus camisi de yapıldı¹⁸⁶.

Diplomaside esir değişimi ve itibar düşürücü birtakım isteklerde Abbâsî halifelerinin bulunduğu görülür. Hârûnürreşîd'in 190 (806) yılındaki seferi sonunda yapılan anlaşma bunun en açık göstergesidir. Bizans imparatorluğu açısından, İrene zamanında yapılan anlaşmadan daha da küçük düşürücü bir nitelik arz etmekteydi. Nitekim bu anlaşmaya göre Bizans, yılda 30.000 veya 50.000 dinar vergi vermekle

¹⁸¹ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁸² İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c.6, s. 172.

¹⁸³ İbnü'l Esir, *a.g.e.* c.6, s. 184-185.

¹⁸⁴ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c.6, s. 184-185.

¹⁸⁵ Sedat Seçkin Bozkurt, *a.g.e.*, s. 326.

¹⁸⁶ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 184-185.

kalmıyor, İmparator da kendisi için dört, oğlu ve ileri gelen devlet ricali için ikişer dinar olmak üzere, halifeye ayrıca cizye ödemeyi kabul ediyordu. Rakamın sembolik olmasına rağmen, İmparator'un kendi başı için vergi veriyor olması Bizans için onur kırıcı bir durum idi. Abbâsî Hanedan, tarihinde ulaşabildiği en yüksek mertebeye Hârûnürreşîd döneminde ulaşmıştır. Bundan sonra ise Araplar tarafından Bizans'a yönelik ciddi bir sefer söz konusu olmamıştır. Halife Me'rnun'un 215-218 (830-833) yılları arasında ve el-Mu'tâsım'ın 224 (838) yılındaki girişimleri ise İstanbul'a kadar ulaşamamıştır. Bu tarihten sonra hudut boylarına askerî birlikler gönderilmiş olsa da bunlar bir fetih harekâtından çok, akın mahiyetinde kalmışlardır. Doğu sınır hattı boyunca yıllık bir programın dâhilinde devam eden bu akınlardan hiç birisi Bizans için tehlike arz etmemiştir¹⁸⁷.

1.1.5. Emin ve Me'mûn Dönemi Bizans ile Yürütülen Faaliyetler

Hârûnürreşîd'in ölümünden sonra halife olan Emin (193-198/809-813) ile kardeşi Horasan bölge valisi Me'mûn arasındaki taht mücadeleleri sırasında Emin'in öldürülmesiyle, Me'mûn'un yirmi yıl sürecek halifelik dönemi (198-218/813-833) başlamıştı. Bizans'ta ise İmparatoriçe İrene'nin bir ihtilalle tahttan indirilmesiyle (31 Ekim 802) Isauria hanedanının (717-802) hakimiyetine son verildikten sonra nispeten sık sayılabilecek iktidar değişikliklerinin ardından Amorion hanedanı (820-867) iş başına gelecektir. Bu dönemde de savaşların yanı sıra karşılıklı elçilik heyetleri ve hediyeler gönderildiği, bilimsel amaçlı iş birliğinin yapıldığı görülmektedir. Bir defasında Me'mûn'un veziri Fadl b. Sehl'in (ö. 202/817) huzurunda biri Bizans İmparatoru V. Leon (813-820) ve diğeri de Habeş kralı tarafından gönderilen iki elçinin varlığından bahsedilmektedir. Elçiler Fadl b. Sehl'in huzurunda konuşmaları ve seviyeli cevaplarıyla dikkat çekmişlerdi. Diplomasi alanında daha birçok girişimde bulundular.

Me'mûn hilafetinin ilk yıllarında içteki isyanlar ile ve dış tehlikeler ile uğraştığından 830'a kadar Bizans ile ciddi bir mücadele görülmez. Babasından sonra tahta geçen Emin şaşalı ve zevkine uygun eğlenceli bir hayat yaşamaya başladı. Ve kardeşi Me'mûn'u görevinden aldı. Bizans Abbâsîlerin bu vaziyetinden faydalanarak İslâm sınırlarını geçtiler¹⁸⁸.

¹⁸⁷ Ahmet Adıgüzel, *Emeviler Ve Abbasîler Döneminde İstanbul Kuşatmaları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s. 67.

¹⁸⁸ Bahriye Üçok, *a.g.e.*, s. 94.

Bizans'ın tekrar Sugur-Avasım şehirlerine saldırıda bulunmaması için Bizans güçlerine ağır bir tahribat vermek amacıyla Me'mûn yönetimindeki büyük bir Abbâsî askerî gücü 23 Mart 830 Antakya-Tarsus yoluyla Bizans şehirlerine vardı¹⁸⁹. Kurre Kalesi fethedildi ve yıkılması emredildi. Macide Kalesi de halkı affedilerek fethedildi. Yine Sündüs ve Sinan Kaleleri fethedildi. Kış ayının yaklaşmasıyla halife Şam'a gitti¹⁹⁰.

İbn Esir mücadeleyi tarih vererek kaydeder. Me'mûn Musul yolu güzergahından Menbiç'e, ardından sırasıyla Dâbık, Antakya, Massîsa ve Tarsus'a gitti. Me'mûn, (M. 830-831) cemaziyülevvelde bu yerlerden Bizans sınırlarına bölgelerine gitti. Bu esnada oğlu Abbâs da Malatya'ya saldırdı. Me'mûn, Kurre (Küre) Kalesi'nde bir müddet durakladıktan sonra burayı fethetti ve 26 cemaziyülevvelde kale halifenin emriyle yıkıldı. Kaynaklara bakılırsa anlatılanlara göre, Kurre Kalesi halkı Me'mûn'dan af istedi. Me'mûn, onları affetti. Kurre Kalesi'ni fethetmeden önce Mâcide Kalesi'ni, halkına eman vererek fethetmişti. Bu sırada Eşnâs'ı Sündüs Kalesi'ne yolladı ve Eşnâs bu kalenin liderini tutuklayarak Me'mûn'un huzuruna getirdi. Buna ilave Me'mûn Uceyf ve Ca'fer el-Hayyât'ı Se-nâz Kalesi'nin lideri üzerine yolladı. Kale sahibi Me'mûn'a karşı itaatini ilettiler. Yine bu dönemde el-Mu'tâsım Mısır'dan döndü ve Me'mûn'un Musul'a gitmesinden evvel halife ile karşılaştı ve Me'mûn'un Bizans memleketlerinden dönmesinden sonra Şam'a gitti¹⁹¹.

Ertesi sene Theophilos, Torosları aşarak Massîsa ve Tarsus civarına dek geldi. Müslümanları yenilgiye uğratarak neredeyse 1600 kişiyi öldürdü, 7000 kişi de esir alındı. Halife Me'mûn bu vaziyet karşısında 19 Cemaziyülevvel 216'da (4 Temmuz 831) Bizans topraklarına saldırdı. Külek Boğazı'nı aşıp Ereğli (Herakleia)'ye ilerledi burayı aldı. Ardında oğlu Abbas ve kardeşi Mu'tâsım-Billâh bir grup birliğine kumandanlık ederek farklı topraklarda akınlarda bulundular. Me'mûn, bizzat yönettiği bir orduyla Aksaray-Niğde arasında kalan yerlere başarılı akınlarda bulundu. Oğlu Abbas da Antigu (Niğde - ?), Hasîn ve Ahra Kalelerini fethederek İmparator Theophilos'a yenilgi yaşattı. Sonuç olarak imparator, Me'mûn'a elçi yollayarak 100.000 dinar vermek ve 7000 esiri özgür bırakmak şartıyla hakimiyetinden kopan bölgeleri kendisine geri vermesini ve beş yıllık bir anlaşma imzalanmasını teklif etti (216/831). Fakat Me'mûn bu teklifi kabul etmedi ve bir dahaki yıla düzenleyeceği seferler için Dimaşk'a gitti. Halife Dimaşk'a varıp sefer hazırlıklarını tamamladı ve

¹⁸⁹ Gürhan Bahadır, *a.g.m.*, s. 170- 171.

¹⁹⁰ Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁹¹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c.6, s. 361.

Lü'lüe Kalesi'nin fethi için buraya gitti. Bölgeye gelen Theophilos önderliğindeki Bizans güçlerini bozgun uğratan Me'mûn eman vererek kaleyi ele geçirdi. Ardından Dımaşk'a döndü. Bu durum üzerine İmparator barış diledi. Halife İmparatorun barış teklifini tekrar kabul etmedi¹⁹².

Bu vaziyet üzerine Theophilos (829-842) Abbâsî güçlerinin Anadolu'da ilerlemesini engellemek üzere Me'mûn'a elçiler yollayıp sulh teklif etti. Halife Me'mûn, sulh teklifine “sulhu şu şart dahilinde yaparım, beni hükümdarınız olarak ilan edeceksiniz ve vergi miktarına gelince çokluğundan ya da azlığından şikâyet etmeyeceğim” biçiminde yazdı. Bu vaziyet karşısında Bizans imparatoru, 831 senesinin bahar ayında büyük bir orduyla Torosları geçerek Tarsus'a girdi ve bu mevkide Abbâsî güçlerini yenerek geri çekildi. Halife Me'mûn, Bizans askerî gücünün Tarsus ve el-Massisa sakinlerinden 1.600 kişiyi katlettiğini haber alınca, cemaziyelevvel (Haziran)'de birkez daha Anadolu'ya geldi ve bu bölgede 15 Şaban (28 Eylül) 832 senesine dek kaldı. Üç taraftan Anadolu'ya giren Abbâsî orduları Herakleia (Ereğli)'yi ele geçirdikten sonra Anadolu'nun içlerine kadar kısa bir sürede ilerledi. Theophilos, Abbâsî güçlerinin Anadolu'daki ilerlemelerinin engellenememesi üzerine Yohannes'i elçi niyetiyle halife Me'mûn'a yolladı. Bizans elçisi, barış teklifinde bulundu. Halife Me'mûn, sulh teklifini kabul etmedi. Ancak kışın gelmesiyle Anadolu seferi gelecek seneye ertelendi¹⁹³.

Yine Kaynaklarda Halifenin bu sefere çıkmasındaki etken Azerbaycan'da Bizans desteğini alarak güçlenen Babek isyanının Abbâsî saltanatını tehdit etmesine bağlanılır¹⁹⁴.

İbnü'l Esir'in naklettiğine göre: Me'mûn Bizans İmparatorunun Tarsûs ve Massisa sakinlerinden bin altı yüz kişiyi katlettiğini öğrendi, hemen yola koyuldu. Cemaziyelevvel (haziran)'de Bizans topraklarına girdi. Me'mûn'a Bizans İmparatoru mektup yolladı. Me'mûn Bizans kralının mektubunu okumadan hemen harekete geçti (831-832) ve Bizans topraklarına girdi. Önce An-tîğû'ya geldi ve burada durdu. Antîğû sakinlerinin barış dilemesi üzerine Me'mûn buradan Hirakleye gitti ve buranın halkı da halifeden barış istediler. Bu sırada kardeşi İshâk el-Mu'tâsım'ı da görevlendirdi İshâk otuz kale ile Matmûre'yi fethetti. Yine Me'mûn'un Tuvâne'den harekete geçirdiği Yahya b. Eksem çeşitli yağma ve yıkımlarda bulundu. Ayrıca Yahya birçok esir elde etti.

¹⁹² Nahide Bozkurt, “Me'mûn” *DİA*, c.29, s. 101-104,

¹⁹³ Gürhan Bahadır, *a.g.m*, s. 170- 171.

¹⁹⁴ Nahide Bozkurt, *a.g.e*, s. 94.

Me'mûn bu hadiselerden sonra Keysûm'a gitti ve şehirde iki gün kaldıktan sonra Şam'a gitti¹⁹⁵.

İbnü'l-Ferra tarih vermeden Halife Me'mûn'un Bizans kralına bir elçi yolladığını nakleder. Elçi kendisiyle getirdiği mektupları imparatora verdikten sonra bir müddet burada kalmış ve ondan aldığı izinle Müslüman esirleri ziyaret etti. Ziyaret esnasında Bağdatlı esirlerden birinin okuduğu dramatik şiir elçi tarafından daha sonra Me'mûn'a bildirildiğinde halifenin bir hayli üzüldüğü ve hemen esirlerin serbest bırakılması için girişimlerde bulunduğunu belirtir¹⁹⁶.

Halife Me'mûn 216/831 yılında Bizans'a bir sefer düzenledi. Bizans sınırdaki birçok kale ve şehri tahrib edip yakıp yıkmıştı. Aynı zamanda Babek'e destek vermişti. Bu hususlardan ötürü Bizans seferi zorunluluk arzetti¹⁹⁷. Girişilen mücadele neticesinde İmparator barış istemeye mecbur kaldı. İmparatorun barış talebi için yakın çevresindeki piskoposlardan biri aracılığıyla gönderdiği mektup, imparatorun isminin kendi adından önce yazılmasına son derece sinirlenen halife tarafından derhal iade edildi. Bunun üzerine Theophilos halifenin adını önce zikrederek "Allah'ın kulu ve insanların en şerefliisi Arap hükümdarı Me'mûn'a, Bizans imparatoru Theophilos'tan (...)" şeklinde başlayan ikinci mektubunu gönderdi. İmparator Me'mûn'a Bizans'tan aldığı kaleleri geri verip beş yıllık sulh anlaşmasını imzalaması karşılığında 100.000 dinar vermeyi ve elindeki 7.000 Müslüman esiri serbest bırakmayı teklif etmiş, ancak halifeden bir karşılık görmemiştir¹⁹⁸.

217/832 yılında Hısn-u Lu'lu'un Müslümanların eline geçmesiyle Theophilos Halife Me'mûn'a belagatlı bir mektup yazmış ve sulh teklifinde bulunmuştur. Me'mûn bu mektuba da olumsuz cevap vermiş ve rivayete göre imparatoru İslâm'a davet etmiş davetin geri çevrilmesi halinde fidye ödemesini istemiştir¹⁹⁹.

Me'mûn'un bütün teklifleri geri çevirdiğini ve 218/833 yılında Amorion'u (Amfriyye) muhasara hazırlığında olduğunu gören Theophilos, bir mektup yazarak İslâm ordusunun yiyeceğini temin etmek, yanındaki Müslüman esirleri serbest bırakmak ve Bizanslılar tarafından tahrip edilen Sugur bölgesindeki kalelerin tamiri karşılığında barış isteğini yinelemiştir. Me'mûn Bizans elçisi geldiğinde çadırına girip iki rekât namaz kılmış ve istihareden sonra elçiye, imparatorun mektupta üzerinde durduğu her

¹⁹⁵ İbnü'l Esir, *a.g.e*, c.6, s. 363.

¹⁹⁶ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 97.

¹⁹⁷ Bahriye Üçok, *a.g.e*, s. 99.

¹⁹⁸ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 97.

¹⁹⁹ Casim Avcı, *a.g.e* s. 97.

hususla ilgili cevaplar vermiş ve savaştan başka bir yol kalmadığını belirtmiştir. Me'mûn'un imparatora sözlü cevap vermeyi tercih ettiği anlaşılmaktadır ki, infial veya savaş durumlarında bazen bu yola başvurulduğu veya Hârûn'un Nikephoros'a yazdığı gibi çok kısa cevaplar verildiği görülür²⁰⁰.

Barış anlaşmasından sonra Tarsus'a gelen halife Me'mûn 9 Temmuz 833 tarihinde burada ateşli bir hastalıktan öldü. Böylece halife Me'mûn'un ölümünden dolayı Anadolu'da Sugur ve Avasım şehirlerine çok sayıda asker yerleştirilmesine rağmen, Müslümanların bu şehirlere iskân gayesinin tahakkukuna mani oldu²⁰¹.

Bizans İmparatorlarıyla halifeler arasındaki hediyeleşmelerde hediyelerin devletin şan ve şerefini yansıtmaya önem verilmekteydi. Bir defasında Me'mûn'a Bizans imparatorlarından birinin hediyeleri sunulmuştu. Me'mûn gelen hediyelerin yüz katının imparatora gönderilmesini istedi ve "böylece İslam'ın izzetini ve Allah'ın bize verdiği nimetleri görmüş olsun" dedi. Me'mûn danışmanlarından Bizanslılar için en değerli hediye misk ve samur olduğunu öğrenince hediyelere 200 misk ve 200 samur derisi daha eklemelerini emretti. İbnü'n-Nedim Me'mûn'la çağdaş Bizans imparatoru (muhtemelen Theophilos) arasında birçok yazışmalar gerçekleştiğini belirttikten sonra halifenin imparatora mektup yazıp Bizans'taki eski Yunan yazmalarından kendisinin uygun göreceği eserleri göndermesini istediğini, teklife başlangıçta olumsuz bakan imparatorun daha sonra teklifi kabul ettiğini kaydeder. Bunun üzerine halife, aralarında dönemin meşhur tercüman ve ilim adamlarından Haccac b. Matar, İbn Batrik ve Yuhanna b. Maseveyh'in de bulunduğu bir gurubu Bizans'a göndermiş ve daha sonra oradan getirilen felsefe, matematik, tıp ve musikiye dair eserlerin Arapçaya tercümesini istemiştir²⁰².

Bu dönemde (198-218/813-833) de savaşların yanı sıra karşılıklı elçilik heyetleri ve hediyeler gönderildiği, bilimsel amaçlı iş birliğinin yapıldığı görülmektedir. Halifelige geldiği yıllarda Me'mûn ile kendisi iyi eğitim görmüş ve ilme meraklı olan Bizans imparatoru Theopilos (829-842) arasında dikkate değer ilişkiler gerçekleşmiştir. Nitekim tahta çıktıktan sonra hocası Synkellos Ionnes Grainetikos'u (Yuhanna en-Nahvi) Abbâsî sarayına elçi olarak göndermiştir. Buna karşılık Halife Me'mûn da Bizans İmparatoru'na bir elçi göndermiştir. Elçi, beraberindeki mektupları İmparator'a

²⁰⁰ *Casim Avcı, a.g.e, s. 98.*

²⁰¹ *Gürhan Bahadır, a.g.m, s. 170- 171.*

²⁰² *Casim Avcı, a.g.e, s. 98.*

ilettikten sonra bir süre daha burada kalmış, bu esnada şehirde bulunan Müslüman esirleri de ziyaret etme imkânı bulmuştur²⁰³.

Bizans ile ilişkiler esir değişimini ve sınır çatışmaları şeklinde devam etti. Me'mûn döneminde Anadolu seferlerine devam edildi. Me'mûn döneminde diplomaside daha çok karşılıklı anlaşma yoluna gidildi. Karşılıklı esir değişimine Anadolu'ya yapılan seferler ile devam edildi. Abbasî halifesi diğer İslam halifeleri gibi cihat amaçlı Anadolu'ya akınlarda bulunuyordu. Halife Bizans'ı bilim ve kültür yönüyle mirasçılarından geride bulduğuna inanıyordu. Bu siyaset onu Helenizm hayranlığına götürüyordu. Bizans Yunan kültür ve medeniyetinden uzaklaşırken Abbâsîler İslâm sayesinde Yunan kültür ve medeniyetini yakından görmeye başlamıştı²⁰⁴.

Yakubi'nin naklettiğine göre 218 yılında Me'mûn Rum eline saldırı yaptı. Amuriye'yi yeniden kuşattı ve Araplara yöneliyorum, dedi. Çöllerden onları getirdi. Sonra fethettiği şehirlere onları yerleştirdi. Konstantiniye'ye hazırlık gördü. Rum kralının elçisi ona geldi. İsteddiği esirleri ona verip barışa çağırdı. Kabul etmedi. Lulua'ya yaklaşınca oraya gidip birkaç gün kaldı. Lulua ve Tarsus'un arasında bulunan Bedendün denilen yerde vefat etti. 218 yılında Recep ayından on üç gece kala perşembe günü vefat etti. Yaşı kırk sekiz yıl dört aydı. Namazını kardeşi Ebu İshak kıldırıldı. Tarsus'ta hizmetçi hakanın evine defnedildi²⁰⁵.

Bizans ile yürütülen diplomatik ilişkiler savaşlar münasebetiyle daha ziyade sıklaştı. Askerî mücadelelerden sonra İmparator Teophilos ve Halife Me'mûn bazen ilişkileri geliştirici ifadeler kullanıyor bazen de tehditkar mektuplar yazıyorlardı. Barış isteyen ve siyasi, ticari vb. ilişkilerini geliştirmek isteyen Bizans İmparatoru'na karşı Me'mûn Bizans'ı İslam'a davet ediyor, cizye veya savaştan birini seçmesi teklifinde bulunuyordu²⁰⁶. Bizans'a düzenlenen seferle neticesinde halife birçok kale ve topraklar kazanırken İmparator sulh teklifinde bulunuyordu²⁰⁷.

Me'mûn'un hayatının son devresini Bizans ile yaptığı harpler işgal eder. Bu dönemde her iki devlet de iç problemler ile uğraşmaktan dolayı yirmi beş yıldan beri birbirleriyle ciddi bir hesaplaşmaya gidememişlerdi. 215 (830) yılında bütün şiddetiyle yeniden başlayan bu mücadelenin sebepleri açık olarak kaynaklarda belirtilmemiştir. İlk akla gelen ise Azerbaycan'da gittikçe kuvvetlenmekte olan Babek'i teşvik ve tahrik eden

²⁰³ Adem Apak, *a.g.m*, s. 38.

²⁰⁴ Hasan Hüseyin Güneş, *Halife El-Me'mun Dönemi*, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2009, s. 59.

²⁰⁵ Sedat Seçkin Bozkurt, *a.g.e*, s. 371.

²⁰⁶ Nahide Bozkurt, *a.g.e*, s. 97.

²⁰⁷ Nahide Bozkurt, *a.g.e*, s. 98.

Bizans'ı kati bir mağlubiyete uğratma gayesidir. Zira Bizans kaynakları Babek ile İmparator Theophilos arasında bir anlaşmanın mevcudiyetini kaydetmektedirler. Hatta aynı kaynaklarda Bizans birlikleri arasında Babele'in taraftarlarının bulunduğuna dair malumat da yer alır ²⁰⁸.

Yine kaynakların gösterdiğine göre Halife Me'mûn Bizans'ın Babek isyanına destek vermesine tepki amaçlı seferler düzenledi. Zira Bizans Babek isyanını teşvik ve tahrik ediyordu²⁰⁹.

Me'mûn ayaklanmış olan Bâbek'e yardım eden Bizanslılarla da çarpıştı. Bizans imparatoru ayrıca Arap sınırındaki birçok kalelere saldırmış ve onları yakıp yıkmıştı. 831. Mayıs ayında Me'mûn Bizans'a sefer açtı ve Kapadokya'da dört kaleyi zaptetti. Daha önce Bizanslıların vermiş oldukları zararları görerek onları şiddetlice cezalandırmaya yemin etti. İmparator Teofilos (829-842) bunu haber alınca, Me'mûn'a barış yapmak ve vergi ödemek teklifinde bulundu. Me'mûn verginin azlığının veya çokluğunun önemi olmadığını, ancak Rumların kendisini Bizans imparatoru olarak tanıdıkları takdirde barış yapabileceğini bildirdi. Teofilos buna hiçbir cevap vermedi. Me'mûn Kilikya'yâ, gitti, orada Tarsus'a birkaç mil uzakta, bulunan Tiyana adlı bir yerde çok tahkim edilmiş bir askerî üs kurdu²¹⁰.

Onun bu kadar başarılı olmasındaki en önemli amillerden biri de Bizans ile iş birliğine girmesidir. Bizans imparatoru ile yaptığı mektuplaşmalarda belirledikleri şekilde; Abbâsî ordusu Bizans'a saldırdığında Babek hilafet topraklarına saldırıyor, Abbâsî ordusu Babek'in üzerine yürüdüğünde, Bizans Abbâsî topraklarını ele geçiriyordu. Nitekim Me'mûn Bizans'a sefere çıktığında Babele'nin kuvvetleri neredeyse Fars bölgesinin tamamını ele geçirmişlerdi. Aynı şekilde Afşin kuvvetleri Babek'i kuşattığında ise Bizans kuvvetleri Malatya Zibatra'ya (Doğanşehir) kadar ilerlemişlerdi. Babek ve taraftarları devlet bazında en büyük desteği Bizans İmparatorluğundan görmüşlerdir. Çünkü Abbâsîlerin Babek ile uğraşması, Abbâsîler tarafından Bizans'a yapılan askerî hareketleri yavaşlatmış hatta durdurma noktasına getirmişti. Babek sayesinde Bizans imparatorluğu, karşı saldırıya geçerek belki de iki asırdır ilk defa Müslümanlar karşısında ilerlemeye başlıyor, toprak kazanıyordu. Bu sırada Bizans da Anadolu'daki Abbâsîlerin askerî baskılarını hafifletebilmek için Hurremiyye'yi açıktan açığa teşvik etmiş ve ona yardım etmiştir. İşte böyle bir dönemde

²⁰⁸ Adem Apak *a.g.m*, s. 39.

²⁰⁹ Nahide Bozkurt; *a.g.e*, s.100.

²¹⁰ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi, Emeviler-Abbâsîler*, s. 99-100.

Me'mûn'un ordularının Anadolu'da olduğu sırada Babek cesaretlenerek isyan çıkarmıştır. Abbâsî ordusunun, Babek'i sıkıştırdığı veya Abbâsîler tarafından Babek üzerine gönderilen Afşin'in ordularının, Babek'in merkezi Bezz Kalesi'ni ele geçirmeye çalıştığı sırada Babek üzerindeki yükü hafifletmek, rahat bir nefes almak için daha önce isyan etmesi için kendisini teşvik eden Bizans imparatoruyla irtibat kurmak amacıyla mektup yazarak Abbasî ordularının İran ve Azerbaycan da olduğunu, Halife'nin terzisini, aşçısını bile Hurremilerin üzerine gönderdiğini, Abbasîlerin sınırlarının savunmasız olduğunu, Bizans sınırlarını koruyacak askerlerinin kalmadığını, bütün orduyu bu bölgeye yığdığını, bu fırsatın değerlendirilerek Bezz ele geçirilmeden önce saldırıya geçmesinin uygun olacağını anlatmıştı²¹¹. Tüm mücadelelere rağmen Babek Me'mûn'un hilafetinden çok sonra etkisiz hale getirilecektir²¹².

Bunun üzerine Bizans İmparatoru Theophilos da 222/837'de yüz bin kişilik bir ordu ile Abbâsî topraklarına hücum ederek Tarsus'a kadar ilerlemiş, ayrıca Zibatra (Doğanşehir-Malatya) Kalesi'ni ele geçirmiş, kaleleri yıkmış, Müslüman erkekleri öldürüp, onların kulak ve burunlarını keserek, gözlerine mil çekmiş, binlerce Müslüman kadını esir almıştı. Bu savaşta Babek taraftarları Bizans ordusuna katılarak Bizanslılara yardım etmişlerdi. Böylece Bizans Babek'e yardım ederek Abbâsîleri zayıflatmak ve üzerine gelen Abbâsî ordularını hafifletiyordu. Babek taraftarları Abbasîlere karşı mücadeleyi kaybetmelerinden sonra da kendilerine yakın hissettikleri Bizans'a sığındılar. Bu mağlubiyet sonunda Babek taraftarları Anadolu'ya yoğun bir şekilde göçtü. Ve bu göçün tesiriyle Anadolu'nun bazı yörelerinde Hurremi gelenekten motiflere rastlanmaktadır. Aynı şekilde Abbâsîler Bizans'la uğraşırken Babek taraftarları ilerliyorlardı. Me'mûn'un Bizans seferi sırasında Babek taraftarları İsfahan'a kadar ilerlemişlerdi. Çünkü Abbâsî orduları Anadolu da idi. Babek İsyanı'nın başladığı ilk yıllarda Me'mûn'un yanlış bir politika ile bu isyana yeterince önem vermeyip daha çok Bizans'la savaşı arzulaması ve Babek'e karşı görevlendirdiği komutanların da mağlup olması bu isyanın daha da güçlenmesine yardım etti. Sonuç olarak Babek'in uzun süreli başarısında Bizans desteği önemli bir işlev görmüştür diyebiliriz. Babek'in Bizans'la ilişkilerini söz konusu ederek Babek'in İslam'dan çok Hristiyanlığa meyyal olduğu şeklindeki iddialar ise, Elçibey'in ifade ettiği gibi tutarsızdır. Bu olsa olsa

²¹¹ Mehmet Azimli, “Babek El-Hurreni İsyanı ve Bizans İle İlişkileri”, *Beşinci Uluslar Arası Orta Doğu Semineri, İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu*, (Şam 2-4 Kasım 2010), Elazığ, 2012 s. 154. ayrıca bkz, C. Brockelmann, *İslam Devletleri Ve Milletleri Tarihi* I, s. 115.

²¹² Bahriye Üçok, *a.g.e*, s. 99.

Abbâsî hilafetine karşı Bizans'ı kışkırtmak isteyen Babek'in dahice bir politikasıdır denilebilir. Bu yardımlaşma yirmi yıl kadar devam etmiş, nihayet Babek, Türklerden kurulan özel ordu sayesinde iki yıllık bir uğraştan sonra Bizans'a kaçmaya çalışırken Ermenistan bölgesinde yakalanmıştır. Babek yakalansa da Abbâsîlerin Anadolu hedeflerine dolayısıyla Bizans'ı ele geçirme hedeflerine ciddi bir darbe vurmuştur. Başta Hârûnürreşîd olmak üzere oğulları Me'mûn ve Mu'tâsım Anadolu'yu ele geçirme konusunda ciddi emelleri olmasına ve bizzat üçü de bölgeye sefer düzenlemesine rağmen Anadolu'nun İslamlaşması Selçuklular dönemine kalacaktır. Bunda en önemli amil Babek'in isyanıdır. Onun bu isyanı İslâm dünyasına çok pahalıya mal olmuştur. Babek İsyanı öncesi tek bir merkezin başkanlığında Çin'den Atlas Okyanusu'na kadar yönetilen coğrafya, Babek'in isyanı sonrası, parçalara ayrılmaya başlamıştır. Abbâsîler dünyanın en büyük, en güçlü, en fazla toprak parçasına sahip doğudan batıya uzanmış bir devlet iken bu süreç sonunda bu isyanın vurduğu darbelerle bölgesel bir devlet konumuna dönüşmüştür²¹³.

Orta Çağ İslâm dünyasının en büyük isyanlarından sayılan Babek İsyanı büyük desteği Bizans'tan görmüştür²¹⁴. Çünkü Abbâsîlerin Babek ile uğraşması Bizans'a yapılan fetihleri durdurmuştu. Babek sayesinde Bizans karşı saldırıya geçerek toprak kazanıyordu. Abbâsî ordusu, Hurremilleri sıkıştırdığı veya Afşin'in ordularının Bezz'i ele geçirmeye çalıştığı sırada Babele üzerindeki yükü hafifletmek, rahat bir nefes almak için daha önce isyan etmesi için kendisini teşvik eden Bizans imparatoruyla irtibat kurmak amacıyla mektup yazarak Abbâsî ordularının İran'da olduğunu, Halife'nin terzisini, aşçısını bile Hurremillerin üzerine gönderdiğini, Abbâsîlerin Bizans'a komşu sınırlarının savunmasız olduğunu, Bizans sınırlarını koruyacak askerlerinin kalmadığını, bütün orduyu bu bölgeye yığdığını, bu fırsatın değerlendirilerek Bezz ele geçirilmeden önce saldırıya geçmesinin uygun olacağını anlatmıştı. Bunun üzerine 223/837 de yüz bin kişi ile İslam topraklarına hücum eden Bizans imparatoru Tarsus'a kadar ilerlemiş, ayrıca Zibatra (Doğanşehir) Kalesi'ni ele geçirip kaleleri yıkmış, erkekleri öldürüp kadınları esir almıştı. Bu savaşta Hurremiller Bizans ordusuna katılarak Bizanslılara yardım etmişlerdi. İşte bu noktada Babele'in ideolojisi olan Hurremiyye'nin Anadolu'ya etkisi başlamıştır. Babek'in yoğun bir savaş sonucu Abbâsî ordularınca mağlup edilmesi ve Bezz şehrinin düşmesi sonucu kaçan Hurremillerin Abbasîlerce sıkı bir şekilde takip

²¹³ Azimli, *a.g.e.*, s. 155-156.

²¹⁴ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi, Emevîler-Abbasîler*, s. 99.

edilmesi üzerine birçok Hurremi, savaş sırasında yardımlaştıkları, hatta bizzat ordusu içinde savaştıkları Bizans'a sığınmak zorunda kaldılar. Babele de adamlarıyla birlikte Bizans'a, kaçmaya çalışmıştır. Fakat yolda yakalanıp Samarra'da idam edilmiştir. Babele taraftarları ise Abbâsîlere karşı mücadeleyi kaybettikten sonra da kendilerini yakın hissettikleri Bizans'a sığınmaya devam ettiler. Bu mağlubiyet sonunda Babele taraftarlarından (yaklaşık 7 ila 14 bin arası kişi) Anadolu'ya yoğun bir göç yapılmıştır. Ve bu göçün tesiriyledir ki bugün Anadolu'nun bazı yörelerindeki Alevi geleneklere Babele'in temsil ettiği Hurremi gelenekten motifler bulunabilmektedir.²¹⁵

Bu arada imparator, sulh için bir defa daha halifeye müracaat edip iki taraf esirlerinin değiştirilmesini teklif etmişse de yine red cevabı almıştır. Me'mûn'un 218 (833)'de oğlu Abbas'ı Tuvana'nın imarına memur etmesi ve oraya Müslüman ahaliyi yerleştirmesi, halifenin bu seferleri gerçek bir fetih faaliyeti olarak düşündüğünü göstermektedir. Kendisine sulh için bir daha müracaat edip, ülkesinde mevcut bütün Müslüman esirlerin iadesini teklif eden imparatora, İslâmiyeti, cizyeyi veya kılıçtan birini tercih etmesi şeklindeki cevabı da Me'mûn'un Bizans'a kesin bir darbe indireceğine emin bulunduğu delilidir. Ancak bu hedefi gerçekleştirmeye halifenin ömrü yetmemiştir²¹⁶.

Me'mûn'un Anadolu şehirlerine Arapları iskân gayesinin tahakkukuna ölümü mani oldu. Halife, imparatorun elçisine red cevabı verdiği Bedendün (Pozantı) suyu kenarındaki ordugahında kısa ve ateşli bir hastalıktan sonra vefat etti. Halife Me'mûn'un ölümüyle nihayete eren İslam-Bizans mücadelesi dört yıllık bir fasıladan sonra Halife Mu'tâsım döneminde (218-227/833-842) Theophilos'un (223/M.837) yılında harekete geçmesiyle yeniden başlamış oldu. Bizans İmparatoru'nun hiçbir sebep yokken İslâm ülkesine karşı saldırı düzenlemesinde Babek'in önemli bir rol oynadığı muhakkaktır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Babek kendi durumunun kötüye gitmesi üzerine Bizans'a elçiler göndermek suretiyle imparatoru Abbâsî devletine karşı tahrik etmiştir. Babele'in bu şekilde kendi yükünün bir kısmını Bizans İmparatoru'na yükletip rahat bir nefes almak gayesinde olduğu açıktır. İmparator Theophilos topladığı büyük bir ordu ile İslâm memleketlerine doğru yürüdü. Oldukça büyük bir kuvvetle İstanbul'dan hareket eden imparator orta Anadolu'ya geldiği sırada kuvvetlerini iki kısma ayırarak bir kısmını doğuya, Erzurum üzerine gönderdi. Kendisi de asıl ordunun

²¹⁵ Azimli, *a.g.e.*, s. 159-160.

²¹⁶ Adem Apak, *Abbasîlerin ilk Asrın da Arap-Bizans İlişkileri*, s. 40.

başında olduğu halde Yukarı Fırat Havzası'na doğru yürüdü. İmparator birçok şehri ele geçirdi ve bazı bölgeleri tahrip etti. Karşısına çıkacak hiçbir kuvvetin olmamasına rağmen Theophilos, muhtemelen Babek'in esir edilmesini haber alınca İstanbul'a döndü. Zibatra ve diğer şehirlerin tahribi ve halkının katledilmesi İslâm aleminde büyük infial meydana getirdi²¹⁷.

Araplarla başkent sakinleri arasındaki karşılaşmalara olanak veren başka bir fırsat da elçilerdi. Savaş diplomatik ilişkileri engellemiyordu. Elçiler özellikle tutsak değişimi konularını konuşmak amacı ile iki taraf arasında gidip geliyordu. Değişimler pazarlık ediliyor ve genellikle sınırlarda gerçekleşiyordu. Ancak ittifak kurmak için uzun mesafelere elçiler de yollanabiliyordu. Örneğin her ikisinin de ortak düşmanı Abbâsî halifesi olduğundan Teofilos, Kurtuba Emevî emiri ile elçi değiş tokuşu gerçekleştirmişti. Elçiler hükümdarlarının en zengin ve en eli açık olduğunu göstermek için masraftan kaçınmazlardı. Bu nedenle İoannes Grammatikos'un Bağdat elçiliğinde olduğu gibi, karşılıklı verilen hediyelerin büyük önemi vardı. Geleceğin Konstantinopolis Patriği'ni İoannes Grammatikos Ayasofya'da görev yapan din adamlarındandı ve Teofilos tarafından biraz önce bahsi geçen Manuel'in geri yollanmasının pazarlığı için halifeye gönderilmişti²¹⁸. Skilitzes bu gibi elçiliklerde neyin onur ve prestij konusu olduğunu anlamamızı sağlayan hikayesinde şöyle anlatıyor: İmparator Romalıların şanı olan birçok güzel şeyi ve bunun dışında yabancıları şaşkına düşürerek 288.000 adet altın hediye etti. Güzel eşyalar halifeye sunulurdu. Altınlar ise elçilerin güvenli bir şekilde geri dönmelerini sağlamak ve prestij içindi. Zira altın bir kum tanesi gibi saçılırsa, bunu gönderen o derece hayranlığı hak eder...

Bağdat'a gelir gelmez" onu herhangi bir iş için görmeye gelen herkese bir vazo dolusu altın para verdi."

Eli açıklık konusunda hamle yapan Me'mûn eli kolu hediyelerle dolu adamımız karşısında boş durmak istemedi. Ancak elçi hiçbir şey kabul etmek istemiyordu ve her şeyi tozmuş gibi reddediyordu. Hükümdar hücrelerinden çıkarılarak güzel kıyafetler giydirilmiş 100 tutsağı verdi. Bu durumda bile İoannes Me'mûn'un eli açıklığını övmesine rağmen bu hediye kabul etmedi. Şu anda özgür ve serbest kalmış bu adamlar Romalıların hapishanelerinde tutulan serasenlerle değiş tokuş edilinceye kadar

²¹⁷ Apak; *a.g.m*, s. 41.

²¹⁸ Annie Paralong, *a.g.e*, s. 281.

beklesinler dedi. Bu sözleri serasenleri şaşkınlığa düşürdü ve artık hükümdar ona bir yabancı olarak değil sarayının güzelliklerini ve hazinelerini göstermek için sıkı sık saraya çağırdığı bir arkadaş olarak muamele etmeye başladı.” İoannes ülkesine eli kolu hediyeler ile döndü. Fakat buna rağmen halife Bizans üzerine büyük bir askerî saldırı düzenledi²¹⁹.

8. yüzyılda imparatorluk tarafına geçip orduya ve saraya entegre olmuş en tanınanlar Müslümanlar arasında III. Leon’un danışmanı Beser vardı. Bir Arap kaynağına göre Beser imparatoru İslam’a döndürmeye çalışıyordu. Diğer bir kişi 9. yüzyıldaki Nasr idi. Nasr, Babek’in yardımcısı, Halifeye karşı ayaklanmış ve yakalanacağı anda Bizanslıların tarafına geçmiş İranlıydı. Din değiştirerek Teofobos (Tanrıdan korkan) adını almış ve Teofilos’un karısı İmparatoriçe Teodora’nın kız kardeşlerinden biriyle evlenmişti. Onu takip eden adamları da din değiştirdiler, Romalılarla evlendiler ve orduya entegre oldular. Diplomaside bu olaylar etkin bir rol oynuyordu.

Ancak bu elçiliğin Konstantinopolis için iyi bir sonucu oldu zira İoannes Teofilos’a Bağdat’ta gördüğü form ve dekorasyonunda bir saray inşa etmesini önerdi. Theopanes Continuatus vakayinamesine göre imparator, Patrikes adlı bir kişinin yönetiminde, Asya kıyısında, Satyros manastırının yakınında bir tepede bu sarayı inşa ettirdi. Sarayın içinde bir de kilise vardı²²⁰. Ancak böyle bir sarayın varlığı Emevî halifeliği dönemine nazaran Bizanslıların Arapları bu dönemde taklit ettiğini göstermektedir. Arapların Bizans kültürüne ihtiyaç duyduğu alan Yunan bilimi ve felsefesi idi. Me’mûn’un halifeliği sırasında alimler Bağdat’taki Bilgelik Evi’nde bir araya gelip Platon ve Aristo’dan Yunan felsefesi, Eukleides’ten matematik, Hipokrates ve Galenos’tan tıp metinlerini çeviriyorlardı. Skilitzes ve Theophanes Continuatus vakayinamesine göre Me’mûn Strategos’un sekreteri ve onunla birlikte tutsak düşmüş Konstantinopolisli bir gencin biliminden çok etkilenmişti. Skilitzes’in Madrid yazmasındaki minyatürde görülebileceği gibi genç tutsak Arap patronlarına çizdikleri geometrik desenleri açıklamayı bilmediklerini anlatmaya çalışıyordu. Me’mûn genç adama ilmini öğreten kişiyi getirmek istedi. Bu kişi İoannes Grammatikos’un yeğeni, Konstantinopolis’te yaşayan matematikçi Leon’du²²¹. Me’mûn’ yolladığı değişik problemlerin cevaplarını bulan Leon’u hizmetine almak için yanıp tutuştu ve Teofilos’a

²¹⁹ Annie Paralong, *a.g.e.*, s. 282.

²²⁰ Annie Paralong, *a.g.e.*, s. 282.

²²¹ Paralong, *Bizans*, s. 283.

bir mektup yolladı. Skilitzes'e göre Teofilos" Pağanlara Romalıların hayran olunan ilmini göndermenin uygun olmadığına karar vererek Leon'u Me'mûn'a yollamadı ve Selanik başpiskoposu yaptı.²²²

Me'mûn Bizanslı bilgin matematikçi Leo'yu Bağdat'a getirmek için çok uğraştı. Halifenin ısrarı İmparator Teofilos'un matematikçiye bir görev teklif etmesine yol açtı. 855'te özel bir felsefe okulunun başına geçti. Batlamyus'un *Almagest*'i dahil Yunan bilimsel metinleri Me'mûn'un desteğiyle Arapçaya çevrildi ve usturlapla ilgili bilinen ilk Arap incelemesi onun sarayında yapıldı²²³.

Me'mûn'un halifelığının son yıllarında yine Abbâsî – Bizans mücadelesi dikkati çeker. Bu mücadelenin açık sebebi Azerbaycan bölgesinde gittikçe şiddetlenen Babek İsyanı'nın olduğu kesindir. Zira Halife durumun vahametini anladı ki sefere bizzat liderlik etti. Me'mûn 24 Muharrem 215/23 Mart 830'da Bizans'a karşı sefere çıktı²²⁴. Me'mûn Bizans'a karşı birçok zafer kazandı. Birçok esir elde etti. Bizans İmparatoru Teophilos Halifeden sulh istedi²²⁵.

218 (833) yılında Me'mûn, kardeşi Mu'tâsım-Billâh, oğlu Abbas ve kumandanlarından İshak b. İbrâhim'e emir vererek daha büyük bir harekât için hazırlık yapmalarını istedi. Bu hazırlık onun Bizans'a son darbeyi indirmekte kararlı olduğunu göstermekte, imparatorun bütün Müslüman esirlerin iadesi şartıyla yaptığı barış teklifini reddetmesi de bunu göstermektedir. Fethettiği yerleri imar edip buralara Müslüman ahaliyi yerleştirmeyi düşünen Me'mûn'un ölümü bu düşüncesini gerçekleştirmesine engel oldu. Me'mûn, 18 Receb 218'de (9 Ağustos 833) Bedendûn (Pozantı) suyu yakınlarındaki ordugâhta vefat etti. Yerine veliaht ilân ettiği kardeşi Ebû İshak Mu'tâsım-Billâh geçti²²⁶.

1.1.6. Mu'tâsım- Billâh Dönemi Dış İlişkiler

Mu'tâsım hilâfeti devraldığında Cibâl, Hemedan ve İsfahan bölgelerindeki halkın büyük bir kısmı Hurremiyye'yi benimseyerek isyan etmiş ve tehlike oldukça büyümüştü. Bunun üzerine Mu'tâsım askerî bilgi ve kudretine şahit olduğu Türk asıllı kumandan Afşin'i 220/835 senesinde Cibâl ve Azerbaycan bölgelerine vali olarak

²²² Paralong, *Bizans*, s. 284.

²²³ Jonathan M. Bloom, *Kâğıda İşlenen Uygarlık: Kâğıdın Tarihi ve İslâm Dünyasına Etkisi*, (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul, 2003, s. 164.

²²⁴ Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, s. 94.

²²⁵ Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, s. 94.

²²⁶ Nahide Bozkurt, "Me'mûn" *DİA* c.29, Ankara, 2004, s. 101-104,

gönderdi ve Bâbek İsyanı'nı bastırmakla görevlendirdi. Bir başka Türk kumandanı olan Boga el-Kebîr ve akabinde İnâk et-Turkî, Ca'fer b. Dînar gibi komutanlarla halife, Afşin'e sürekli olarak yardım gönderdi. Bu sırada Bâbek de boş durmuyor, Bizans imparatoru Theophilos'a mektuplar yazarak onu Abbâsî Devleti'ne karşı sefer yapması için kışkırtıyordu²²⁷.

Afşin tarafından sıkıştırılan Bâbek'in kendisine yazmış olduğu mektup üzerine Theophilos harekete geçerek Müslüman kalelerine saldırdı. Bâbek yazmış olduğu mektupta, Mu'tâsım'ın, ordusunun tamamını kendi üzerine gönderdiğini bildirmiş, eğer Müslümanlara karşı savaşa çıkarsa onu engelleyecek kimsenin olmayacağını haber vermişti. Bâbek'in amacı Theophilos'un Afşin'e karşı harekete geçmesi durumunda kendisi üzerindeki baskının azalması ümidi idi²²⁸.

Bâbek İsyanı'nı fırsat bilen Bizans İmparatoru Theophilos 223 (838) yılında Zibatra'ya (Doğanşehir) saldırarak katliam yaptı ve şehri tahrip etti. Ardından Malatya'yı kuşattı. Bunun üzerine Halife, Afşin'in Azerbaycan'dan dönmesinin ardından büyük bir ordu ile Sâmerâ'dan bugünkü Afyon Karahisar yakınlarında bulunan Ammûriye'ye (Amorion) hareket etti (2 Cemâziyelevvel 223 / 1 Nisan 838). Halife Tarsus'tan Anadolu'ya geçerken Malatya taraflarından Bizans topraklarına giren Afşin de kuzeye doğru ilerliyordu. İki ordu Ankara'da birleştikten sonra Ammûriye'ye yürünecekti. İmparator Theophilos önce Afşin tehlikesini bertaraf etmek için harekete geçtiyse de Şâban 223'te (Temmuz 838) Kazova'da yapılan savaşta yenilerek İstanbul'a döndü. Halife, Afşin ile Ankara'da buluşarak Ammûriye üzerine yürüdü²²⁹.

İbn Esir hadiseyi şöyle nakleder: Bizanslıların Zibatra Üçerine Yaptıkları Seferde (M. 837-838) Bizans kralı Tûftl b. Mihail (Theophilos) İslam memleketlerine gitti, Zibatra ve diğer yerlerin halkına ağır baskınlar yaptı. Bizanslıların Zibatra üzerine sefer yapmalarının sebebi şu idi: Afşin Bâbek'i fena halde sıkıştırıp ölümle yüz yüze bırakınca Bâbek Bizans kralı Tûftl'e bir mektup göndererek Afşin'in bütün asker ve savaşçılarını kendisinin üzerine gönderdiğini, hatta terzisi Cajfer b. Dî-nâr el-Hayyât ile aşçısı Îtâh'ı dahi göndererek kapısında hiçbir kimseyi bırakmadığını bildirdi ve Tûftl'in, Afşin'in üzerine yürümesi halinde karşısına herhangi bir engelin çıkmayacağını da söyledi. Bâbek, Bizans kralı harekete geçtiği takdirde Afşin'in, askerlerini Bizanslılarla

²²⁷ Ebülfez Elçibey, Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri, (Çev: Muhammet Kemaloğlu), *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sa: 8, 2013, s. 31.

²²⁸ Abdullah Duman, Halife Mu'tâsım'ın Amorion/Ammûriye Seferi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Van, 2017, s. 415.

²²⁹ Casim Avcı, "Mu'tâsım-Billâh" *DİA*, İstanbul, 2006, S. 280-282.

savaşmaya göndereceğini, dolayısıyla içerisinde bulunduğu durumu bir nebze de olsa hafifletmeyi düşünmüştü. Bunun üzerine Tûftl yüz bin, diğer rivayete göre ise yüz bini aşan bir kuvvetle harekete geçti. Bu yüz bin kişilik kuvvetin yetmiş bini asker, geri kalanı ise dışarıdan katılmış taraftarlar idi²³⁰.

Nihayet Zibatra'ya gelen Bizanslılar burada bulunan erkekleri öldürüp kadın ve çocukları esir aldılar. Ayrıca Müslümanların kalelerinden sayılan Malatya ve diğer yerlere de hücum ve baskınlar yaparak Müslüman kadınları esir aldılar ve ellerine geçirdikleri erkeklerin ise kulaklarını ve burunlarını kesip gözlerine mil çekerek onlara işkence yaptılar. Bu arada binek ve silâhları olmayanlar hariç, Suriye ve Cezire bölgelerindeki bütün suğur halkı Bizanslılara karşı çıktı²³¹.

Hemen arkasından Malatya üzerine yürüyerek halkına baskın düzenledi ve diğer Müslüman kalelerinin halkına saldırdı. Denildi ki Müslüman kadınlardan 1.000'den fazla esir aldı. Esir aldığı Müslümanları kötürüm hale getirdi, gözlerini çıkardı, kulak ve burunlarını kesti. Fakat yukarıda değindiğimiz gibi Babek'in bu çabaları sonuçsuz kaldı. Afşin komutasında, takriben iki yıl süren mücadeleden sonra 222/837 tarihinde Bez ele geçirilmiş, buradan da kaçmayı başaran Bâbek daha sonra sığındığı bir Ermeni'nin yanında yakalanarak 223/838 senesinde halifenin huzurunda ve halkın önünde idam edilmiştir²³².

Mü'minlerin emiri, Ramazan ayının bitmesine on üç gün kala salı günü, savaş yoluyla Amuriyye'yi fethetti ve çok sayıda insanı öldürerek bol miktarda tutsak ele geçirdi. Sonra şehri yıkarak harabeye çevirdi. Mü'minlerin emiri Amuriyye'ye varmadan önce de gelirken, uğradığı köyleri yıkmış, böylece Bizanslılar çeşitli yönlerde kaçmışlardı. Bu yıl, Mu 'tasım, Ankara'yı yıktı. Sonra, Mü'minlerin emiri, Ramazan ayının bitmesine dokuz gün kala cumartesi günü buradan ayrılarak tutsaklardan dört bin kişinin boynunu vurdu ve o, İslam topraklarına girene kadar tutsakları öldürmeye ve önüne gelen köyleri yakmaya devam etti. Theophilos 223 (838) yılında Zibatra'ya (Doğanşehir) saldırarak katliam yaptı ve şehri tahrip etti. Ardından Malatya'yı kuşattı. Bunun üzerine Halife, Afşin'in Azerbaycan'dan dönmesinin ardından büyük bir ordu ile Sâmerîrâ'dan bugünkü Afyon Karahisar yakınlarında bulunan Ammûriye'ye (Amorion) hareket etti (2 Cemâziyelevvel 223 / 1 Nisan 838). Halife Tarsus'tan Anadolu'ya geçerken Malatya taraflarından Bizans topraklarına giren Afşin de kuzeye doğru

²³⁰ İbnü'l Esir, *a.g.e*, c.6.(Çev. Abdullah Köşe),c.6, İstanbul, 1991, s. 417.

²³¹ İbnü'l Esir, *a.g.e*, c.6., s. 418.

²³² Abdullah Duman, *a.g.e*, s. 415-416.

ilerliyordu. İki ordu Ankara'da birleştikten sonra Ammûriye'ye yürünecekti. İmparator Theophilos önce Afşin tehlikesini bertaraf etmek için harekete geçtiyse de Şâban 223'te (Temmuz 838) Kazova'da yapılan savaşta yenilerek İstanbul'a döndü. Halife, Afşin ile Ankara'da buluşarak Ammûriye üzerine yürüdü. Bizans'ın İstanbul'dan sonra ikinci büyük şehri olan Ammûriye 17 Ramazan 223 (12 Ağustos 838) tarihinde fethedildi.²³³

İbnü'l Esir, Ammûriye'nin fethini ayrıntılarıyla nakleder. Bizans kralı harekete geçip İslâm memleketlerinde yapacağını yaptıktan sonra el-Mu'tâsım durumdan haberdar oldu. Bizanslıların Müslümanlara karşı yapmış oldukları çirkin hareketleri öğrenen el-Mu'tâsım'ın Sarayında seferberlik ilân etti. el-Mu'tâsım 2 Cemaziyelevvel (2 Nisan)'de harekete geçerek Dicle'nin batısında karargâh kurdu ve Zibatra halkına yardım maksadıya Uceyf b. Anbese, Ömer el-Fergânî, Muhammed Kûtâh ve daha bir grup kumandanı buraya gönderdi. Bunlar geldikleri zaman Bizans kralı yapacağını yapmış ve İslâm memleketlerini çoktan terk etmişti. el-Mu'tâsım Bâbek'i ele geçirdikten sonra Ammûriye'ye ilerledi. Ammûriye Hristiyanlığın merkeziydi ve aynı zamanda onlara göre İstanbul'dan daha mukaddes bir yerd²³⁴.

Mu'tâsım bir rivayete göre 222 (836), diğer rivayete göre 224 (838) yılında Surra-men-ra'â'dan hareket etti. Hazırlanan şeyler arasında silâh, alet ve edevat, çeşitli katık, su tulumu ve kırbalar gibi şeyler bulunmaktaydı. Bundan sonra Bizans memleketlerine giren el-Mu'tâsım Eşnas'a bir mektup göndererek ilerlemesini emretti. Ankara ile el-Mu'tâsım arasında üç konaklık bir mesafe kalmıştı, fakat el-Mu'tâsım'ın askerleri bu sırada şiddetli bir şekilde su ve yem sıkıntısına düştüler. Ankara halkının üzerine geldiler ve savaşa tutuştular. Neticede Müslümanlar onlardan bir hayli ganimet aldılar, ayrıca Bizanslı Rumlardan pek çok kimseyi de esir ettiler. 223 yılında müminlerin emiri Ebû İshak el-Mu'tâsım Billah büyük orduyla harekete geçerek Bizans topraklarına girdi. Bu sefer sırasında Afşin Hayzer b. Kavus, Lurla adında bir yerin iki mil uzağında Bizans kralı ile karşı karşıya geldi ve onu yenilgiye uğratarak adamlarından dört bin kişiyi öldürdü. Mü'minlerin emiri, yoluna devam ederek Amuriyye'ye indi. El-Mu 'tasım askerlerini sonra sağ, sol cenah ve merkez olmak üzere üçe ayırdı. Sol cenahın başına Eşnâs'ı, sağ cenahın başına Afşin'i getirdi; kendisi ise merkezde kaldı. Ayrıca üçe ayırdığı her birliğin arasında iki fersahlık mesafe bıraktı. Bundan sonra köyleri yakıp yıkmalarını, bu köylerde buldukları kimseleri

²³³ Casim Avcı, "Mu 'tasım-Billâh", *DİA*, c.31, s. 380-382.

²³⁴ İbnü'l Esir, *a.g.e*, c.6, s. 418.

yakalamalarını, sonra da her birliğin tekrar asıl yerine dönmelerini emretti. Bu hareketlerini aralarında yedi konaklık mesafe bulunan Ankara ile Ammûriye arasında uygulayacaklardı. Nihayet el-Mu'tâsım'ın emri istikametinde hareket ederek Ammûriye'ye geldiler²³⁵.

El-Mu'tâsım bu kumandanlar ile birlikte Ammûriye'nin çevresini dolaştıktan sonra burasını aralarında taksim etti ve her kumandanı asker sayısına göre burçlarda görevlendirdi. Bu arada el-Mu'tâsım'a bir sel baskın neticesinde Ammûriye şehrinin bir kenarındaki surun yıkıldığı, Bizans kralının Ammûriye valisine bir mektup göndererek yıkılan bu kısmın tamir edilmesini istediği, fakat valinin gevşeklik göstererek tamir işini ihmal ettiği, kralın Kostantiniyye (İstanbul)'den hareket ettiği bir sırada vali kralın suru harap bir vaziyette görmesinden korkarak yıkılan kısmının dış yüzünü üst üste taşlar koyarak öldürdüğü haberi ulaştırıldı. Bunun üzerine el-Mu 'tasım ağaç bir köprü üstüne kuleler kurdurup surun bu kısmını gördü, bunun üzerine de çadırının o tarafa kurulmasını emretti ve mancınıklar yerleştirip hedef olarak bu kısmı seçti. Neticede mancınıklarla dövülen sur bu kısımdan çatlayıp ayrıldı. Bu durumu gören Rumlar açılan gediği kapatmak için harekete geçtiler ve birbirine eklenmiş büyük kalaslarla bu kısmı tamire çalıştılar, fakat mancınıklarla bunların kırılıp parçalanması üzerine bu defa keçelerle bu yarığı doldurmağa çalıştılar. Mancınıkların devamlı surette surun bu kısmını dövmesi üzerine neticede sur parçalandı, bunun üzerine hadım ile Ammûriye patriği (kumandam) olan Nâtis surun bu durumunu krala bildirmek maksadıyla bir mektup yazdılar ve bu mektubu iki kişi ile birlikte krala gönderdiler fakat Müslümanlar bu iki kişiyi yakalayıp el-Mu'tâsım'ın huzuruna getirdiler. el-Mu 'tasım huzuruna getirilen bu kişileri sorguya çekip üzerlerini araştırdı ve krala götürülmekte olan, mektubu ele geçirdi. Mektupta şehrin kuşatılmasından bir yanlışlık ve yanılma eseri olarak askerlerin şehre girdiklerinden, Nâtis'in bir gece seçkin adamlarıyla birlikte harekete geçip ne pahasına olursa olsun saldırıya geçip kurtulmayı başardıktan sonra kralın yanına geleceklerinden bahsediliyordu. Bundan sonra el-Mu'tâsım Ammûriye hendeğini içleri toprak dolu koyun tutumlarıyla kapatıp doldurttu, ayrıca içerisine on kişinin sığabileceği büyüklükte debbabe (kaleleri yıkmakta kullanılan harp aleti)" yaptırttı. Bu arada merdivenler ve mancınıklar da yaptırtıldı. Surun yıkılışının ertesi günü el-Mu 'tasım açılan bu gedikten Ammûriye halkına savaş açtı. Savaşa ilk başlayan kişi Eşnas ile adamlarıydı. On ikinci günde devreye savaş için Afşin ve adamları girdiler. Bu esnada

²³⁵ İbnü'l Esir, *a.g.e*, c.6, s. 419-421.

el-Mu'tâsım bineğinin sırtında açılan gediğin karşısında duruyordu, yanında ise Eşnas, Afşin ve ileri gelen kumandanlar bulunuyorlardı. Savaşın üçüncü gününde el-Mu'tâsım'ın adamları devreye girdiler, bunların arasında Türkler ve Mağribliler de bulunuyor ve savaşı İtâh idare ediyordu. Bunlar çok güzel savaştılar ve surun yıkılan kısmını daha da genişlettiler. Bu arada savaş sürerken birçok Rum'u da yakaladılar. El-Mu'tâsım'ın askerleri geldikleri zaman Bizanslı Rumların kumandanları surun burçlarını kendi aralarında taksim etmişlerdi²³⁶.

Müslümanlarla Bizans arasında mücadeleler böyle devam ederken dört bir yandan askerler yakaladıkları kadın ve erkek esirler ile geldiler. el-Mu'tâsım getirilen bu esirlerin içinden şeref ve itibar sahibi olan kimselerin ayrılmasını, diğerlerinin ise nakle dilmelerini emretti, ayrıca ganimet mallarının muhtelif yerlerde satılmalarını istedi ve beş gün içerisinde satılanlar satıldı, artanlar ise yakılarak yok edildi. Ganimet mallarının satışında sürat sağlamak için bir mal üzerinde üçten fazla müzayede ilânı yapılmıyor ve böylece alım satım muamelesi hemen gerçekleşiyordu. Yine süratli olsun diye kölelerin satışında da ilanlar beşer beşer, onar onar yapılıyordu. Bundan sonra el-Mu'tâsım çadırına döndü ve vermiş olduğu bir emirle Ammûriye yakılıp yıkıldı. Ammûriye'ye gelişi 6 Ramazan 223 (13 Ağustos 838) tarihine rastlayan el-Mu'tâsım burada on beş gün kaldı, daha sonra esirleri kumandanlar arasında taksim ederek Tarsus'a hareket etti²³⁷.

Yine Mu'tâsım Ammûriye'ye gelmeden önce Rum Meliki ona bir elçi göndermişti. Bu elçi, Mu'tâsım'ın emri ile insanların su ihtiyacını karşıladığı bir su kenarına getirildi. Bu yer ile Ammûriye arasında üç millik bir mesafe vardı. Mu'tâsım, Ammûriye'yi fethetmeden elçinin buradan ayrılmasına izin vermedi. Şehri fethettiğinde elçinin Rum Meliki'nin yanına gitmesine izin verdi ve elçi oradan ayrıldı²³⁸.

Halife Mu'tâsım-Billâh döneminde (218-227/833-842) de diplomatik ilişkiler savaş ve barışın iç içeliği arasında devam etmiştir. İbnü'l-Ferra, Mu'tâsım'ın İmparator Theophilos'a bir elçi gönderdiğini kaydeder. Rivayete göre halife elçisinin heybeti, güzel giyimi ve zenginliği imparatorun dikkatini çekmiş ve elçiye ne kadar tahsisat aldığını sormadan edememişti. Elçinin kendisine ve oğluna aylık 20.000 dirhem ödendiğini öğrenen imparatorun hayreti bir kat daha artmış ve bu ücreti nasıl hak ettiğini sormuştur. Elçi bu ücreti askerî alanda gösterdiği herhangi bir başarıdan veya

²³⁶ İbnü'l Esir, *a.g.e*, c.6, s. 422-424.

²³⁷ İbnü'l Esir, *a.g.e*, c.6, s. 425.

²³⁸ Abdullah Duman, *Halife Mu'tâsım'ın Amorion/Ammûriye Seferi*, s. 431.

halifenin hayatını kurtarmaya yönelik bir fedakarlıktan dolayı değil, telkin ettiği sadakat, emniyet ve diplomatik maharetinden dolayı aldığını belirtmiştir. Hârûnürreşîd ile Nikephoros arasında yaşanan mektup krizinin bir benzeri Mu'tâsım'la Theophilos arasında yaşanmıştır. 223/837 yılında kazandığı Zabatra (Zapetra, Zibatra: Doğanşehir) zaferinin ardından İmparator halifeye tehditkâr bir mektup yazmıştı. Mektubu alan halife ilgili görevliler tarafından yazılan cevap mektubunu uzun bularak hiddetlenmiş ve imparatora şu sert ve kısa cevabı göndermiştir: "Bismillahirrahmanirrahim. Mektubunu okudum, ne demek istediğini anladım²³⁹. Cevabını duymakla kalmayacak, bizzat göreceksin. Kafirler bu yurdun (dünyanın) sonunun kime ait olduğunu yakında bileceklerdir." 223 yılında Rumlar Zibitri'ya girip orada olanları öldürdüler, esir ettiler, dışarı sürdüler. Mutasım bu haberi alınca yola çıktı. O gün Dicle'nin batı tarafında uyun denilen yerde ordu konakladı. Türk Aşhas 223 yılının Cemaziyelevvel ayının altıncı günü Perşembe yola çıktı ve Rum eline girip Amuriye'ye doğru gitti. Orası en büyük ve çok cephaneli askerî olan bir şehirdi. Orayı yoğun bir şekilde kuşattı. Rum zorbası bu haberi aldı ve büyük bir orduyla yola çıktı. Mu'tâsım'a Afşin emrinde büyük bir ordu gönderdi. Rumları bozguna uğrattı. Rum zorbası kendi tarafından bir grup gönderdi ve Mu'tâsım'a şunu söyledi: "Zibatra 'da savaşımlar beni çiğneyip yapacaklarını yaptılar. Ama ben bu durumu malımla adamlarımla düzeltirim. Halkından alınan geri gönderirim. Rum elinde olanlardan bir grup esir tutarım, Zibatra 'da bu işi yapan kavmin asilzadelerin kafalarını da sana göndereceğim." 223 yılında ramazan ayından on üç gün kala salı günü Ammûriye fethedildi. Oradakilerin tümü öldürüldü, esir edildi ve Rum kralının dayısı yakalandı. Memleketlerinde girdiği yeri yaktı yıktı. Sonra çıktı. Azin'e gelince Me'mûn'un oğlu Abbas'ı hapsedti. Çünkü onun komutanlarla toplanıp isyan ettiğini duydu. Ve onda bir milyar ve on altı bin dirhem buldu. Askerlerinin dağıtılmasını emretti ve onun lanetlenmesinin emredilmesini istedi. Saydılar seksen bin paralı askerî çıktı. Her birine ikişer dinar verip geri kalanını Mu 'tasım yanından tamamladı²⁴⁰.

223/837 yılındaki Amorion (Amuriyye) Savaşı'nda Mu 'tasım karşısında yenilen İmparator Theophilos halifeye özel bir elçilik heyetiyle birlikte bir mektup gönderir. Mektubunda Mu'tâsım'ın başarısını takdir eden İmparator, krallar arasında savaş ve barışın, yenilgi ve zaferin öteden beri görüldüğünü hatırlatarak esir aldığı 150 Bizanslı

²³⁹ *Casim Avcı, a.g.e, s. 99.*

²⁴⁰ Sedat Seçkin Bozkurt, *Tarihu 'l-Ya 'kûbî'nin Tercüme ve Değerlendirmesi*, s. 376.

komutanı serbest bıraktığı takdirde kendisinin de her komutana karşılık yüz Müslüman esiri salıvereceğini taahhüt eder. Halifeye diğer birçok hediyeler yanında altın işlemeli 40 kat ipek elbise gönderdiğini de belirtir. Elçilik heyeti Muhammed b. Abdülmelik tarafından karşılanır ve imparator tarafından gönderilen mektuplar teslim alınır. Fakat heyetin halifeye görüşmesi, halifenin meşguliyeti sebebiyle altı aylık bir süreden sonra ancak mümkün olur. Elçiyi kabul eden Mu'tâsım'ın uzun süre beklettiği için elçiden özür dilediği ve gönlünü aldıktan sonra hediyeleri kabul ettiği kaydedilmektedir. Bu arada İmparator elçisi, Vezir Muhammed b. Abdülmelik (Hasan) ez Zeyyat'la iki ülkedeki vergi miktarları ve halkın devlete duyduğu güven konusunda girdiği tartışmada veziri ikna etmiştir²⁴¹.

1.1.7. Vâsik- Billâh Döneminde Abbasî-Bizans İlişkileri

18 Rebûlevvel 227 (5 Ocak 842)'de vefat eden babası Mu'tâsım'ın yerine halifenin vasiyeti yerine getirilerek oğlu Vâsik halife oldu. 842 yılında Rum İmparatoru Theophilos vefat etmiş, yerine geçen oğlu III. Mikhail ergin olmadığından annesi Theodora vasi olarak ülkeyi yönetiyordu. Rum tahtında otoriter bir yönetici olmadığından Vâsik devrine Abbâsî-Bizans mücadelesi bir bakıma sakindi. Bazı Bizans kroniklerinde 227'de (842) İslâm devletinin Bizans'a karşı deniz seferinde bulunduğu zikredilir. Mevcut hadiseye İslâm kaynaklarında rastlanılmaz. 231 (845) senesinde Bizans üzerine kış seferine çıkan Sugûr bölge yöneticisi Ahmed b. Saîd el-Bâhilî, büyük oranda savaş hazinesi kazanmasına rağmen kötü iklim koşulları nedeniyle ciddi kayıplar verdiği için Vâsik gözünde başarılı görülmeyerek görevden alınmıştır. 231 (845) senesinde Bizans ile yapılan anlaşmaya göre Tarsus civarındaki Göksu nehri çevresinde yapılan esir mübadelesi bu tip denemelerin âlimler ve devlet adamlarının dışında da gerçekleştiğini kanıtlamaktadır. Vâsik-Billâh, savaş tutsakları mübadelesi için vazifelendirdiği komutanlara Müslüman tutsakların halku'l-Kur'ân ve rû'yetullah içeriğinde imtihana tabi tutulmasını, olumlu yanıtlayanların kurtarılaraq bunlara birer dinar verilmesini, itiraz edenlerin Bizanslıların himayesinde tutsak bırakılmalarını emretti²⁴².

Halife Vâsik-Billah (227-232/842-847) dönemiyle ilgili olarak nakledilen bir diplomasi faaliyeti ise bilimsel amaçlıydı. Ashab-ı Kehf'e ait olduğu bilinen Efes

²⁴¹ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 100.

²⁴² Kadir Kan, "Vâsik-Billah", *DİA*, C.42, s. 548-549.

dolaylarındaki mağarada çeşitli araştırmalarda bulunması için Muhammed b. Musa el-Harizmi'yi Bizans'a yollayan Vâsik, buna paralel olarak İmparator Mikhail'e (842-867) de bir name kaleme alarak araştırmacıya ihtiyaç duyduğu kolaylığın sağlanmasını rica etmekteydi²⁴³.

İmparator gerekli izni verdiği gibi araştırmacıya yardımcı olmak üzere bir rehber de görevlendirmişti. Vâsik döneminde Bizanslılarla o güne kadar görülmemiş sayıda esir değişimini konu alan bir diplomatik girişim başarıyla sonuçlandı. Henüz çocuk yaştaki III. Mikhail adına devlet işlerini yürütmekte olan annesi Theodora halifeye ulak yollayarak sulh ve tutsak değişimi teklif etti. Vâsik tarafından memnuniyetle karşılanan elçi ile yapılan uzun müzakerelerden sonra bir esire karşılık bir esir olmak üzere anlaşma sağlandı. Muharrem 23 1 /Eylül 845 tarihinde yine Lamos Nehri kenarında Aşfre gününden itibaren dört veya on gün süren törenle 4.000'den fazla esir Bizanslılardan geri alındı. Görüşme ve esir değişimini halife adına bölge valisi Ahmed b. Sa'id b. Müslim ve Hakan et-Türki yürütmüştü. Bu arada halifenin emriyle Kadi'l-Kudat Ahmed b. Ebi Duad tarafından görevlendirilen Ebu Remle ile Ca'fer b. Ahmed'in mübadele sırasında hazır bulundukları ve Müslüman esirleri Mu'tezile mezhebinin temel görüşlerinden biri olan halku'l-Kuran ve Rü'yetullah konusunda imtihana tabi tuttukları rivayet edilmektedir. Kur'an'ın yaratılmış olduğunu ve Allah'ın ahirette görülemeyeceğini söyleyenlerin fidyesi ödeniyor, bu görüşü kabul etmeyenler ise Bizanslılara geri gönderiliyordu²⁴⁴.

12 Ağustos 838 senesinde Mu'tâsım tarafından Amorion ele geçirildi. Çok sayıda tutsak ve ganimet kazanıldı. Sonraki süreçte Amorion'da yaşamını sürdüren Mu'tâsım, Theophilos'un barış talebini reddetti. Bu sefer Bizans'a karşı gerçekleştirilen ve başarıyla sonuçlanan en büyük ve kıymetli seferlerden birisidir. Fakat bu defada bir fetih ve iskân siyaseti ciddiye alınmadığı için birçok güçlkle kazanılan şehir yine Bizans'a bırakılmıştır. Halife Vâsik döneminde (227-232/842-847) Bizans'a yönelik büyük çapta bir deniz seferinin gerçekleştiği konusunda Bizans kaynaklarında fazlaca kaynakların olmasına karşılık, İslam kaynakları bununla ilgili en ufak bir bilgi verememektedirler. Zikredilen kaynaklara göre Müslümanlar Amorion'a karşı kazandıkları kesin zaferi müteakip deniz yoluyla İstanbul üzerine bir sefer yapma hazırlığına giriştiler. Birkaç yıllık hazırlıklardan sonra 227/842 yılında dört yüz

²⁴³ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 100.

²⁴⁴ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 101.

parçadan müteşekkil donanma Apodinar (Ebfi Dinar) komutasında hareket etti. Donanmanın yaklaştığının öğrenilmesi üzerine Bizans başşehrinde müdafaa hazırlıklarına başlandı. Fakat İslam donanması Kırlangıç Burnu (Selidonia, Selidon burnu) açıklarında korkunç bir fırtınaya tutularak mahvoldu. Ancak yedi gemi Suriye sahillerine dönebildi²⁴⁵.

Halife Vâsik, Bizans'a karşı kazanılan bu son başarılarla rağmen harbin devamına taraftar değildi. Nitekim (231/845) yılında Bizans elçisinin Samerra'ya gelerek iki tarafın elinde bulunan esirlerin değiştirilmesi teklifini memnuniyetle kabul etti. Hatta kendisi de Ahmed b. Ebû Kuteybe adlı birisini İstanbul'a göndererek imparatora mukabelede bulundu. Esirlerin mübadelesi, daha önce de olduğu gibi Silifke ile Tarsus arasında iki devlet arasında hududu teşkil eden Lamis (Göksu) suyu üzerinde yapıldı. İlk Abbâsî asrının son halifesi kabul edilen Mütevekkil döneminde de iki taraf arasındaki ilişkiler bir fetih siyasetinden ziyade karşılıklı akınlar şeklinde gerçekleşmiştir. Bunda iki imparatorluğun iç problemlerinin büyük payı vardır. Mütevekkil' den itibaren Abbasî halifelerinin Türkler ile mücadeleye girişmeleri ve uzun süre tahtta kalamamaları, Bizans'a karşı eskiden olduğu gibi geniş askerî harekâta girişmelerini engellemiştir²⁴⁶.

Vâsik'in halifeliği zamanında Rum zalimi mektup gönderip elinde çok sayıda Müslüman esir olduğunu anlattı ve fidye istedi. Vâsik buna cevap olarak Ebu Ramla ile bilinen yardımcı hakanı gönderdi. İkinci ordunun sahibi Cafer b. Ahmet el-Hazza'yı gönderdi. Köylere Ahmet b. Sait b. Selem el-Bahili'yi vali olarak tayin etti. Tarsus'ta iki aşama uzaklıkta Lamis Nehri'ne ulaştılar. Fedailiğe öksüz olanlar hariç yetmiş bin okçu hazır oldu. Ebu Ramla ile Cafer el-Hazza nehrin köprü taşında duruyorlardı. Her geçen esiri Kur'ân ile sorguladılar. Kim Kur'ân yaratılmış dediyse kurtuldu ve onlara ikişer dinar verildi. Fidyeyle kurtulanların sayısı beş yüz erkek olmak üzere yedi yüzü buldu. Bu olay Muharrem ayında 231 yılında oldu²⁴⁷.

Hız. Ömer döneminde fethedilen Güneydoğu Anadolu bölgesi, Emevî ve Abbasî devletlerinin de sınırları olarak kalmıştır. Nitekim Abbâsîlerin en geniş topraklara hâkim olduğu dönemde, Anadolu yarımadasında İskenderun-Trabzon hattının batısına geçmedikleri görülmektedir. Bunda, Anadolu yarımadasındaki yüksek dağlık alanların, serin ve soğuk iklimin etkisi oldukça fazla olmuştur. Arap orduları, fetih yollarının

²⁴⁵ Adem Apak, *Arap-Bizans İlişkileri*, s. 42.

²⁴⁶ Adem Apak, *a.g.m.*, s. 43.

²⁴⁷ Bozkurt, *Tarihu'l-Ya'kûbî'nin Tercüme Ve Değerlendirmesi*, s. 380.

yönlerini, Anadolu'da yüksek Toros sıradağlarını asmak yerine, doğuda İran çöllerine, Hindistan ve Orta Asya'ya, batıda Mısır'a, Kuzey Afrika'ya ve Endülüs'e doğru yöneltmişlerdir. Bu devirde düzenlenen Arap akınlarında 'menzil' şehir olan Kayseri ve Anadolu jeopolitik önemini tarihin hiçbir devresinde kaybetmemiştir. Arap akınlarının olduğu VII. Asırdan X. asra kadar Anadolu'nun hâkimi Bizans İmparatorluğu çok zorlanmış ve yıpranmış, bu durum Bizans'a özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da pek çok şehre mal olmuştur. Sadece karada değil aynı zamanda denizde de Bizans ile mücadele edilmiştir²⁴⁸.

Arapların yaptıkları seferler ve Bizans ile olan ilişkileri bazı Bizans adetlerinin de Araplara geçtiğini göstermektedir. Bu mücadele için Arapların sürekli kullandıkları birkaç yol vardı ki bunlardan Kilikya Geçidi en çok kullanılan geçitti. XI. asır önemli kaynaklarından Süryani Mihael, Arapların, müşrik Persleri imha ettikleri gibi, Hristiyanlara zulmeden Rumları da ortadan kaldırdıklarından ve Arap saltanatının Hristiyanlara zulmetmeyen adil hükümdarlar tarafından parladığını, onların birçok sene saltanat sürdükten sonra Allah'ın yardımını kestiğini ve zalim Rumların onların aldıkları yerleri geri aldığından bahsederek, Allah'ın gazaba geldiğini ve Türkleri üzerlerine kışkırttığını belirtir. Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere, dönem itibarıyla Arapların bölge halkı nezdinde olumlu bir kabul gördüklerini ve onların hükmedilmesinde adil davrandıklarını bize göstermektedir. Kayseri şehrine Müslüman Arapların yaptıkları seferler, fetih ve yağmalar elbette kentin dokusunu etkilemiştir. Ancak bu durum Arapların yapmış oldukları seferlerde onlara kolaylık sağlamıştır. Bunu her Arap seferinde şehrin kolayca alınmasından öğreniyoruz. Bölgeye yapılan Arap akınları aynı zamanda bölge insanının da bu yeni kültürü ve dini tanınmasında şüphesiz ki önemli etkiye sahip olmuştur²⁴⁹.

Yine Bizans'ın kovduğu Ermenileri Malatya'ya yerleştirmişlerdir. Buradan Arapların kendilerine karşı koyan şehirlerde halka daha iyi davrandıklarını ve Bizans'ın dışladığı halkları himaye ettiklerini öğreniyoruz. Yine bu bilgiden Arapların Bizans ile savaştıkları ancak yerli halka kendilerine karşı gelmedikçe iyi muamele ettiklerini söyleyebiliriz. Araplar Kayseri şehrini önemli bir yol kabul ederek gelmişler ve bölgede kendi dillerini, kültürlerini ve hakimiyetlerini yaymak yoluna gitmemişlerdir. Bu durum Kayseri şehrini diğer Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirlerinden ayırır. Dört Halife ve

²⁴⁸ Şahin, *a.g.e* s. 58.

²⁴⁹ Şahin, *a.g.e*, s. 59.

Emevîler devrinde alınan Anadolu'daki bu topraklar, Abbâsîler devrinde muhafaza edilmeye çalışılmıştır. Ancak bu şehirler arasında Kayseri'nin olmayışı birazda kentin Bizans için önemine binaen elden çıkarılmamak için gayret sarf edilmesi ve coğrafi konum itibariyle Anadolu'nun ortasında, Bizans'a daha yakın, Arap ülkesine daha uzak olması gibi nedenler sayılabilir. Çünkü konum olarak Kayseri'ye askerî ikmal sağlanması ve elde tutulması için gayret sarf edilmesi hem çok pahalı hem de çok uzun bir süreci gerektirirdi. Zira Bizans İmparatorluğu Kayseri gibi bir önemli üssü Araplara kaptırsa bile bu uzun sürmemiş ve geri almasını bilmiştir²⁵⁰.

Asıl amacı İstanbul'u ele geçirmek olan İslâm akınları, Emevîler döneminde başlamıştır. 968 yılında Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas, Orta Anadolu'yu ve Kayseri'yi geri almıştır. Bu dönemde Bizanslılar 40.000 Ermeni'yi Kafkaslardan getirerek Yozgat, Sivas ve Kayseri civarına yerleştirdi. Bizanslıların Ermenileri bölgeye getirme amacı, Türk-İslâm akınlarına karşı bir tampon oluşturmaktır²⁵¹.

Arapların Kayseri şehrinde fethettikleri bölgenin adını değiştirdiklerini, yani fetih hareketi içerisinde bu şehri değerlendirdiklerini göstermektedir. Yine Bünyan ilçesinde Sümerbank fabrikasının temel kazısında bir çömlek içerisinde bulunan Abbâsî Halifelerinden Mustazi Binurullah'a ait gümüş paraların bu dönemden kalmış olması muhtemeldir. Arap istilaları bölge nüfus yapısını kökten bir delikliğe uğratmamıştır. Ancak Emevî devri ile başlayan İslâm akınlarında bir nokta göze çarpar, Müslümanlar Müslüman nüfus iskân etmişlerdir. Müslümanların iskân edilmeleri onların hayatîyetleri için çok tehlikeli olarak addedilebilir. Bu nedenle Kayseri'ye diğer şehirlere yapılan nüfus desteği yapılamamıştır diyebiliriz. Bir bölgedeki kalıcı fetih hareketi o yerin nüfusu ile desteklenmelidir. Araplar Kayseri'yi tamamen alınacak ve elden çıkarılmayacak bir şehir olarak görmemiştir ki bu bölge alındıktan hemen sonraları geri Bizans'a kaptırılmıştır²⁵². Şehrin Bizans'a yakın olması en büyük etkidir.

(M. 845-846)'da Abbâsîler ile Bizanslılar esir değişiminde bulundular. Müslümanlar Tarsus'a yakın bir hayli yakın olan el-Lümis (Lamos) nehrine varmışlardı. Halife el-Vâsik Bağdâd ve şehirlerden birçok Bizanslı satın alıp Ahmed b. Saîd b. Müslim b. Kuteybe el-Bâhilî komutanlığında Suğûr ve Avâsım şehirlerine göndermiş ve onlardan Müslüman esirlere birkaç soru sorarak onları sınav yapmalarını buyurmuştu. H. 231'inci yılının Aşure günü Müslümanlar Bizans esirleri ile nehir kıyısına geldiler.

²⁵⁰ Şahin, *a.g.e.*, s. 60.

²⁵¹ Şahin, *a.g.e.*, s. 64.

²⁵² Şahin, *a.g.e.*, s. 65.

Bizanslılar ise Müslüman esirlerle nehrin diğer kıyısına varmışlardı. Karşılıklı birer esir salıverme şeklinde eşir değişimi gerçekleşti. İslâm tutsaklarının sayısı 4460 idi, kadın ve çocuklardan da 800 kişi bulunmaktaydı. Ziminilerden de 100 kadar kişinin olduğu kaydedilir.²⁵³

Esir değişimi bu şekilde gerçekleşti. Ahmed b. Saîd b. Müslim el-Bâhilî kış seferi için yola koyulmuştu. Bu sırada kış mevsimi oldukça sert geçiyordu. Bu sırada 200'e yakın İslâm askerî şehit olmuş ve birçoğu esir olmuştu. Bu sırada nehirde de birçok kişi boğulmuştu. Bu hadise dolayısıyla Halîfe el-Vâsik, Ahmed b. Said'e oldukça öfkeleni. Sefer esnasında Bizans komutanı Ahmed b. Saîd görüş alışverişinde bulunmak istedi. İleri gelenler Ahmed'i şu şekilde uyardılar: “Bizim askerlerimiz yedi bin civarındadır, sakın ondan korkmayasın. Eğer onu bu şekilde karşılar ve korkmadığını gösterip de onların ülkesi üzerine yürürsen mutlaka zafer elde edilir”. Ahmed bu uyarıları göz önünde bulundurdu. Böylelikle bin büyük baş, on bine yakın da koyun elde etmişti²⁵⁴.

İbn Kesir hadiseyi şöyle nakleder: H. 231 yılının muharrem ayında Bizans'ın tutsağı durumunda Müslüman esirlerin fidyelerini hadim Emir Hakan verdi ve 4.362 Müslüman esir böylece serbest kaldı. Erkek ve kadın tutsak Müslümanlar yine Bizans erkek ve kadın tutsak karşılığında değiştirildi. Rivayete göre iki ülke nehre farklı iki köprü kurdular. Bizanslılar Müslüman kadın veya erkek esirleri kendi köprülerine bırakıyor, bu esirler Müslümanların yanına vardığında hep beraber tekbir alıyorlardı. Diğer esirler Bizans'ın yanına vardığında onlar da tekbire benzeyen birtakım sözler dile getiriyorlardı. Esir değişimi dört gün sürdü. Hadim Hakan'ın elinde birçok Bizans esiri bulunuyordu. Hadim Bizans'a iyi niyet göstergesi olarak bu esirleri özgür bıraktı²⁵⁵.

1.2. Askeri Münasebetler

1.2.1. Askeri Münasebetlerin Kurumsallaşma Alanında Tesiri

Emevî Hilafeti idaresi tarafından daha evvel ki Bizans ve İran mülkî idare modeli esas alınmak suretiyle, İslam İmparatorluğunun valilerin (emîr, âmil) idaresi altında eyaletlere taksim edilmiş olması, Abbâsîler zamanında köklü bir değişikliğe uğramış değildi. Abbâsîlerin eyalet listeleri zaman zaman değişikliğe uğramıştır fakat el- İstahrî, İbn Havkal, İbn'ul- Fakih tarafından meydana getirilen eserlerde ve bunlarınkine benzer diğer kitaplarda gösterildiği şekliyle, bu eyaletlerin siyasî bakımdan

²⁵³ İbnü'l Esir, *a.g.e*, c.7, s. 28.

²⁵⁴ İb'nül-Esir, *a.g.e*, c.7., s. 29.

²⁵⁵ İbni Kesir, *El Bidaye Ve'n-Nihaye*, c. X, S. 503.

tasnifi her zaman coğrafi esaslara dayanmayabilir. Şu kadarı var ki aşağıdaki liste, Bağdat Halifelerinin (Abbâsîler) ilk devrinde belli başlı eyaletleri içine almaktadır²⁵⁶.

Suriye'nin fethedilmesinden sonra Muâviye burayı idaresi altına almıştı. Burayı idare ederken Bizanslıların oluşturduğu yapıdan esinlenmiş, bu yapıda var olan eksiklik ve kötülükleri onarmıştır. Bu arada berid adı verilen posta teşkilatını oluşturdu. Divanü'l hatem ise haberleşmeyi sağlama görevini yerine getirmekte kullanılıyordu. Daha sonraki dönemlerde bu devletin başında bulunmuş olan halifeler, özellikle Abdülmelik b. Mervân (H. 65- 86/M. 685- 705) Velîd b. Abdülmelik (H. 86- 96/M. 705- 715), Ömer b. Abdülaziz (H. 99- 101/M. 717- 720), Hişâm b. Abdülmelik (H. 105- 125/ M. 724- 743) bu oluşumun tertipli ve planlı çalışması yönünde çaba sarf etmiş, bu oluşumun daha da düzeltilip iyileştirilmesi için çaba göstermişlerdir²⁵⁷.

İlk defa postacılığı kurduğu kabul edilen Muaviye'nin (H. 41- 60/ M. 661- 680) posta teşkilatını oluşturduğu zamanlarda Şam'da bulunan Bizans teşkilatlarıyla karşılaştığı, özellikle ilk İslâm fetih hareketleri esnasında Bizans'ın posta teşkilatının Mısır'da halen daha olduğu ve Lâtincede «posta hayvanı» manası taşıyan «veredus»un kelimeye yakınlığını var olan diğer verileri de değerlendirerek berid sözcüğünün Lâtince «veredus»tan türediğinin kesinlik kazandığını kabul etmekle yetinmekteyiz²⁵⁸. Abbâsîler Emevîlerden aldıkları bu kurumu daha ileri bir seviyeye taşıyarak o dönemdeki devletlerin yarışamayacağı bir sistem kurdular.

Emevî halifelerinin hem coğrafi hem de evlilik gibi sebeplerle Dımaşk ve Humus'taki kabile ve merkez guruplarla daha çok ilişki kurabildiklerini, böylece daha çok onların desteğini kazandıklarını belirten Gibb, bu yakın ilişkiyle halifelerin, Bizans kurumlarını kısmen tanıma imkânı bulduklarını, aynı şekilde İslam hakimiyetinde eski görevlerini sürdürmeye devam eden memurların etkilerinin fazla abartılmaması gerektiğini ifade eder. Bununla birlikte Emevîlerin bazı Bizans tatbikatını adapte etme ve Bizans imparatorlarının izinden gitme eğilimlerinin açık olarak görüldüğüne de dikkat çeker²⁵⁹.

Emevîler çağdaşları Bizans'ın idari, adli, mali geleneklerini temel alıyordu. Bu durum ekonomi alanında da etkisini gösterir. Bizans'ın ağırlık ve ölçü standartlarının korunduğu görülür. Emevîler tarafından seçilen idari usullerde Bizans'ın etkisi açıkça

²⁵⁶ Philip Hitti, *Siyasi Ve Kültürel İslam Tarihi, I*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1989, s. 507-508. Divanlar için ayrıca bkz. Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2003, s. 170.

²⁵⁷ Kayaoğlu, *a.g.e*, s. 64-65.

²⁵⁸ Kayaoğlu, *a.g.e*, s. 63.

²⁵⁹ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 205- 223.

görülür. Yine siyasi yapının kökeninde Bizans etkisi açıkça görülmektedir. Yine mimari açıdan Bizans'ı takip ettiler. Binalarını inşa ederken ya da binalarını bezerken Bizans mimar ustalarını kullandılar. Bizans mimari tekniklerini kullandılar. Tören usullerinde dahi Bizans etkisi açıkça görülür. Emevî halifelerinin Medine ve Şam'daki camilerin dekorasyonu için Bizans'ın yardımını istediği söylenir²⁶⁰.

Müslüman posta hizmeti ile Bizans imparatorluğu sınırında kuryeyi Bizanslılar teslim almaktaydılar; böylece İstanbul tacirleri uzak ülkelerle kısa sürede haberleşebilirlerdi.²⁶¹

Abbâsî halifeleri Bizans ülkesine düzenledikleri akınlardan sonra buradaki şehirlerde birtakım imar çalışmalarında bulundular. Yıkılan yahut hasar gören kaleler tamir edildi. Şehirlerde zarar gören binaların yeniden yapımı için halifeler halka arazi tahsis etti. Ve zarar gören binaların yapımı için birtakım girişimlerde bulundular²⁶².

Bizans İmparatorluğu yönetimi altında bulunan Suriye ve Mısır'da Rumca, Sasânî bölgesinde ve dolayısıyla Irak'ta Pehlevice tutulan genel hesap defterlerinin tümüne divan adı verilmekteydi.²⁶³

Bir yandan devlete gelir sağlamakla uğraşan mali idare teşkilâtı, öbür yandan da onları kamu adına belirlenmiş hizmetlerin giderilmesi için harcayacak divanlar ile tamamlanmıştı ki, bunların en önemlilerinin başında tabiatıyla Dîvân-el-ceyş gelmekteydi. Halife'nin muhafızlarının ve Irak'a gidip yerleşen orduların alacakları paraları ve giderlerini hesaplayıp yerine getirmek onun göreviydi. Tüm bu hesap ve giderlerin çok düzenli ve en ince detayına kadar doğru bir şekilde tutulması gerekirdi ki, bunun için de buna benzer görevlerde yer alıp eğitim görüp tecrübe kazanmış büyük kâtipler birliğine ihtiyaç vardı. Bu divan, Mütevekkil zamanına kadar Dîvân-el-cünd ve'l-şâkirîyye ismini muhafaza ediyordu ki, bu, ilk zamanların sadece bir hâtırası idi; çünkü Hârûnürreşîd'in Bizans Themelerini taklit ederek kurduğu cünd'ler ve muayyen kabilelere mensup kuvvetlerin oralarda toprak sahibi olmak ve bir vergi vermemek mukabilinde askerî hizmet gördükleri bir sistemdi. Dîvân-el-ceyş Mütevekkil zamanına kadar Dîvân-el-cünd ve'l-şâkirîyye olarak adlandırıldı Hârûnürreşîd Bizans Themelerini taklit ederek cünd'leri kurdu. Dîvân-el-ceyş muhtelif askerî kuvvetlerin işlerine bakan

²⁶⁰ Nadia Maria El Cheikh, *Araplar'ın gözüyle Bizans*, (Çev. Mehmet Moralı), İstanbul, 2012, s. 67.

²⁶¹ Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul, 1972, s. 361.

²⁶² Ahmet Turan Yüksel, "Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler", s. 47.

²⁶³ Bahaeddin Kök, *Nûruddin Mahmûd Bin Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul, 1992, s. 74.

muhtelif dairelerin birleştirilmesinden oluştu ve bu adı aldı²⁶⁴. Büyük bir olasılıkla Bizanslılardan görülüp benzeri oluşturulan divanü'n-nafakat devletin bütün giderlerinin muhasebesini yapıyordu. Bu durumun ekonomik nedenlerden dolayı devlet hazinesi ile ilintili olduğu söylenebilir²⁶⁵. Dîvânü'l-cünd, derecelerine göre sınıflandırılmış askerî bölüklerin ve onların gelir giderlerini veya iktâlarını kayıt altına alırdı.

İki bölümden oluşan bu divanlardan ilki ödeme ve harcamalarla ilgilenirken ikinci bölüm ise askerî alımlar ve sınıflandırmalarla ilgileniyordu. Divanın hesap ve harcamalarına Zimâmü'l-ceyş adlı bir divan nezaret ediyordu²⁶⁶.

Bazı fetihlerle elde edilen Bizans toprakları geri alınamayan bir bağışla kişilere sürekli kullanım için veriliyordu. Hizmet ya da duruma bağlı olmayan yaşam boyu olan bu bağış miras ya da devredilebilirdi. Kişi toprak karşılığında vergi vermek zorundaydı. Bizans'ın emphyteusis'inden alınmış olan bu sistem bir süre devam etti. Fetihlerin kesilmesiyle son buldu²⁶⁷.

1.2.2. Askerî Teçhizat Ve Donanım Bakımından Etkileşim

1.2.2.1. Ordu Yönetimi

Emevî Devleti'nin üç büyük halifesi olan Muaviye b. Ebû Süfyân, Abdülmelik b. Mervân (H1.65-86/685-705) ve Hişâm B. Abdülmelik (H.105-25/724-43)'den her biri yirmi yıl kadar başkent Şam'dan devleti idare etmişlerdir. Ülkelerine kattıkları topraklar üzerinde İslâm orijinli Hz. Peygamber ve Raşid halifeler döneminin uygulamalarına ek olarak kendilerinden önce hüküm süren Bizans ve İran'ın (Sasânî) yönetim ve teşkilat ile ilgili bir kısım uygulamaları da benimseyip kendi idarelerine yerleştirmeye gayret sarf etmişlerdir²⁶⁸.

Umumî teşkilât yapısı itibariyle Emevî orduları, Bizans'ın askerî teşkilâtını örnek ittihaz etmişlerdi. Ordu taksimatı beş bölümden ibaretti. 1. merkez kuvvetleri, 2. ve 3. iki kanat, 4. öncüler ve 5. ardıcılar. Bu kuvvetlerin teşkili eskiden olduğu gibi saf şeklindeydi. Bu umumî yapı, son Emevî halifesi II. Mervân (744 -50) zamanına kadar devam etmiştir. Bu halife eski taksim tarzını terk etmiş ve kurdûs adını taşıyan küçük ordu bölükleri ihdâs etmiştir. Askerî araç-gereç ve teçhizat bakımından Müslüman

²⁶⁴ W. Barthold, *a.g.e*, s. 119.

²⁶⁵ Abdülazîz ed-Dûrî, "DÎVAN" *DİA*, c.9, Ankara, 1991, s. 378.

²⁶⁶ Dûrî, "DÎVAN" *DİA*, c.9; s. 379.

²⁶⁷ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, (Çev. Selen Y. Kölay), Ankara, 2011, s. 255.

²⁶⁸ Mustafa Zeki Terzi, "Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilatı", *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sa. 9, 1997, s. 41.

savaşçıyı Grek askerlerinden ayırmak pek zordu. Esas itibariyle silâhlar aynıydı. Sûvârî, Bizans'takinden farklı olmayan bir biçimde, yan ve yuvarlak bir eğri üzerine biniyordu ki bu hâlâ Yakın Şark'ta yaygın olan biçime benzemektedir²⁶⁹.

Tabur düzeni, belirli mesafelerde sıralanmış saflardan oluşan bölükler veya taburlardır. Esas adı Kortis olan bu ta'bie tarzını Müslümanlar Bizanslılardan iktibas ederek Arapçalaştırmışlar ve buna “Kûrdûs (Kerâdîs)” adını vermişlerdir²⁷⁰.

El-Me'mûn ve diğer Abbâsî halifeleri zamanında «on nefer»den müteşekkil askerî birlikler Roma – Bizans usulünde' arîf (decurion), «elli nefer» halife ve «yüz nefer » kaa'id (centurion) adı verilen başkanların idaresine verilmişti. «On tabur»dan ibaret 10.000 kişilik bir askerî birliğin başında emr (paşa, general) bulunurdu. «Yüz nefer»in teşkil ettiği birliği, bölük yahut fırka teşkil eder ve bu çeşit çok sayıda bölükler ise taburu (kurdûs) meydana getirirdi²⁷¹.

Nitekim Rumlar ile girişilen mücadeleler neticesinde araplar askerleri taburlara bölerek Rumlar ile mücadelede başarılı olmayı hedefliyorlardı²⁷². Araplar yine ordugâh kurma yöntemini de Rumlardan almıştır²⁷³.

Yedinci yüzyılın başlarında ve ortalarındaki ilk çatışmalarından sonra Bizanslılar ve Araplar arasındaki karşılaşmaların asimetrik yapısı göz önüne alınırsa, Bizanslı komutanlar yapabilecekleri tek yolla, düşmanın stratejik Anadolu yaylalarında yerleşmesini önlemek ve Bizans'ın gücünün sınır bölgelerindeki halklar arasında gösterilmesine devam etmek için sınırlı, cezalandırıcı akınlarla birleştirilmiş bir savunma stratejisi takip etmek suretiyle mukabelede bulundular. Suriye ve Mısır'da uğradığı yenilgilerde kaybettiği adamlar yüzünden zayıflayan İmparatorluk birlikleri, ücret yetersizliği, kötü teçhizatlanma ve eyaletler arasında dağılma nedeniyle halifelik ordularıyla zar zor boy ölçüşebiliyordu. Bizanslılar, kendilerini genellikle kendilerine hücum etmemeye ikna edebilmek için Araplara haraç verirken buluyorlardı. Bu hem hazineyi boşaltan hem de morali altüst eden aşağılayıcı bir ödündü. Fakat 674-678 ve 717-718 kuşatmaları, Arapların Hristiyan imparatorluğunu tam olarak fethetme hedeflerine ulaşmak için, deniz üstünlüğünü sağlamadıkları takdirde Anadolu platosunu ele geçirmeleri gerektiğini ortaya çıkarmıştı. Müslüman akıncılarını izleyip taciz edebilen ve bazen de yenilebilen ordulara sahip Theme organizasyonları nedeniyle

²⁶⁹ Philip Hitti, *Siyasi Ve Kültürel İslam Tarihi II*, s. 356.

²⁷⁰ Mustafa Zeki Terzi, “Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilatı”, s. 83.

²⁷¹ Bkz; Philip Hitti, *a.g.e, c. II*, s.506.

²⁷² Corci Zeydan, *a.g.e*, s. 255.

²⁷³ Corci Zeydan, *a.g.e*, s. 257.

Romalılar, topraklarına girilmesini tehlikeli hale getirmişti. İnatçı Bizans kuvvetleri halifelik ordularına denk olmamakla beraber akınlara karşı topraklarını koruyor ve Arap sahra kuvvetlerinin başka yerlere angaje olduğu durumlarda boşta kalan bölgelere akınlar tertipliyorlardı. Yüzyıllarca aralıksız süren harpler, X. yüzyılda Bizans ordusunun tekrar yapılanmasına yardımcı olan, doğu sınır bölgesinde Araplarla çarpışmakta tecrübe kazanmış bir muharip sınıf ortaya çıkmasını sağladı. Silahlı eylemleri, psikolojik terör estirmeleri, araziye yakmaları ve kuşatmalarla imparatorluk topraklarını kademeli olarak genişletmeleri Orta Çağ'da doğudaki Bizans ordusunun zirvesini oluşturdu²⁷⁴.

Müslüman Arap orduları Arapça konuşan ailelerden ve aşiret gruplarından gelen askerlerden oluşurdu. Yine Bizans ve Sasânî kaçaklarından da orduya katılanlar olurdu. Ayrıca Arap beylerine tabi Arap olmayan bağımlılar da orduda bulunurdu. Emevîler döneminde, Suriye ordusu halifenin başlıca destekçisi iken, genel olarak 6.000 kişilik Suriye ordusu söz konusuydu ve bunlar standart muharebe kuvvetini temsil etmekte olup, büyüklük ve teçhizat bakımından Bizanslı komşularından farklı değildi. 838'de Mutasım (ö. 842) Bizanslıların o zamana kadar hiç karşılaşmadığı büyüklükte 80.000 kişilik bir orduyla Amorium'a (Emirdağ, Afyon) yürüdü²⁷⁵.

1.2.2.2. Askerlerin Kullandığı Silah ve Teçhizatlar

Bizans'la girişilen çatışmalar esnasında Müslümanlar Grejuva ateşi²⁷⁶ diye adlandırılan Rum ateşinin nasıl kullanılacağını öğrenmiş oldular. Bir süre suda da sönmeyip etkisini sürdüren bu yanıcı madde mancınık veya okla atılır, bu silâhın verdiği zararlardan korunmak için bir yöntem geliştirilmişti. Geliştirilen bu yöntemde gemilere ilk önce zift sürülür daha sonra geminin dört bir yanına sirke ve suyla sulandırılan keçeler atılırdı²⁷⁷.

Araplar hiçbir zaman at üzerinde okçuluğu beceremediler. Ve hareket halinde atış için Türk asıllı birliklere bel bağladılar. Bizanslıların Kuzey Surideki ve Mezopotamya'daki geri alma mücadelelerine karşı çıkanlar, çevik Arap binen Bedevi hafif süvarileriydi. Nikeohoros, en iyi Bizans atlılarının bile ağır donanımlı muhاریpleri

²⁷⁴ Michael J. Decker, *Bizans Savaş Sanatı*, (Çev. A. Tuncer Büyükonat), 2016, s. 232.

²⁷⁵ Decker, *a.g.e.*, s. 230.

²⁷⁶ Rum ateşi ile ilgili geniş bilgi için bkz; Taner Yıldırım, *a.g.e.*, s. 374, Bakır, *Madencilik*, s. 417 vd.

²⁷⁷ Mustafa Zeki Terzi, "Ordu", *DİA*, c. III3. s. 357-362. Ayrıca bkz. Matthew Bennet, Jim Bradbury, Kelly Devries, Iain Dickie, Phyllis Jestice, *Dünya Savaş Tarihi: Ortaçağ, 500-1500 (Teçhizat, Savaş Yöntemleri, Taktikler)*, Cilt I, (Çev. Özgür Kolçak), İstanbul, 2011, s. 217.

taşıırken tökezleyip onları yakalayamayacağını ve onları takip etmenin her zaman ana kuvvetten ayrı düşüp yenilgiye uğrama riski taşıdığını belirtmiştir. Onların peşine düşmek yerine okçular vasıtasıyla süvarilerden uzak tutulmalarını önermiştir. Orta Çağ'ın erken dönemlerinde, iyi yönetilen ve genellikle sayı, eğitim ve teçhizat üstünlüğüne sahip Arap orduları Bizanslıların zayıflıklarını tekrar tekrar ortaya koydu. Kesin sonuçlu çarpışmalar hemen hemen her seferinde Arapların zaferiyle sonuçlandı; ancak imparatorluk ekonomik ve demografik olarak bir miktar kendini toparladığında ve halifelik parçalanmaya başladığında inisiyatif Romalılara geçti²⁷⁸.

Rumlar daha önce İslâm fetihleri konusunda belirttiğimiz gibi ok kullanmada usta değildiler. İslam komutanları Arapların okçuluktaki ustalıklarını ve bunun zafer kazanmadaki etkisini iyi bildiklerinden, askerleri ok atma konusunda sıkı bir eğitime tabi tuttular²⁷⁹.

İslâm devletleri birçok medeniyete dair kılıç kullandılar. Fakat bunlar arasında Rumların yaptığı kılıçlar daha dayanıklıydı. Çünkü Rumlar kılıca demiri kesecek şekilde su verirlerdi. İşte bu sebepten Arapların eline Rum kılıçları geçtiğinde onu çokça methederlerdi. Hz. Ali'nin Zülfikar adlı kılıcının Rum kılıçlarından olduğu bilinir. Bu kılıç Abbâsî halifesi Mehdi tarafından alındı. Daha sonra kendisinden sonraki halifelere geçti²⁸⁰. Yemen'in ileri gelenlerinden ve sahabelerin büyüklerinden Amr b. Ma'dikerb'in "Samsame" adındaki kılıcı vs. bazı kılıçlar böylece şöhret bulmuşlardı. Yine atıcı bir alet olan mancınık Araplar tarafından İranlılardan ve Rumlardan alınarak kullanıldı²⁸¹.

Bizanslılar, genellikle kılıçlarını demirin “Şaburkân” çeşidinden imal ediliyordu²⁸². Orta Çağ'da Mısır yapımı kılıçlar meşhurdu. Bunların bazıları Bizans patentliydi. Bizans kılıçları yüzeylerinin bulutlar misali karışık ve ince dalgalı olması yer yer inişler ve çıkıntılar göstermesi ile biliniyorlardı²⁸³.

Araplar tarafından kullanılan zırhlar arasında yine Rum imalatı zırhlar bulunurdu. Araplar tarafından kullanılan zırhlar demir, çelik ya da ketenden imal edilirdi²⁸⁴. Askerler bu zırhlara ilaveten yanlarında İrani ve Rum yapımı hançer, tabır

²⁷⁸ Decker, *Bizans Savaş Sanatı*, s. 231.

²⁷⁹ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 239.

²⁸⁰ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 258.

²⁸¹ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 264.

²⁸² Güzel, *a.g.e.*, s. 384.

²⁸³ Güzel, *a.g.e.*, s. 394.

²⁸⁴ Corci Zeydan, *a.g.e.* s. 262.

balta kullandı. Araplar zırhların birçok çeşidini kullanmışlardır. Bu zırhlar demirden, çelikten veya ketenden yapılıyordu. Ketenden yapılan zırha "dilas" adı verilirdi. Araplardan zırh sahibi olanlar çoğunlukla süvarilerdi. Zırhlar genelde Rum ve İran yapımıydı. Zırh (cevşen), göğüslük ve başa mahsus olarak beyza (tuğluk) ve miğfer gibi birtakım parçalardan oluştuğu gibi, kollara, bacaklara ve ellere mahsus bölümleri de vardı. İslamiyet'in ilk yıllarında Arapların kullandığı silahlar bunlardı. İslam'dan sonra ise söz konusu silahlara İranlılardan ve Rumlardan hançer, taber (hache), balta vs. eklendi²⁸⁵.

Arapların Akdeniz kıyılarına kadar ilerlemiş olmaları onları deniz kuvveti kurmak zorunda bıraktı. Bizans'a karşı mücadelenin yürütülmesinin güçlü bir donanma kurmaktan geçtiğini anlayan Muâviye Hz. Ömer'in vefatından sonra donanma inşasına başladı. Muâviye'nin kurduğu güçlü donanma rakibi Bizans'ın yarışamayacağı kadar güçlü bir donanmaydı. Nitekim 665 yılında girişilen Arap-Bizans mücadelesinde Araplar karşısında Bizans donanması tutunamadı ve ağır bir yenilgi aldı²⁸⁶.

İlk fetihlerden sonra Müslümanlar, Akdeniz'in yerli halkının, özellikle de Bizanslıların gemilerini kullanmışlar ya da örnek almaya başlamışlardır²⁸⁷. Abbâsî hilafeti daha ziyade kara ordusunu kuvvetlendirmeye önem vermiş, Akdeniz'deki donanmayı ve deniz kuvvetlerini ihmal etmiştir. Zira Emevî donanması ölçüsünde güçlü bir donanmaya sahip olmayan Abbâsîler, ilk dönemlerinde Bizans ile olan ilişkilerinde bunu hissetmişlerdir. Bunun neticesi olarak Doğu Akdeniz'de Bizans lehine bir durum ortaya çıkmıştır. İktidarı ele geçiren Abbâsîler, Emevîlerin Bizanslılara karşı İstanbul'un alınmasına dayalı bir siyaset gütmelerinden biraz daha farklı olarak, donanmayı yıpratma amaçlı kullanmayı tercih etmişler ve kara savaşlarına yardımcı bir unsur olarak bulundurmışlardır. Donanmanın ihmali Halife Hârûnürreşîd döneminde son bulmuş ve bu dönemde Abbâsîler Doğu Akdeniz'de kaybettikleri hâkimiyeti yeniden sağlamış ve Akdeniz'de önemli faaliyetlere girişmişlerdir²⁸⁸.

Savaş gemilerinde de Müslümanlar Akdeniz kıyılarında ele geçirdikleri yerlerde yaşayan halkların ve Bizans'ın gemilerini ve gemi yapım tekniklerini aldıkları bilinir. Müslüman gemilerinin Bizans gemilerinden çokta farklı olmadıkları genellikle kabul edilen bir durumdur. Müslüman gemileri Bizans gemilerinden teknolojik bakımdan çok

²⁸⁵ Corci Zeydan, *a.g.e* s. 243.

²⁸⁶ Georgi Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 109.

²⁸⁷ John H. Pryor, *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*, (Çev. Füsün Tayanç Tunç- Tayanç), İstanbul, 2004, s. 43.

²⁸⁸ Fatih Sarıkaya, *Abbasilerde Denizcilik (750-1258)*, Yüksek Lisan Tezi, Manisa, 2008, s. 45.

da geride değildi ²⁸⁹. Orta Çağ boyunca, 16. yüzyılın sonuna kadar Akdeniz’de yarışan güçlerin başlıca saldırı silahı hafif savaş kadırgası olmuştur. Müslüman gemilerine ait herhangi bir çizim günümüze ulaşamamıştır. Biz Müslüman savaş gemilerini de Bizans savaş gemilerinin benzeri olduğunu söyleyebiliriz²⁹⁰. Bizans donanmasında farklı tipte kürekli savaş gemileri kullanılmıştır. Önceleri düşman gemilerini batırmak olan deniz muharebelerinin hedefi, zaman içinde onları alabora ederek ele geçirmeye dönüşmüştür²⁹¹.

İslâm deniz kuvvetleri benzer şekilde Bizans örneğinin bir taklidi mahiyetindeydi. Her bir savaş birimi, her iki yanda da yirmi beş kürekçisi olan bir çekirtmeden oluşuyordu. Her kürek başında iki çekici bulunuyordu ki bir gemide yüz veya daha fazla sayıdaki bu kürekçiler silahlandırılmışlardı. Fakat savaş için yetiştirilmiş ayrı leventler yukarı güverteye yerleştirilirdi²⁹².

Bizans ticaret gemileri Roma döneminden farklı nitelikler taşıyacak şekilde değişikliğe uğradı. Roma’daki tahıl taşıyan o büyük gemiler ortadan kalktı. Gemi yapıcılığında büyük değişiklikler oldu. Gemiler daha küçüldü. Bizans daha güçlü ve nitelikli gemiler yapmaya başladı. Bizans İmparatorluğunun tipik ticaret gemileri itme kuvvetini bir tek Latin’den alan, kış omuzlukta bulunan iki yönlendirme küreği tarafından yönlendirilen, gövdeye yuvarlak bir görünüş veren kavisli kış ve bodoslaması olan, derin omurgası olmayan, 250 tondan daha hafif gemilerdi²⁹³.

Araplar Bizans’a ait şehirlerde kuşatmalarda bulunuyorlardı. Bu kuşatmalarda çeşitli araç ve teçhizatlar kullandılar. Bu kuşatma alet ve araçlarının en önemlisi mancınık ve sur yıkmada kullanılan ve Araplarca "debbabe" (çarpa) ve "kebş" (koç) adı verilen araçlar vs. ve Yunan ateşiydi²⁹⁴. Müslümanlar Yunanlılar ile etkileşim neticesinde onların kullandığı savaş, araç ve gereçlerini kullanıyordu. Yunan ateşi bunun başlıcasıydı. Mancınık Yunanlılar aracılığıyla dünyanın diğer devletlerine geçmiştir. Önce İranlılara oradan da İslam’dan sonra Araplara geçmiştir. En ünlü söylentiye göre, Araplar bu aleti Rum ve İranlılarla karşılaştıktan sonra ancak 1. yüzyıl

²⁸⁹ Pryor, *a.g.e.*, s. 74.

²⁹⁰ Pryor, *a.g.e.*, s. 73.

²⁹¹ John H. Pryor, *a.g.e.*, s. 71.

²⁹² Philip Hitti, *Siyasi Ve Kültürel İslam Tarihi, C.II*, s. 357.

²⁹³ Pryor, *Akdeniz’de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş*, s. 43.

²⁹⁴ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 244.

ortasında kullandılar. Oysa El-Siretü'l-Halebiyye adlı kitapta söz konusu aletin Hz. Peygamber zamanında Taif kuşatmasında kullanıldığı belirtiliyor²⁹⁵.

Yunan ateşi, Arapların Rumlardan aldığı savaş silahlarından birisidir. Oysa bu ateş Rumların değil Doğuluların icadıdır. Doğulu milletler, savaşlarda aslı ve esası Avrupalılarca ancak M.7. yüzyılda anlaşılabilen çabuk alev alan bir madde kullanıyorlardı. Bu ateşin Kalinikos adında bir Şamlı aracılığıyla Yunanlılara geçtiği sanılıyor. Rumlar, Arapların gerek İstanbul'a gerek Avrupa ve Asya kıtalarında bulunan diğer Rum kentlerine yapılan hücumlarına karşı o sırada öyle bir ateşe son derece ihtiyaçları vardı. Bu silahı ele geçirmekle amaçlarına ulaştılar. Çünkü Araplar birkaç kez İstanbul'u kuşattıkları halde bu ateşle korunduğu için fethine güç yetiremediler. Rumlar söz konusu ateşi oluşturan maddelerin formülünü son derece gizli tutarlardı. Ancak sonunda Araplar bunun formülünü çözdüler veya ele geçirdiler. Söz konusu ateş kükürt, zamk ve çeşitli yağların birleştirilmesiyle oluşan bir karışımdı.

Bu sıvı geminin baş tarafında bulundurulmuş tunçtan yapılmış uzun, içi boş bir direktten alevli sıvı halinde veya nefte batırılmış bez parçalarıyla atılıyordu. Bu şekilde atılan mermiler gemilerin veya evlerin üzerine düşer ve isabet ettiği yerleri yakardı. Durumdan anlaşılan Hüseyin b. Nümeir, H. 64/684 yılında, Abdullah b. Zübeyr'in savunduğu ve sığındığı Kâbe'yi kuşattığında, Kâbe'yi bu mermilerle yakmıştır. Yunan Paris Milli Kütüphanesi'nde birtakım Arapların bazıları süvari bazıları piyade olarak ellerinde Yunan ateşi bulunan bez parçalarını düşmana attıklarını gösteren elle yapılmış eski bir el yazması bulunmaktadır. Araplar Yunan ateşine "neft-i kazif" (atıcı nef) derlerdi²⁹⁶.

Yine kaynaklara göre ilk kez Rum ateşi Bizanslılar tarafından kullanılmıştır. Bu kullanım Halife Muâviye döneminde İstanbul'u fethetmek amacıyla yollanan Süfyân b. Avf idaresindeki İslâm askerlerine (674), daha sonra da İstanbul'u birçok yönden ablukaya alan Ruslar'a ve tekrar İslâm birliklerini bertaraf etmek için kullanılmıştır²⁹⁷.

Rumlar Araplar üzerine hücum etmeden de geri kalmıyorlardı. Abbâsîler bu saldırıların geri püskürtülmesi için oralarda bulunan kentleri gerekli asker ve silahlarla donattıktan sonra o bölgelerde yeniden kaleler kurdular. Ayrıca Rumlar tarafından daha önce inşa edilmiş kaleleri de restore ettiler. Bu kalelere yerleştirdikleri asker ve komutanlara büyük maaşlar bağlayarak çevre bölgelerde savaşla görevlendirdiler. Bu

²⁹⁵ Corci Zeydan, *a.g.e*, s. 245.

²⁹⁶ Corci Zeydan, *a.g.e*, s. 249.

²⁹⁷ Abdulkadir, Özcan, "Âteş-İ Rûmî" *DİA*, c.4, İstanbul, 1991, s. 57.

şekilde istihkamlar yapıldığı gibi kara yönünden de müstahkem kentleri sınır edinerek kaleler ve surlarla güçlendirip içlerine asker yerleştirdiler²⁹⁸.

Müslümanların elinde, duvarları ve savunmacıları topa tutmak için ağır kuşatma düzenekleri ve büyük mancınıklar vardı. Bizans'ın elinde ise Suriye'nin Heliopolis (Baalbek) şehrinden mimar ve kimyager Kallinikos'un icat ettiği Rum Ateşi, Yunan Ateşi, Grejuva Ateşi gibi isimler verilen suda da yanabilen bir silahı bulunmaktaydı. Bu ateş sayesinde düşman gemileri kolaylıkla batırılıyordu. Doğal olarak Müslüman gemileri de özellikle bu ateş nedeniyle başarılı olamadılar ve Bizans, Müslümanları durdurmayı başardı. Müslümanlar kışın yaklaşmasıyla üsleri olan Kyzikos'a çekildiler ve Suriye'den Bizanslılara büyük faydalar sağlayan Grek ateşi ilk defa bu mücadelede kullanılmıştır. Grejuva ateşi özel olarak üretilmiş borular veya sifonlar vasıtası ile atılan ve düşman gemilerine çarptığında ateş alan patlayıcı maddelerden oluşuyordu. Grajuva ateşinin içeriği çok sıkı bir şekilde saklanmıştır ve içerik hakkında bugün bile kesin bilgiye sahip değiliz. Bu ateş kimi zaman pompalarla düşman gemisine püskürtülüyor, ya da dar kutulara konularak hedefe fırlatılıyordu. Bizans donanması Araplar arasında büyük bir panik oluşturan ve sifnofor adı verilen gemilere sahipti. Bu suni ateşi düşman üzerine atmak için başka usullerde vardı. Bu yanıcı sıvı hem gemilerin ahşap gövdelerini yakarken hem de bu sıvı deniz yüzeyinde kalabildiğinden yanan gemiden atlayan askerlerinde kurtulmasına engel oluyordu. Dolayısıyla Rum Ateşi adı verilen bu silah Bizans'ın denizden gelen saldırılara karşı korunmasında çok önemli ve etkili bir güç oluşturunuyordu. Bu Bizans'ın elinde bulunan en korkunç ve en kesin silahtı. Ona hedef olacağını sadece düşünmek bile düşmanı tir tir titretiyor ve o işe karışınca aklına kaçırmaktan başka bir şey gelmiyordu. Bu hal, silahı daha da etkili kılıyordu²⁹⁹.

Bizans'tan Abbâsîlere intikal eden Hadar ateşi Petrolün hammaddesinden meydana gelmekteydi. Hadar ateşi yanıcı maddelerden imal edilmekteydi. Taş yağı, potasyum nitrat, türbentin, antimuan gibi maddelerden oluşuyordu. Hadar ateşi Bizanslılar tarafından ilk kez Halife Muâviye zamanında Emevîlerin Konstantin'i kuşatmaları sırasında kullanılmıştır. Bizanslılar bu ateşin kullanımını Doğululardan öğrendiler ve bu İslâm ülkelerine "Rum ateşi" adını verdiler. Müslümanlar Rum ateşinin maddelerini inceledi daha da geliştirerek yeni bir silah haline getirdiler. Sonuçta buna "Neffâte" ya da "zerrâka" adını verdiler. Onu kullanan gemiler İslâm

²⁹⁸ Corci Zeydan, *a.g.e*, s. 262.

²⁹⁹ Mustafa Gülem, *Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun Dış Politikası (Erken Bizans Dönemi (330-718)*, Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2015, s. 111.

donanmasının ve ordusunun en önemli bölümünü teşkil etmekteydi³⁰⁰.

Abbâsî halifelerinin faaliyetlerine bakılacak olursa Anadolu'da sürekli Bizans Abbâsî mücadelesi görülür. Abbâsîler nitekim doğal olarak savaş teknikleri bakımından güçlü olan Bizans'tan etkilenecekti. Belazuri'nin kaydettiklerine göre Bizans; Anadolu'da Abbâsîlere ait olan şehirlerde sık sık yağma ve yıkımlarda bulunuyordu. Abbâsî halifeleri ise burada kalıcılığı sağlamak için bu şehirlerde imar çalışmalarında bulunuyordu. Abbâsîler buradaki kaleleri tamir ediyor. Gerekirse şehir yeniden inşa ediliyordu. Yine şehirlerdeki camiler İslâm mimarisine uygun bir şekilde inşa ediliyor ve buradaki topraklar askerlere ikta olarak verilerek buradaki Abbâsî hakimiyeti canlı tutulmaya çalışılıyordu. Buradaki askerlere toprak ve araziler ikta olarak veriliyordu³⁰¹.

Abbâsîlerin Bizans ülkesine yaptıkları seferler dolayısıyla Bizans ülkesinin etkileri Abbâsî edebiyatına da yansımıştır. Özellikle Bizans İstanbul'u Arapların yiğitlik öykülerinin en hoş örneklerinden biri olarak gösterilen Antere söylencelerinde önemli bir yer teşkil etmiştir. Binbir gece masallarının en kalabalık kesimini oluşturan Ömer en-Nu'man (Ömer b. Nu'man) destanının ana teması ve içeriği bir İstanbul seferidir. Müslüman Arapların şehrin fethiyle ilgili rüyası kısaca Zülhimme veya Zatü'l-Himme ismiyle tanınan Siretü'l-Emire Zatü'l-Himme destanında gerçeğe dönüşmektedir. Öyle görülüyor ki, realde yüze yakın kilometre yol arşınlayarak çeşitli zorluklarla İstanbul surları yakınına varan, fakat burada birçok eksik ve büyük hayal kırıklıklarıyla geri dönmek zorunda kalan Araplar, halkın öz malı kabul edilen bu destanda kale duvarlarını geçmeyi başarmışlardır. Bu destanlar ana merkezinde Emevîler zamanından itibaren Abbâsî Halifesi Vâsık-Billâh döneminin (842-847) sonuna kadar Arap-Bizans ile Belli Süleym arasında önceden var olan karşılıklı siyasi çekişmeler çevresinde oluşmuştur³⁰².

Abbâsî Devleti'nin birçok yerinden İslâm dinini korumak ve yaymak amacıyla gelen gönüllüler ve halifelerin yolladıkları birliklerin giderek artmaya başlaması devlet yönetimini güçleştirmeye başlamıştı. Bu kadar geniş alanın bir ordugâhtan idare edilmesinin zorluluğunu Hârûnürreşîd Abbâsî halifesi seçilmeden önce babası Halife Mehdî (775-785) onu Bizans'a yönelik olarak Anadolu seferine yolladığında fark etti. Halife Mehdî, oğlu Hârûnürreşîd yönetiminde Abbâsî askerlerini Bizans'a karşı Anadolu seferine yolladığında Abbâsî askerî Anadolu seferinde savaştan muvaffak

³⁰⁰ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler Ve Maden Sanayi*, s. 581-582.

³⁰¹ Belâzurî, *Futuhu l-Buldan*, s. 222.

³⁰² Casim Avcı, "Müslüman Arap Kaynaklarında Bizans Başşehri İstanbul (Konstantinopolis)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, İstanbul, 2010, s. 90.

olarak İstanbul içine kadar geldi. Bu savaş sonucu Bizans'ı ve Anadolu'yu görüp, tanıyan ve tecrübe kazanan Hârûnürreşîd (786-809), Abbâsî halifesi seçilince ilk icraatı Bizans-Abbâsî hattındaki Sugur, Avasım şehirlerinin kale duvarlarını onarıp kuvvetlendirmek ve bu şehirlere pek çok sayıda birlikler koydurmak olmuştur. Halife, Bizans hattını tekrar tertipleyerek Sugur el-Cezire ve Sugur eş-Şam sınırını birbirinden koparmıştır. Sugur eş-Şam'daki şehirler Tarsus, Adana, Ceyhan ve Avasım şehri Antakya idi. Bizans-Abbâsî toprakları arasındaki sınır hattı üzerinde bir dizi müstahkem kale bulunuyordu. Tarsus, Abbâsîlerin gözünde Bizanslıların saldırılarına karşı en güvenilir kale idi. Misis'in kuzeyinde palmyeleri, zengin bahçeleri ve tarıma elverişli toprakları ile Anavarza (Anazarba) şehri yer alırdı. Abbâsî halifesi, Sugur şehirlerini tekrar düzenlemiş ayrıca hiç kimsenin yaşamadığı tampon bölge meydana getirmiştir. Bizans güçleri bu tampon bölgeye saldırdığında hemen Abbâsî devletin Avasım şehirlerindeki takviye kuvvetler Sugur şehirlerine hareket ediyorlardı. Halife Hârûnürreşîd, 9. yüzyılın ilk yarısında bu şekilde oluşturduğu Sugur ve Avasım şehirleri vasıtasıyla Bizans'ın yenemeyeceği bir savunma mekanizması kurmuş oluyordu. Halife Hârûnürreşîd'in Sugur'da kurmuş olduğu bu savunma sistemi artan Bizans saldırılarından ötürü 9. yüzyılın sonuna doğru giderek eski önemini kaybetmeye başladı. Bizans ordusu, 877 yılında Maraş, Hades ve Malatya ile 883'de Tarsus şehirlerine saldırılar neticesinde toprak kazanmadı fakat bu saldırılar ile Abbâsî ordusunun Anadolu'daki münferit başarılarına rağmen Anadolu'nun doğu sınırında sürekli bir ilerleme devrine girmiş oldu³⁰³.

Antik Çağ ve Orta Çağ'da yaygın olan teke tek dövüşlerden biri Hârûnürreşîd devrinde (11 Haziran 806) Heracle seferi sırasında gerçekleşmiştir. Mesudi olayı şöyle kaydetmektedir; "Şehrin kapısı açıldı, dikkat çekici güzellikte bir adam harika silahlar kuşanmış olarak Müslümanların şaşkın bakışları arasında ilerledi, yankılar yaratan bir sesle haykırdı". "Araplar'a uzun zamandır işte buradayız! İçinizden benimle boy ölçüşecek bir kişi yok mu; on kişi, yirmi kişi de mi yok?" Fakat uyumakta olan Hârûn'u, izin vermesi için uyandırmaya kimse cesaret edemez. Bizanslı ertesi gün tekrar kapıdan çıkar ve yine meydan okur. Birkaç general öne çıkıp dövüşmek isterler ama Hârûnürreşîd sıradan bir askerî gönderilmesini ister; asker yenilse bile ordunun morali bozulmayacaktır." Bizanslıyla, sınır boylarından İbn el-Dürzi adlı cesaretiyle ünlü bir gazi arasında uzun bir kavga başlar. Taraflar birbirlerine kıyasıya girişirler, bir ara İbn

³⁰³ Gürhan Bahadır, *Dokuzuncu Ve Onuncu Yüzyılda Abbâsî- Bizans Sınırı*, s. 167-168.

el-Dürzi yenilecek gibi olur, kaçmaya başlar. Ama bu step atlılarının alışılmış taktiğinden başka bir şey değildir. Rakibi peşine düşüp vurmak için kolunu kaldırdığı bir an kılıcını o kadar şiddetle savurur ki, rakibini atından düşürür, ikinci kılıç darbesiyle de kafasını uçurur. Mesudi, "Bu zafer Müslümanları galeyana getirdi, kafirleri acılara gömdü," diyor. Bu durum iki ülke arasındaki savaşta Müslümanların savaş sırasındaki moralini yükseltmek ve motivasyonu açısından önemli bir taktik sayılır³⁰⁴. 8. yüzyıla ait İslâm kaynaklarında Bizans askerî silahlarının daha üstün olduğu kaydedilir³⁰⁵.

³⁰⁴ Andre Clot, *a.g.e*, s. 144-145.

³⁰⁵ Walter E. Kaegi, *Bizans Ve İlk İslam Fetihleri* s. 381.

İKİNCİ BÖLÜM

2. DİNİ VE İKTİSADİ İLİŞKİLER

2.1. Dinî İlişkiler

Araplar Hz. Peygamber devrinden itibaren Bizans ile diplomasi alanında ilişkiler yürütmüştür. Hz. Peygamber Bizans'a elçiler göndererek dini tebliğ vazifesini yerine getirmiş oldu. Nitekim hulefa-yı Raşid'in devrinde ilişkiler askerî alanda devam etti. Emevîler devrinde ise Anadolu'ya düzenlenen akınların Bizans'a dini ve kültürel alanda tesirleri oldu. III. Leo devrinde başlayan İkonoklast (tasvir kırma) hareketi tarihçiler tarafından Arap tesiri olarak görülmektedir. Güneydoğu Anadolu ve Armenia'da Monafizit mezhebi hüküm sürmekteydi. Bu nedenle burada Arap hakimiyeti kolayca kurulabildi. III. Leo 726 yılında tasvirler aleyhinde bir ferman neşretti. İkonoklast yöneticilere göre aziz tasvirleri bir çeşit puttu ve Hristiyan dinine aykırı nitelik taşıyordu. Bu nedenle III. Leo'ya "Arap-kafalı lakabı" takılmıştı. Araplar Anadolu'ya sadece kılıçlarını değil kendi kültürlerini ve her çeşit puta karşı düşmanlık duygularını da götürdü³⁰⁶.

Hristiyanlığın Bizans'ta resmi din olarak kabul edilmesiyle beraber Hristiyanlık önemli bir dönüm noktasına ulaşmıştı. Artık Hristiyanlık, eski Yunan kültürü ve Roma devlet tarzı gibi Bizans devletinin temel taşlarından biri haline gelmiş ve gerek yönetim gerekse sosyati etkisi altına almış oluyordu. Daha çok Hz. İsa'nın şahsiyeti etrafında ortaya çıkmış bir din idi. VII. yüzyıl başlarında İslâmiyetin dünya sahnesindeki yerini almaya başladığı sıralarda Bizans'ın genel dini durumu bu şekilde tespit edilebilir. Hristiyanlık Arabistan Yarımadasındaki putperest Araplar arasında ve Habeşistan'da da taraftar bulmuştu. Bir kısmı Bizanslı olmak üzere köle, tüccar veya misyoner olarak Mekke'de yaşayan Hristiyan cemaatiyle, bilhassa dil açısından Mekke'yi etkilemiş olan Ehabîş kabilelerine mensup Hristiyanlar ve Hire Hristiyanlarını hatırlamak gerekir³⁰⁷.

Öte yandan Hristiyanlarla Müslümanlar arasında bir sevgi bağı bulunduğu Kuran'da ifade edilmektedir. İslâm'ın doğuş yıllarında devam etmekte olan Bizans-Sasânî savaşlarında Müslümanlar, Ehl-i kitap oldukları için Bizanslıları, Müslüman olmayan Araplar da Mecusi İranlıların tarafını tutmakta idiler. Bizans'ın Sasanîler

³⁰⁶ Şahin Uçar, *Arapların Anadolu Seferleri*, s. 138.

³⁰⁷ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 106.

karşısında peş peşe yenilgiye uğraması Müslümanları üzmemekte, buna karşılık müşrikleri şımartmaktaydı. Bundan dolayı, ilk yıllarda Müslümanların Bizans'a karşı sempati ile baktıkları düşünülebilir³⁰⁸.

Hiz. Peygamber'in başta Bizans İmparatoru Herakleios olmak üzere Bizans vali veya diğer yöneticilerine İslâm'a davet mektupları göndermiş olması, dini alanda İslâm-Bizans diyalogunun en gerçekçi adımlarını teşkil eder³⁰⁹. Bilindiği gibi Hiz. Muhammed tarafından Tebük seferi sırasında Herakleios'a gönderilen İslâm'ı tebliğ gayesiyle gönderilen ikinci mektupta imparatorun, eğer İslâm'ı kabul etmezse Hristiyan kalmakla birlikte İslâm hakimiyetini tanıyıp cizye vermesi ve tebaasından Müslüman olacaklara engel olunmaması istenmekteydi ki, İslâm'ın gayrimüslimlere karşı genel tavrı bu şekilde olmuştur. Müslümanlarla Bizanslılar arasında başlangıçta görülen sempati ve kısmen karşılıklı anlayış yerini savaşa bıraktı³¹⁰.

İslâm dinin yayılışıyla İslâm egemenliği altında duran veya bu alana sınır olan Hristiyanlar, genellikle Kadıköy Konsili'ne muhalefet ederek monofizist görüş ve inancını kanıksamış kişilerdir. Nitekim bazı kişilere göre bu insanlar, İstanbul Kilisesi'nin baskısı altında kalmaktansa İslâm yönetimi çatısı altında hayatlarını sürdürmeyi seçiyorlardı. İkona taraftarlarının en ünlülerinden biri olarak görülen Şamlı Yuhanna benzeri insanların dahi kitaplarını İslâm idaresi altında ortaya koyduklarına bakacak olursak sahiden de Hristiyan dinine mensup insanlar İslâm idaresinde Bizans'a göre çok daha rahat bir yaşam sürmekteydiler³¹¹.

Mensupları çoğunlukla savaş alanında karşılaşırsalar bile, birbirine sınır olan kültür ve medeniyetler içerisinde karşılığı bulunan bir etkileşimin olduğunu inkar etmek sahici bir tutum olamaz. Bizans ve Müslümanlara bakılırsa dinî inançlar açısından açıkça olmasada yönetim anlayışından, sanat, eğitim ve dile kadar pek çok bakımdan aynı durum geçerlidir. Fakat İkonoklazm konusunda İslâm etkisinden söz edenler bu tür normal ve doğal süreç içerisindeki bir etkiden değil, sanki ani ve doğrudan bir etkiden bahsetmektedirler. İslâm tesiri tamamen de göz ardı edilemez³¹². Bizans'ın İslâm'la buluşması, bazı konularda ikincinin elinin daha güçlü olduğu bir durum yaratmıştır. Özellikle Doğu kökenli imparatorlar, kendilerini putperestlik ve politeizmle itham eden

³⁰⁸ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 107.

³⁰⁹ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 108.

³¹⁰ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 109.

³¹¹ Bekir Zakir Çoban, "Bizans İkonoklazmının Nedenleri Ve İslâm'a Etkisi Tartışması", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII (2008), Sa. 4, s. 136.

³¹² Çoban, *a.g.m.*, s. 139.

Müslümanlara karşı “Hristiyanlığı arındırmaya yönelik bir politika izlemişlerdir. Fakat bu basit bir “taklit” değil psikolojik savaşın gerektirdiği bir hamledir³¹³.

Hulefa-yi Raşidin dönemiyle ilgili olarak VI. /XII. asır Şii müelliflerinden Taberi'nin kaydettiği efsanevi bir rivayete göre Hz. Ebû Bekir döneminde Medine'ye, Bizans'tan Hristiyan bir rahip başkanlığında bir heyet geldiği ve bazı dini tartışmalarda bulundukları kaydedilir. Emevîler devrinde Bizans ile dini anlamda tartışmalar devam etti. İki ülke yöneticileri karşılıklı olarak birbirilerinin dinlerini ve dini geleneklerini eleştirerek kendi dinlerinin üstünlüğünü savunuyorlardı. Emevî halifesi Kitab-ı Mukaddesten örnekler vererek Bizans İmparatoru da İslâm geleneklerinden örnekler vererek karşı inancın tutarsızlığını dile getiriyorlardı.

Bu çalışmamızda daha ziyade ikonaların iki ülke arasındaki kültür tesiri üzerinde duracağız. Tasvirin yasaklanması durumu, Kur’ân-ı Kerim’de çok fazla değinilmese de Peygamberimizin birtakım hadislerine ve uygulamalarına baktığımızda İslâmiyetin ortaya çıktığı dönemlerde tasvirin yasak olduğu görülmektedir³¹⁴. Ancak putperestliğin etkisin katbetmesiyle İslâmiyette put olarak görülmeyen benzetimler de ortaya çıkmıştır. İlk dönemlere ait bazı belgeler; Abbâsî ve Emevîlerdeki sarayların duvarlarında mozaik ve fresklerden meydana gelen resimler ve birtakım heykeller, bu şekilde görüş bildirmemize fırsat vermektedir³¹⁵.

Ezraki'nin rivayetine göre 8/630 yılında Mekke'yi fetheden Hz. Muhammed Kabe'deki putları temizledikten sonra içeriye girip elini bir resmin üzerine koymuş ve bunun dışındaki resimlerin imha edilmesini istemişti. Diğer resimlerin imha edilmesine rağmen korunması istenen resim, kucağında oğlu İsa ile birlikte resmedilen Hz. Meryem'den başkası değildi³¹⁶.

Zamanımıza kadar gelen Abbâsî ve Emevîlere dönemlerine ait mimari yapıtların üzerlerinde bulunan tasvirler de bu konudaki etkiyi destekleyici niteliktedir. Emevî dönemine ait ilk İslâmi anıtsal eserler bitkisel veya insan figürlü tasvirler içeren mozaik ve fresklerle süslüdür. Emevîler özellikle Abdülmelik (Hilafeti 685-705) ve I. Velîd (705-715) döneminde evlerini, cenneti anımsatan zengin bitkisel işlemlerle ve altlarından nehirler akan saray simleri ile süslemişlerdir. Ancak sonraki zamanlarda İslâm’ın etkili olduğu bütün ülkelerde olduğu şekilde onların evlerinde de canlıların

³¹³ Çoban, *a.g.m.*, s. 140.

³¹⁴ Ruhi Konak, “İslam’da Tasvir Yasağı Sorunu ve Minyatür Sanatı”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 2013, cilt: VI, sayı: 1, s. 967-988, s. 970.

³¹⁵ Ruhi Konak, “İslam’da Tasvir Yasağı Sorunu ve Minyatür Sanatı”, s. 972.

³¹⁶ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 110.

resimleri bulunmaz. Ancak Emevîlerin en eski sarayı olarak bilinen ve halife I. Velid'in yapmış olduğu (711-715) Kusayr-ı Amra Sarayı'nda, kadın, erkek, bitki, yıldız ve hayvan burçlarından oluşan birçok resim vardır³¹⁷. Halife el-Mansûr Kudüs'e girdiği zaman Hz. İsa'nın kabri bulunan kiliseye gelmiş ve Bizans İmparator'u Constantin tarafından yaptırılan altın kapıyı devlet hazinesine konulmak üzere almıştı. Bu durum Abbâsî halifelerinin Hristiyan mabetlerine karışmadıklarını gösterir. el-Mansûr Rakka şehri kurulurken Urfalılardan şehirdeki büyük kilisenin mermer sütunlarını istedi. Şehir halkı bu isteği kabul etmeyince Halife şehrin surlarını yıktırarak onları cezalandırdı. Halife'nin kiliseye dokunmaması dikkat çekicidir³¹⁸. Fakat Bizanslıların İslâm topraklarını yağmalamaları üzerine İslâm halifelerinin aksi durumda karar almalarına sebep olmuştur. 170/786'da Rumlar Hades kentini tahrip etmişlerdi. Hârûnn hilafetinin ikinci senesinde, Hades kentini inşaa etmek için, Abdülmelik'e Sencâ Nehri'nden itibaren batıdaki kiliselerin yıkılmasını emretti. Hades şehrinin surlarını yapmak için Keysûm Kilisesi ile beraber on beş kilise yıkıldı ve kiliselerin taşları inşaa için kullanıldı.³¹⁹

III. Leonun Araplar ile giriştiği mücadele neticesinde Arap kültüründen etkilenmesine yol açtı. Onlarca yıldan beri Anadolu'da kılıç sallayan Müslümanlar Anadolu'ya sadece kılıçlarıyla gitmediler. Aynı zamanda Müslümanların o kendine has insan yüzünün tasvirine karşı ürkekliği de kendi kültürlerine almış oluyorlardı. Emevîler, tasvirilere karşı birtakım tedbirleri yıllar öncesinden almışlardı. Araplar savaşlar yoluyla Bizans'ı kültürleri etkisi altına almış oluyordu. Bu duruma Bizans'ta daha tasvir yasağı yokken Emevîlerde tasvir ve resimler hususunda birtakım yasakların gelmesi duruma açık bir örnektir³²⁰.

Büyük bir ihtimalle ikonoklast krallar paganizmi akla getiren birtakım geleneklerden vazgeçip İslâmiyet karşında ciddi bir handikaptan sıyrılmak ve dini alanda İslâmiyete daha güçlü bir rakip olma olanağı bulmak istiyorlardı. Grunebaum ise İslâm daha var olmadan önce Rum kilisesinde tasvirilere olan muhalefetin var olduğunu söyleyerek bu karşıtlığın başlangıcının İslâm dini olmadığına dikkat çekmiştir. Nitekim birçok yazar Bizanstaki ikonoklazmı Hristiyan dünyası içerisinde yer alan kadim ikona karşıtlığının değişik ve militan bir şekilde "enkarne" dönmüş şekli olarak görmüştür.

³¹⁷ Ruhi Konak, *a.g.e*, s. 975.

³¹⁸ Levent Öztürk, *Asr-ı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul, 1998, s. 125.

³¹⁹ Levent Öztürk, *a.g.e*, s. 126.

³²⁰ George Ostrogorsky, *a.g.e*, s. 150.

Başka taraftan, Peter Brown “İkonoklastların, benzetmelere muhalefet etmesi için İslâmiyete gereksinimleri olmadığını, Nitekim Eski Ahit’in ve Yahudiliğin Heraclius dönemiden itibaren Bizans’ta gün geçtikçe çoğalan etkisinin bunu zaten yerine getirdiğini, birtakım insanların İslâm’da kendine yer edinen tasvir karşıtlığını da Yahudilerden süregelen bir akıma bağlandığını söylemektedir³²¹.

Suriye, Mısır ve Filistin’de Araplar ciddi bir mücadele görmeden şehirlere sahip oldular. Araplar bu bölgedeki Hristiyan halka mabetlerini bıraktılar. Dini törenlerini icra etmelerine mani olmadılar. Halifeler Hristiyanlardan vergi vermelerini ve halifeye itaat etmelerini istediler. Hristiyanlığın kutsal şehri olan Filistin’i Hristiyanların ziyaret etmesine müsaade edildi. Bu şekilde Araplar Mısır, Suriye ve Filistin’de Bizans kültürü ile etkileşime girdiler³²². Mısır ve Suriye’nin Arapların eline geçmesini kolaylaştıran husus Hristiyan alemindeki dini anlaşmazlıktan ibaretti³²³. Yine Ostrogorsky Araplar ile Bizans’ın giriştiği mücadeleler ya da yaşadığı etkileşimler sonucunda İmparatorların ve Bizans yöneticilerinin tasvir aleyhtarlığını körüklediğini savunur. Bizans’ın dini hayatında mühim bir yeri olan ikonaların yasaklanmasında İslâm’ın tasvirlerle karşı ılımlı yaklaşmamasının kültürel etkisinin sonucudur. Dinler milletlerin kültürlerinden etkilenecek şekillenir. Arap- Bizans temasları dini objelere kadar etki etmiş oluyordu³²⁴.

Vasiliev’in kaydettiğine bakılırsa, Doğudaki Hristiyanların tasvirlerle olan düşmanlığı hususunda önce Yahudilikten ardından da İslâmiyetin tesirinde kaldıklarını söyler. Ayrıca tasvir karşıtlığına Kur’ân’dan bir dayanak gösterir: “Tasvirler [images] şeytan işi pisliklerdir...” V/92, yani *Maide* suresinin 92. ayetinden gösterdiği bu dayanakla “Kur’ân, tasvirleri bir çeşit putperestlik diye nitelendirmiş oluyordu. Halbuki; birincisi, söz konusu ayet *Maide* suresinin 92. değil 90. ayetidir. Daha önemlisi, ayette geçen ve çoğunlukla “putlar” veya “dikili taşlar” diye tercüme edilen “*ensâb*” kelimesini en azından Türkçeye “tasvirler” ya da “resimler” şeklinde tercüme eden hiç kimse yoktur. Fakat ikona karşıtları tüm ikonalara karşı çıkmadılar. Örneğin haç onlara göre de kutsal bir dini ibareydi. Barnades zamanında, ikonoklazmın ilk ortaya çıkışı esnasında görüldüğü üzere, cephe alınan şey tasvir değil onun simgelediği inançtır. Zaten söz konusu süreçte bu türden tasvirler kaldırılıp yerine imparatorların resimleri veya savaş resimleri konmuştur. İslâm’da hiçbir zaman Bizans’takine benzer bir olay

³²¹ Coban, *a.g.m.*, s. 141.

³²² A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Arif Müfid Mansel), c.1, Ankara, 1943, s. 274.

³²³ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 110.

³²⁴ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 149.

yaşanmamıştır. Yani diğer bir açıdan “Bizans’taki ikonoklazm Arap dünyasındakinden daha radikaldir.” Zaten Müslümanlar tasvirlerle sıcak bakmazlardı. Ancak başka görüşe ve dine inananların düşüncelerine ve uygulamalarına saygı gösteriyorlardı³²⁵.

Araplar Bizans sınırlarına akınlar yapmaya başladılar ve 806’da Hârûnürreşîd büyük bir ordu ile sınır bölgesinin birçok kalesini ele geçirdi ve Ankara’ya büyük bir birlik yolladı. Bunu üzerine İmparator barış istemek zorunda kaldı. Yapılan anlaşma sonucunda İmparator haraç ödemeyi, kendisi ve oğlu için her yıl üçer altın halifeye baş vergisi göndermeyi kabul ediyordu. Bu anlaşma Bizans için küçük düşürücü bir nitelik taşımakta idi. Abbâsî halifesi Bizans’a karşı ezici bir diplomasi yöntemi kullanmış oluyordu. Sınır boylarında yıllarca devam eden Abbâsî-Bizans mücadelesi siyasi alanda birçok diplomasi faaliyetine zemin hazırladı. Diplomasi dilinde bu durum küçük düşürücü bir nitelik taşıyan anlaşma anlamına geliyordu³²⁶.

Abbâsî halifeleri Bizans’ın iç sorunlarına taraf olarak aynı zamanda Bizans’ı yıpratmaya çalışıyordu. II. Mihail’i İmparatorluğunda Arapların tutumu bu durumun açık bir göstergesidir. Anadolu’da iç savaş çıkaran Thomas’a Araplar destek veriyordu. Diplomasi dilinde Araplar taraf olarak içten yıpratma vazifesi görüyordu³²⁷.

Abbâsî asrında yaşamış olan Theophilos (829-42) sanat ve ilme karşı büyük bir ilgi taşıyordu. O Abbâsî kültüründen çokça etkilendi. Bağdat’taki hilafet sarayının sağdığı kültürden etkilendiği gibi bu kültürü tanıma ve almaya karşıda açık durdu. Kendisi Arap sanatına karşı büyük bir ilgi duyuyordu. Bizans onun döneminde şiddetli bir şekilde Arap kültürü etkisine girdi. Arap dünyasına duyduğu bu hayranlık onun inanç sistemini de etkisi altına almış oldu. O büyük bir tasvir düşmanı haline geldi. O adaleti ile tanınan Halife Hârûnürreşîd taklit eder hale geldi. Onun gibi tebdili kıyafetle şehirde dolaşır, tebaasının en fakir, en güçsüzleri ile konuşur, bunların şikayetlerini dinleyerek bunların suçuna, rütbesine bakmaksızın cezalandırırdı³²⁸.

Ostrogorsky Theophilos (829-42)’un Araplara karşı ılımlı bir politika izlediğini aktarır. Halife Me’mûn hilafetinin ilk yıllarında Babek İsyanı ile uğraştığı için Bizans ile mücadele geri planda kaldı. Halife hilafetinin son zamanlarında Bizans akınlarına devam etti. Abbâsîler Bizans topraklarına sık sık akınlarda bulundu. İmparator buna karşılık ılımlı bir diplomasi dili kullandı, Halifeye elçiler ve beraberinde kıymetli

³²⁵ Çoban, *a.g.m.*, s. 143.

³²⁶ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 182.

³²⁷ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 191.

³²⁸ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 194.

hediyeler göndererek barış teklifinde bulunuyordu. Bu durum Halife Mu'tâsım'ın hilafetinde de devam etti. Çünkü Halife Mu'tâsım 837'de Anadolu'ya büyük bir sefer girişiminde bulundu. Bizans ordusu büyük bir yenilgi aldı ve Ankara Müslümanlar tarafından işgal edildi. Arap kültürünün etkisinde olan İmparator'un iktidarı boyunca tasvir kırılcılık etkisi devam etti³²⁹.

Bu nedenle II. Yezid 'in söz konusu olan buyruğu üzerine birtakım kiliselerdeki haç ve resimlerin zarara uğradığı tevatürlerinin gerçek olabileceğini düşünen yazarlardan bazıları da bunun istisnâ bir olay olduğunu, Hristiyan dünyasındaki kaynaklarda söz konusu olayın bu şekilde meydana geldiğini, bunun haricinde hiçbir zaman Müslümanların Hristiyanların bu türden davranış ve hareketlerine müdahalede bulunmadıklarını söylemektedirler. Bunu en iyi açıklayanlardan biri İslâm sanatı alanında ihtisas yapmış biri olan Oleg Grabbar'dır. Ona göre bu durum tartışmalı bir husus olsa da İslâmiyetin resim ve heykellere büsbütün karşı olduğu manası çıkmaz. Dolayısıyla Emevî, Hindistan, Osmanlı ve İran'da buna benzer yapıtların örneklerine rastlamak çok zordur. İkonoklazm hususunda ise, Gabbar "İkonoklazmı'nın açıklanması için İslama gerek olmadığını söyler". Nitekim Bizans'taki ikonoklazmı düşüncesiyle İslam dünyasındaki tasvirin zıtlığı karşılaştırılabilir şeyler değildir. Bunun temel nedeni Müslümanların ikonlarla dair teolojik tartışmalara tamamiyle yabancı olmasıdır. İslâmiyette benzetmelerin iyi görülmediği bilinen bir gerçektir, fakat bu durum yalnız ender birtakım olaylarda, (Gazellilerin Hindistan'da veya pek sonraları Nadir Şah'ın Bamiyan'da yaptığı tarzda) bazı zarar verici girişimlerine sebebiyet vermiştir. Nitekim o zamanki devirde İslâm sınırları içerisinde bulunan Hristiyanlar ikonoklastlar olmayıp ikonodül olanlardır. Bu nedenle İslâmiyet benzetmeleri iyi karşılamamayı "*iconoclasm*" ("ikona düşmanlığı") değil "*aniconism*" ("ikonalara sıcak bakmama/ikonalardan uzak durma") gibi bir düşünce olarak görmeyi yerinde bulmuştur³³⁰.

İslâm dinin kutsal Kitabı Kur'ân- Kerimde İkonalara ya da resimlere karşı olduğuna dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Sadece putlara karşı olduğuna dair yasaklayıcı ibareler bulunmaktadır. Kaynaklara baktığımız zaman bir kısmı İslam halifelerinin ikonalara şiddetle karşı çıktıklarını bir kısmının ise İslâm halifelerinin İkonalar kısmında ılımlı bir tavır sergilediklerini yazarlar. Bize göre yaygın kanaate bakılırsa İslam halifeleri gayri Müslimlere karşı ılımlı bir tavır takınmışlardır. Bundan

³²⁹ Ostrogorsky, *a.g.e* s. 196.

³³⁰ Çoban, *a.g.m*, s. 144.

ötürü İkonalar konusunda da aşırıya gidilecek yasakların olmayacağını düşünüyoruz. İslam'da İkonalara hoş bakılmadığı bilinir. Fakat bu hususta Hristiyanları zorlayıcı bir tutum izlenmediği aşikardır.

Bizans dünyası İkona sorunu ile uğraşıyordu. III. Leon İkonalara karşı tavır aldı. Zira bu durumun aşırıya gittiğini fark etti. Bu sebeple İkonalara karşı tavır alma yoluna gitti. Bu süreçte İkonalar dolayısıyla tanrının onları cezalandırdığını ve yine bu doğrultuda yapılan askerî mücadelelerin başarısı ya da başarısızlığı da yine İkonalara duyulan aşırı tapmadan kaynaklandığını ileri sürüyorlardı. 787'de Hârûnürreşîd Bithynia'dan Malagina'ya kadar uzanan bir sefer düzenledi. I. Nikephoros kendisi ve oğlu için Halife Hârûn'a fide ödemek zorunda kaldı. Bu şekilde İmparator diplomasi dilinde kendisini aşağılatmış oluyordu. İkona düşmanlığı Bizans İmparatorlarının Müslümanlara karşı en önemli siperi oluşturu³³¹.

9. yüzyıl öncesinde İslâm toplumunun etkileşimde bulunduğu bölge Bizans mirasının etkisi altındadır. Bu dönem İslâm resim sanatına katkı sağlayan önemli etkenler Batı geç antikitesi ve Helenistik, Roma geleneğine olduğu kadar, Doğu geç antikitesine ve dolayısıyla Part, Sasânî İran ve Mezopotamya geleneğine de bağlıdır. Bu nedenle erken dönem İslâm resim sanatı etkileşim kaynağının gösterdiği yönde belirginleşen biçim özellikleri ile gelişmiştir. Bu etkenler, 9. yüzyıl sonrasında, tamamen ortadan kalkmamakla birlikte ağırlığını kaybetmiştir. Bu aşamada birçok örneği ile karşılaştığımız çıplak kadın heykelleri ve çıplak insan figürleri barındıran freskler tasvir yasağı görüşü ile ilişkilendirilemeyecek kadar yabancı örneklerdir³³².

Ömer b. Abdülaziz'in dindarlığı, İslâm'ı tebliğ amaçlı gayretleri ile III. Leon'un Hristiyanlığı yayma yolundaki faaliyetleri dikkate alındığında, her iki devlet başkanının kendi dinlerini savunma ve karşı tarafa tebliğ etme amacıyla böyle bir mektuplaşmayı gerçekleştirdiklerini göstermektedir³³³.

İslâm devlet merkezinden Bizans sarayına gönderilen dine davet mektuplarının bir başka örneğini Hârûnürreşîd tarafından İmparator V. Konstantinos'a gönderildiği rivayet edilen mektup teşkil eder. Mektupta özellikle, Allah'ın birliği çocuk edinmemesi gibi Müslümanlarla Hristiyanlar arasında tartışma konusu olan bazı sıfatlarına atıfta bulunulup ona hamd edildikten sonra, İslâmi tebliğde esas alınması gereken hikmet ve güzel öğütlerle davet vb. gibi temel prensipleri belirleyen ayetler zikredilmektedir. İslâm'ın

³³¹ Jean- Claude Cheynet, *Bizans Tarihi*, Ankara, 2008, s. 63.

³³² Konak, *a.g.m.*, s. 980.

³³³ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 114.

Allah tarafından seçilen son din olduğu hatırlatmakta ve imparatorundan, "Emiru'l-mü'mininin çağrısına kulak vererek" son peygamber Hz. Muhammed'e ve ona indirilen Kur'ân'a inanması istenmektedir. Asla yalan söylemeyen Hz. Muhammed'in peygamberliğine ve Kur'ân-ı Kerim'in Allah kelamı olduğuna dair apaçık deliller bulunduğu, Kitab-ı Mukaddes'te Hz. Muhammed'in müjdelendiği, ancak Ehl-i kitaba mensup din adamlarının ilgili ifadeleri tahrif ettiklerini söyler. Mektubun, Müminlerin emirinden imparatora "nasihat" amacıyla yazıldığı belirtildikten sonra imparator, İslâm'a ve "cehennemden kurtulup cennete girmesine vesile olacak olan" imana bir kez daha davet edilmektedir. Bu davete olumlu cevap vermediği takdirde topraklarını, mal ve canlarını emniyete alabilmeleri için cizye ödemeleri, yine kendi menfaatlerine olacağı vurgulanarak "tavsiye edilmektedir". Daha önce halife ile yaptıkları fidyeye anlaşmasının Bizanslılara, çok yönlü faydalar sağladığı örnekleriyle açıklanarak, Müslümanlarla yapacakları cizye anlaşmasının bundan daha çok faydalar sağlayacağı belirtilmektedir. Bu arada imparatoru teşvik amacıyla olmalıdır ki, kendisinin, barış sayesinde ülkesini çeşitli tehlikelerden korumuş olduğu için halk nazarında itibarının arttığı da özellikle eklenmektedir³³⁴.

Mektuptan hareketle siyasi ilişkilerin dini esaslar ile beraber yürütüldüğü görülür. Nitekim etkileşimin olmaması kaçınılmazdır. Mektubun sonuna doğru üslubun giderek sertleştiği ve bir nevi savaş ilanına dönüştüğü görülmektedir. Halife, Bizans'ı ya İslâmiyet'i kabul etmeye ya da cizye ödemeye çağırmaktadır. Halifenin güçlü ve askerî teçhizat bakımından donanımlı ordulara sahip olduğu belirtilerek, Müslümanların Bizans'la cihada hazırlıklı oldukları ifade edilmektedir. Hz. İsa'nın merhametli olmayı emrettiği halde Bizans'ta, özellikle fakir ve güçsüzlere haksızlık yapıldığı, devlet görevlileri tarafından halka baskı uygulandığı hatırlatılarak, teklifleri kabul edilmediği takdirde halifenin bu zulümleri ortadan kaldırmak için sefer düzenleyeceği uyarısında bulunmaktadır. Mektuba göre Bizans'ta yaşayan özellikle çiftçi, fakir, kimsesiz ve güçsüz halk tabakası, halifenin idaresi altındaki bolluk, bereket, adalet, emniyet ve din hürriyetini bilseler, halifenin tarafını tercih etmemeleri mümkün değildir. Mektubun sonunda halifenin iyilik, güzellik ve dostluk istediği vurgulanarak imparatora bir kez daha cizye çağrısı yapılmakta, ancak halifenin bunu devletin ihtiyacı olduğu için değil, Allah'ın emrini yerine getirmek için yaptığı ayrıca belirtilmektedir. Daha önce Mehdî-

³³⁴ Bkz; Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, C. XVI, s. 258-261, Casim Avcı, *a.g.e*, s. 135.

Billah döneminde yapılmış olan barışa da atıfta bulunulduktan sonra Bizanslıların anlaşmalara uymamaları, dini hayatlarında gevşeklik göstermeleri gibi sebepler vardır³³⁵.

Ortodoks ilahiyatçısı olan Theodoros, Bağdat'ta Abbâsî halifesi Me'mûn'un huzurunda muhtemelen 824 yılında dönemin ileri gelen İslâm alimleriyle yaptığı tartışmayı yazıya aktarmış ve bu Arapça eser günümüze kadar gelmiştir. Daha önce Emevî ve Abbâsî halifeleri döneminde görülen kısmen geleneksel hale gelmiş tartışmaların bir devamı olabileceği İslâm sarayında farklı din ve kanaatlere mensup, her biri kendi sosyal çevresinde şöhret kazanmış alimlerin bizzat halifenin inisiyatifıyla dini bir tartışmayı gerçekleştirmiş olmaları önemli olmalıdır³³⁶.

Mekkeliler ticaret için Dımaşk'a gittiklerinde burada Hristiyan Bizans devlet yetkililerinin sağladığı imtiyazlardan yararlanırken, Habeşistan, Yemen, Taif gibi bölgelerde de en sıcak ilgiyi Hristiyanlardan görmektedirler. Ayrıca Hristiyanlık Arap kabileleri arasında da yayılmış bulunmaktaydı. Anatolikon theması strategosu Ermeni V. Leon'un (813-820) Bizans tahtına çıkmasıyla İkonoklazma mücadelesinin ikinci safhası başlamaktadır. Ona göre Araplara karşı başarısızlığın sebebi İkonlardı ve bunlar ile mücadele şarttır. O kendinden önceki imparatorların başarısızlıklarını ise tasvir taraftarı olmalarına bağlıyordu. İkonoklazma mücadelesine etki veya kaynaklık eden harici faktörlerden birisi de İslâm'dır. İkonoklazma hareketini Yahudiliğe dayandırmaktadır. Bernard'a göre Yahudilik, Bizans'ta gelişen şekliyle İkonoklazma mücadelesinin başlıca etmenlerinden biri olarak gözükmemektedir³³⁷.

Bizans'ın doğu bölgelerinden Armeniakon themasında ortaya çıkıp diğer bölgelerde de gelişme gösteren Pavlikianlar, VII. yüzyıl ortalarından itibaren etkilerini hissettirmişler ve zaman zaman İkonoklast imparatorlar döneminde dahi çeşitli kovuşturmalara maruz kalmışlardır. On binlerce Pavlikan yakalanıp hapse atılmış, öldürülmüş ve mallarına el konulmuştur. Bu durum yine çok sayıda Pavlikan'ın ülkeden kaçarak İslam topraklarına sığınmasına yol açmıştır. Özellikle Malatya ve Tarsus emirlerinden himaye gören mezhep mensupları, zamanı geldiğinde Müslümanlar safında Bizans'a karşı savaşmışlardır. İslâmiyet ve Müslümanların tasvire karşı tutumları İkonoklazma hareketini ortaya çıkaran ve etkileyen faktörlerden biri olarak kabul edilmektedir. Kaynaklarda İkonoklazma hareketinin İslâm kaynaklı olduğunu gösteren ifadeler rastlanmaktadır. Buna göre genel olarak belirtmek gerekirse, Emevî

³³⁵ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 137.

³³⁶ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 139.

³³⁷ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 160-164.

halifesi II. Yezid'in kendi ülkesinde yayınladığı tasvir kırıcı emirnamesinden sonra III. Leon da Bizans'ta tasvirlerin imha edilmesini emretmiştir. Theophanes'e göre Lazikiyye'de yaşayan bir Yahudi büyücü Yezid'e gelerek ülkesinde Hristiyan kiliselerinde bulunan dini tasvirleri (İkonaları) imha ettiği takdirde saltanatının kırk yıl süreceğini müjdeler. Buna aldanan II. Yezid kutsal tasvirlerin ortadan kaldırılmasını emreder fakat kehanet yanlış çıkar. Theophanes'e göre İmparator III. Leon da II. Yezid'in tasvirler aleyhine takındığı tavra ortak olmuştur. Aynı kaynağa göre, Müslümanlara esir düşüp Suriye'ye götürülen Beşir adlı bir Hristiyan, esirliği sırasında Hristiyanlığı bırakıp İslâmiyeti kabul eder. Serbest bırakıldıktan sonra Bizans'a gider ve İmparator III. Leon'un dikkatini çekerek onun çevresine girmeyi başarır. Bu arada III. Leon'un tasvir karşıtı siyasetine ortak olur ve onunla birlikte hareket eder. II. Yezid'in ülke çapında yayınladığı ve tasvirlerin imhasını isteyen emirname, Hristiyanların muhalefetine rağmen, ülkede yaşayan Yahudi ve Müslümanlar tarafından uygulamaya konur. Ancak Halife II. Yezid iki buçuk yıl sonra vefat eder ve ona bu fikri veren Yahudi büyücü, halifenin oğlu Velîd tarafından yanlış kehanetinden dolayı öldürülür. II. Yezid'in başlattığı uygulama İslâm ülkesi sınırlarını aşarak Bizans'ta da etki bulur ve İmparator III. Leon tasvir karşıtı politikasını adım adım uygulamaya başlar³³⁸.

II. Yezid, dini mabetlerde, bu arada kiliselerde ve hatta evlerde bulunan bütün tasvirlerin imha edilmesini emretmiş ve bu emri uygulamak üzere özel görevliler vazifelendirmiştir. 846 yılına ait bir Süryani kroniği, Süryani takvimine göre 103 yılında II. Yezid'in kendi ülkesinde bronz, ahşap, taş veya boya kullanılarak yapılan her türlü resim ve heykelin imha edilmesini emrettiğini kaydeder. Süryani Mikhail de II. Yezid'in bütün binalardaki heykellerin, duvar ve sütunlar üzerinde, hatta kitapların içinde bulunan tasvirlerin imha edilmesini emrettiğini belirttikten sonra, Bizans İmparatoru III. Leon'un da halifeyi "örnek alarak" kilise ve evlerde bulunan kutsal tasvirlerin ortadan kaldırılmasını emrettiğini kaydeder. Aynı kaynak bu uygulamaya birçok Bizanslının tepki gösterdiğini ve bazı ayaklanmalar meydana geldiğini de belirtir. Ebu'l-Ferec Gregorius, Bazı kaynaklara göre II. Yezid'in emriyle mabetler, duvarlar, tahtalar, taşlar ve kitaplardaki bütün canlı resimlerinin imha edildiğini belirttikten sonra "Bizans imparatoru Leon'un da aynı şekilde hareket ederek azizlerin ve kralların resimlerini kiliselerden ve evlerden kaldırttığını ifade eder. Hz. İsa ve havarilere ait resimlerin, haçların kırılıp ortadan kaldırıldığını nakleder. Müslüman Arap kaynakların göre

³³⁸ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 165-168.

104/722-723 yılında II. Yezid'in Mısır valisi Hanzala b. Safvân'a bir yazı göndererek bütün heykel ve tasvirlerin imhasını emrettiğini, bunun üzerine Mısır'da kiliselerin tahrip edildiğini, haçların kırılıp tasvirlerin imha edildiğini zikrederler. Yezid'in yerine geçen Halife Hişâm b. Abdülmelik, Mısır valisine bir mektup yazarak Hristiyanlarla yapılan anlaşmalara uyulmasını ve öteden beri yapageldikleri uygulamalara müsaade edilmesini istemiştir. Kaynaklarda II. Yezid dönemindeki uygulamanın Bizans'a yansımalarına yönelik herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Ancak şu belirtilmelidir ki, Allah'ın birliği (Tevhid) ilkesini esas alan İslâm dini, bu ilkeye aykırı gelebilecek veya bu ilkeyi zedeleyebilecek her türlü anlayışa cephe almıştır. Bunun bir neticesi olarak Kuran'da putların ortadan kaldırılması emredilmiş, puta tapıcılığı çağrıştırabilecek her türlü davranış yasaklanmıştır. Bazen resimlerin de bu kapsama dahil edilerek imha edildiği vakidir. Kur'ân-ı Kerim'de tasvir yasağına işaret eden herhangi bir ifade bulunmamakla birlikte hadis kaynaklarındaki rivayetler, genel karakterleri itibariyle tasvirleri hoş görmeyen bir mahiyet taşımaktadır. Abdülaziz de bir hamamda gördüğü resme tepki göstermiş ve kaldırılmasını emretmiştir. Bununla birlikte resimler lehine İslâmiyetin ilk dönemlerine ait rivayetlerin varlığı, Müslümanların her türlü canlı resimlerine karşı oldukları fikrinin doğru olmayacağını göstermektedir. Emevî ve Abbâsîler döneminden kalma saray ve kasırlarda görülen insan, hayvan ve diğer resimler, İslâm toplumunda da resmin belirli bir oranda varlığını ve sanat eserlerine yansıdığını açık bir şekilde sergilemektedir. Öte yandan Müslümanların hâkim olmuş oldukları topraklarda günümüze kadar gelen kilise vb. mabetlerde tasvirlerin varlığı, yukarıda bahsedilen II. Yezid'in genelgesinin geniş hilafet topraklarında sadece kısmi bir etki yarattığı kanaatini uyandırmaktadır. İslâm hakimiyetinde, Hristiyanların kutsal kabul ettikleri tasvirlere karşı yasaklayıcı bir uygulamada Halife Abdülmelik döneminde görülür. Mısır valisi, yönetimi altındaki yerlerde bulunan bütün haçların imhasını emretmiştir. Altın ve gümüş haçların dahi aynı emrin kapsamına girdiğini belirten kaynağa göre, bu dönem içerisinde tasvir bulunan eve meleklerin girmeyeceği kaydedilmektedir³³⁹.

Hiz. Ömer'in, içerisinde insan resimleri (temdsil, suvar) bulunduğu için Müslümanların kiliselere girmekten çekindiklerini ifade ettiği³⁴⁰, İbn Abbas'ın manastırlarda namaz kıldığı halde, içerisinde tasvirler bulunan manastırlarda bu ibadeti

³³⁹ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 171.

³⁴⁰ Hiz. Ömer ile ilgili geniş bilgi için bkz; Mustafa Fayda, *Ömer, DİA*, c. XXXIV, İstanbul, 2007, c. 44-51.

yapmaktan kaçındığı rivayet edilmektedir. Bazı kaynaklar İslâm'da resim yasağının başlangıçta söz konusu olmadığını, daha sonra çeşitli sebeplerle resim karşıtı tutumun Müslümanlar arasında ortaya çıktığını belirtilmektedir. Bu hususta araştırmacıların bir kısmı Hristiyanlara yönelik baskıların II. Yezid döneminde zirveye ulaştığını kaydeder. Onlara göre kilise ve Hristiyan din adamlarını tekrar vergi kapsamına alan II. Yezid, genelge yayınlayarak bütün haçların ve kiliselerdeki resimlerin imhasını istemiştir. Ondan sonraki halife Hişâm b. Abdülmelik döneminde ise bu uygulama kaldırılmış ve Hristiyanlar, dini hayatlarını rahat bir şekilde yaşamaya başlamışlardır. Gerek Hz. Muhammed ve gerekse daha sonraki fetihler döneminde Hristiyanlarla yapılan anlaşmalarda haçlara ve diğer dini ibadet ve uygulamalara dokunulmayacağı hususunun yer aldığına dikkat çeken bir başka görüştür. Genellikle bu kurala uyulmakla birlikte bazen kısıtlayıcı düzenlemelere gidildiğini, hatta kiliselerdeki resim ve heykellerin imha edildiğini savunan görüşlerde mevcuttur. Şurası çok açıktır ki, III. Leon'un tasvir karşıtı genelgesinin tarihi, II. Yezid tarafından yayınlanan genelgenin tarihinden sonraya rastlamaktadır. Ostrogorsky, Arap dünyasıyla gerçekleşen temasların Bizans'taki tasvir düşmanlığını alevlendirdiğini belirtir. Ostrogorsky 'ye göre Bizans'ın Araplarla mücadele etmiş olması da onların kültüründen etkilenme imkanının varlığına engel değildir. Onlarca yıldan beri Anadolu'da mekik dokuyan Müslüman Araplar, kültürlerini ve bu arada Müslümanların insan yüzü tasvirine karşı duydukları kendilerine mahsus çekingenliklerini de getirmişlerdir. Ostrogorsky, Bizans'ta İkonoklazma hareketini başlatan III. Leon'un doğu menşe'li olup birçok yılını devletin doğu eyaletlerinde geçirmiş olmasına ve Anatolikon teması strategosluğu sırasında Araplarla da sıkı münasebetlere girmiş bulunmasına dikkat çekerek, tasvir kırıncı hareketi başlatmasında bu arka planın önemine işaret etmektedir.

İkonoklazma hareketinin ikinci devresinde tasvir aleyhtarlığıyla dikkat çeken Theophilos dönemini, Bizans dünyasının Bağdat merkezli Arap kültürünün en belirgin bir şekilde etkisi altına girdiği dönem olarak tanımlayan Ostrogorsky, imparatorun, adaletiyle meşhur Hârûnürreşîd'i taklit ederek tebdil-i kıyafet dolaştığını ve muhtaçlara çeşitli yardımlarda bulunduğunu nakleder ve imparatorun tasvir karşıtı tutumunu Arap/İslam sanat ve kültürüne duyduğu hayranlıkla izah eder. İkonoklazma hareketinin kompleks bir fenomen olduğunu vurgulayan Vasiliev, putperestliği yasaklayan İslâm dinine mensup Müslümanların, tasvirlerle ibadeti bir nevi putperestlik olarak gördüklerine dikkat çekip II. Yezid'in, İmparator III. Leon'dan önce ülkesinde

tasvirlerin imhasına dair genelge yayınlamış olduğunu hatırlatmakta ve Bizans'ın özellikle doğusunda görülen tasvir karşıtı anlayış ve tutumlarda İslâm etkisinin sürekli hatırdâ bulundurulması gerektiğini belirtmektedir. L. W. Bernard'a göre Bizans'ta İkonoklazma mücadelesinin ortaya çıkışı ve gelişmesini İslâm'ın beklenmedik bir şekilde yükselişine bağlamak gerekir. İslâm'ın altın çağını yaşadığı bu dönemde, Bizans ve Avrupa karanlık çağını yaşamaktaydı. Bizans'a karşı bitmek bilmeyen Arap akınları, İkonoklazma hareketinin arka planını oluşturmaktadır. Ömer b. Abdülaziz'in Hristiyanları tasvirlerle ibadet konusunda tenkit ettiği mektubunu cevaplarırken İmparator III. Leon'un, tasvirlerin fonksiyonlarını oldukça asgariye indirerek savunduğuna, daha sonra II. Yezid'in tasvir karşıtı emirnamesine de atıfta bulunan Bernard, 111. Leon'un İkonaların imhasını emreden genelge yayınlamasında bu hususların doğrudan etkili olduğunu savunan görüşlerin tenkit edildiğini belirtir. İkonoklast imparatorlardan Theophilos'un, bir taraftan Müslümanlarla savaşmakla birlikte diğer taraftan hocası Ioannes Grammatikos'un da etkisiyle İslâm sanat ve kültürüne büyük ilgi duyduğunu kaydeden Bernard, İmparatorun tasvir karşıtı tutumuyla Müslümanların anlayışı arasındaki paralellikleri vurgulamaya çalışır. Bernard'a göre, İkonoklazma hareketinin ortaya çıkışında İslâm idaresinde görülen bazı tasvir kırııcı uygulamaların doğrudan etkisi olmamakla birlikte, hareketin ikinci safhasında İslâm kültürünün etkisi daha açık bir şekilde görülmektedir. Bizans'ın doğusunda yaşayan birçok Yahudi ve monofizitin İslâm'a girmiş olduğuna dikkat çeken Bernard, bu gelişmeler karşısında III. Leon'un belki de bu bölgelerdeki otoritesini sağlamlaştırmak için tasvir karşıtı politika izlemeye karar vermiş olabileceğinin altını çizer³⁴¹.

İkonoklazma hareketinin kaynağı, Hristiyanlığın bizzat kendi içinde derin köklere sahiptir. Bizans'ta tasvirler kültürünün aşırı boyutlara ulaşmış olması, dinlerinin putperestvari bir görüntü arz etmeye başladığını düşünen Hristiyanların tepkisini çekmiştir. J. Herrin, Bizans'taki İkonoklazma hareketini Bizanslıların Müslümanlar karşısındaki yenilgileriyle ilişkilendirmektedir. Herrin'e göre tasvirlerle karşı olan, hamam gibi bazı sivil binalarda resimli süslemelere yer vermekle birlikte en azından camilerinde resimlere yer vermeyen, ayrıca ele geçirdikleri Hristiyan kiliselerindeki tasvirleri tahrip ettikleri görülen Müslüman Arapların Bizans topraklarında ilerlemeleri, çaresiz kalan Bizanslıları tanrının kendilerinden mi, yoksa Araplardan mı yana olduğu konusunda düşünmeye sevk etmiştir. Bununla birlikte İkonoklazma hareketinin VII. Ve

³⁴¹ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 170-174.

VIII. Yüz yıllarda giderek artan tasvirlerle tapınma eğilimine karşı bir reform niteliği taşıdığını da vurgulamak gerekir. Araplar önündeki başarısızlıklarını tanrının gazabına yoran Bizanslılar, neredeyse putperestlikle özdeşleşecek biçimde ibadet ettikleri İkonaları yasaklayarak, durumu kendi lehlerine çevirmeyi ümit etmişlerdir. Böylece İslâmiyetin İkonoklazma hareketi üzerinde doğrudan değil, dolaylı bir şekilde etki ettiğini söylemek mümkündür. Bizans'ta İkonoklazma hareketinin ortaya çıkışıyla İslâm toplumundaki tasvir karşıtı uygulamalar arasında bağlantılar bulunduğu dair kaynaklarda yer alan rivayetlerin, tarihi açıdan güvenilir olmadığı kanaatinde olan tarihçiler mevcuttur. Gero'ya göre II. Yezid'in uygulamalarından İmparator III. Leon'un haberdar olduğu ve halifeyi bu hususta taklit etmek istediği tarihi delillerle ispatlanmadıkça doğrudan bir etkiden bahsetmek uygun değildir. Arapların askerî alandaki başarılarının Bizans'ı etkilediğini inkâr edilemez³⁴².

Mensupları çoğunlukla savaş meydanlarında karşılaştılar dahi, komşu kültür ve medeniyetler arasında az veya çok karşılıklı bir etkileşimin varlığını reddetmek gerçekçi bir yaklaşım değildir. Bizans ve Müslümanlar söz konusu olduğunda da dinî inançlar açısından açıkça değil belki ama yönetim anlayışından, sanat, eğitim ve dile kadar pek çok bakımdan aynı durum geçerlidir. Fakat ikonoklazm konusunda İslâm etkisinden söz edenler bu tür normal ve doğal süreç içerisindeki bir etkiden değil, sanki ani ve doğrudan bir etkiden bahsetmektedirler. Bu tür iddiaların iki temel zayıf noktası vardır: Birincisi İkonoklastlar, ortaya çıkmak için adeta İslâm'ın gelişini bekliyorlarmış gibi bir tablo sunan bazıları hariç İslâm etkisinden söz edenler çoğunlukla net bir bağlantı göstermemekte, sadece bu tür bir etkiyi ima etmek veya en azından buna açık bir kapı bırakmak şeklinde bir tavır sergilemektedirler³⁴³.

Ancak, illa bir İslâm etkisinden söz edilecekse, Bizans ikonoklazmı ile İslm arasında ancak siyasî ve dolaylı bir ilişki kurulabilir. Doğrudan veya dinî bir etkiden bahsetmek, bunun ne şekilde gerçekleştiğini de açıklamayı gerektirdiğinden, oldukça zordur³⁴⁴.

Bir Müslüman'ın karşı tarafa geçmesi, Bizans İmparatorluğunda bir Hristiyan'ın Müslüman olmasında olduğu gibi mutlaka ölüm cezasına mucipti³⁴⁵.

³⁴² Casim Avcı, *İslam- Bizans İlişkileri*, s. 175-176.

³⁴³ Çoban, *a.g.m.*, s. 138.

³⁴⁴ Çoban, *a.g.m.*, 144.

³⁴⁵ Adam Mez, *İslam'ın Kalkınma Çağı* (Çev. Cemal Köprülü), Ankara, s. 31.

Bizans devletinde resmi kilise; bozuk akideli Hristiyanlara karşı İslâmların davrandıklarından çok daha fazla düşmanca hareket ederdi. Kayser Nikephoros 4./10. Asırda Suriye havalisini aldığı zaman resmi kilisenin zulmüne karşı halkı bilhassa koruyacağını resmen ilan etmişti; buna rağmen resmi kilise Yakubilere son derece eziyet ederek onları Antakya'yı terk etmeye zorlamıştı³⁴⁶.

Erken İslâm döneminin Doğu Hristiyan kaynaklarına genel olarak bakıldığında, Kadıköy Konsili (451) yanlısı Doğu Hristiyanları istisna, Müslüman Arap yönetimine karşı özellikle Ortodoks toplulukların ve Doğu Kilisesi mensuplarının belirgin olumlu yaklaşımları dikkat çeker. Bu olumlu yaklaşımı, öncelikle Bizans ve Sasânî yönetimlerine karşı bir tepki olarak yorumlamak ve Müslüman idaresinin yerel Hristiyanlara birçok açıdan daha cazip geldiğini söylemek gerekir. Çünkü Hristiyanlık tarihinde bir kırılma noktası teşkil eden Kadıköy Konsili'nden itibaren, dini siyasetini büyük oranda bu konsil tarafgirliğinden hareketle belirleyen Bizans Devleti, konsil karşıtı Ortodoks Doğu Hristiyan topluluklara karşı değişken, fakat genel olarak otoriter bir tutum izlemiştir³⁴⁷.

Hristiyan unsurların münferit ya da toplu olarak İslâmlaşması, muhtemelen Dört Halife, Emeviler ve özellikle de erken Abbâsîler dönemlerinde Hristiyan kiliseleri ve manastırları için için en büyük problemlerden birisi olmuştur³⁴⁸.

Hristiyan din adamları, anlaşıldığı kadarıyla, bir takım kilise kanunları vasıtasıyla, cemaatlerini ve onların Müslümanlarla ilişkilerini disiplin altına alma çabasında olmuşlar, din değiştirme hadiselerini de bu suretle önleyebileceklerini düşünmüşlerdir³⁴⁹.

İslâmlaşma karşısında Hristiyanlığın gösterdiği diğer bir reaksiyon, yeni bir edebi türe ilişkindir. Gerçekten, bazı araştırmacılar tarafından, Müslüman Arap yönetimi altında Suriye ve Filistin'de ortaya çıkan ve İslâmlaşma ile doğru orantılı bir biçimde artış gösteren Hristiyan şehit hikâyelerine dair hagiyoğrafi literatürüne dikkat çekilmektedir. Buna göre, bu şehitlik rivayetleri, Hristiyan liderler tarafından bir çeşit savunma mekanizması olarak öngörölmüş bir teşebbüstü ve Hristiyanlık akidesini canlı tutabilmek, İslâm'ın görünürdeki zaferi karşısında Hristiyan toplulukları duygusal

³⁴⁶ Adam Mez, *a.g.e*, s. 38.

³⁴⁷ Zafer Duygu, *Zuknin Manastırı Süryani Kroniği (775) Özelinde İslam İdâresi Altındaki Hristiyanlarda 'Din Değiştirme' Meselesi, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 10 Sa:2, 2013 s. 146.

³⁴⁸ Duygu, *a.g.m*, s. 178.

³⁴⁹ Duygu, *a.g.m*, s. 179.

yönden derleyip toparlayabilmek, en nihayet, din değıştirme hadiselerini durdurabilmek ve bunu da Müslüman karşıtı propaganda yoluyla sağlayabilmek, bu literatürün temel gayeleri arasındaydı. Özellikle VIII. yüzyıldan itibaren birçok örneklerine rastlanan polemik ve apoloji literatürünü de herhalde bu bağlamda değerlendirmek mümkündür³⁵⁰.

Kısacası, Hristiyan kaynaklarından hareketle İslâm'ı hak bir din olarak gördüğü için İslâm'a geçen Hristiyanlar olduğu gibi, vergilerden kaçmak, memuriyetini sürdürmek ya da yüksek bir statü elde etmek amacıyla dinlerini değıştirenlerin bulunduğu da anlaşılmaktadır³⁵¹.

Mu'tâsım döneminde Ammûriye Seferi sırasında yaşanan hadise dikkat çekicidir. Daha önceleri, Ammûriye' de bulunan Bizans Rumları bir Müslümanı esir etmişler, bu Müslümanlar din değıştirerek Hristiyan olmuştu. Müslümanların buraya geldiklerini gören bu kişi tekrar onların safına katıldı³⁵². 223/838'de el-Mu'tâsım'ın çıkardığı bir fermana göre Hristiyanların kilise dışına haç çıkarmamaları istendi³⁵³. Yine bazı kaynaklar halife el-Mu'tâsım, oğlu Ebu Davud'un baskılarıyla bir ferman çıkarmış ve Hristiyanların çan çalmalarını yasaklamıştır. Genel olarak Hristiyanların namaz vakitleri dışında mevcut kiliselerinde ve manastırlarında çanlarını çalmaları serbestti³⁵⁴.

Sonuç olarak heykel ve mozaikler dönem dönem halifeler tarafından kırılma kararlarının ardında toplumsal ahlak ile ilgili düşüncelerin olduğunu söylemek mümkündür. Bu yasak ve baskılar insan resim ve heykellerinin tahribi şeklinde olmuştur. Halifeler diğerk sanat eserlerine dokunmadılar³⁵⁵.

2.2. Ticaret

İslâmiyetin gelmesinden kısa bir dönem önce Bizans'ın Sasânîlerle yaptığı mücadele Bizans, büyük çapta siyasi ve ekonomik kayıplar yaşatmıştı. Özellikle Çin ve Hindistan'dan gelen değerli ürünlerin İran'ın tekelinde olması Bizans'ı oldukça zor bir duruma sokmuştu. İran tarafından İç Asya ve Uzak Doğu ticaret yollarının büyük bir kısmı yabancı tüccarlara kapatılmış, Hint ticareti için daha güneyden dolaşarak Mısır'a

³⁵⁰ Duygu, *Zuknin Manastırı Süryani Kroniği*, s. 180.

³⁵¹ Duygu, , *a.g.m*, s. 189.

³⁵² İbnü'l Esir, *a.g.e*, c.6, s. 422.

³⁵³ Levent Öztürk, *Asr-ı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul, 1998, s. 151.

³⁵⁴ Öztürk, , *a.g.e*, s. 156.

³⁵⁵ Öztürk, *a.g.e*, s. 160.

geçen yollar kullanılmış bu güzergâh ise Mekke ve Medine'nin uzak doğu ticaretindeki ehemmiyetini arttırmıştır. Hicaz Bölgesi'nde ortaya çıkan ve kısa sürede geniş coğrafyalara yayılan İslâmiyet, dünyayı sadece inanç noktasında değil, aynı zamanda siyasi ve ekonomik olarak da derinden etkilemiştir³⁵⁶.

Bizans, siyasi ve iktisadi açıdan kendisi için büyük bir tehdit unsuru konumundaki Sasânî (İran)'ı İmparator Heraklius döneminde saf dışı bırakınca, Bizans kaybetmiş olduğu toprakları tekrar kazanıp eski siyasi ve ekonomik gücüne tekrar kavuşacağını düşünür. Belirlenen bu hedef kısa süreliğine de olsa tutturulmuştur. Zira Sasânî tehdidinin ortadan kaybolduğu dönemde, İslâm fetihleri dalga dalga yayılmaya başlamış, çok kısa bir dönem içerisinde de Bizans'ın Sasânîler'den kazandığı eski topraklar bu kez de Müslümanların eline geçmiştir. Müslümanlar başarılı fetih ve tebliğ politikalarıyla İslâmiyeti hızla geniş alanlara yaymışlardır. VII. yüzyılın ilk yarısında Bizans'ın güney illeri ve Sasânî toprakları olan İran-Irak'ta İslâmiyet hızla yayılmıştır. 636 yılında Filistin ve Suriye ele geçirilerek Kudüs düşürülmüş, 639'da Mezopotamya'ya kadar ilerlenmiştir. 640 yılında Mısırın ele geçirilmesiyle Bizans'a en büyük darbe indirilmiştir. Çünkü Mısır Bizans'ın tahıl ambarıdır. 640'ta İran, 642'de de Irak toprakları ele geçirilmiştir. Böylece Bizans'ın uzun yıllar Sasânîlere karşı mücadele verdiği Bizans toprakları Müslümanların eline geçmiştir. Müslümanların ilerleyişi bununla da kalmayıp Emevîler ve Abbâsîler döneminde de devam etmiştir. Müslümanların ticarete ilerlemelerindeki temel unsur, ticari bağlantı noktalarını kontrol altında tutmayı başarmalarıydı Müslüman tüccarlar kısa zamanda Okyanusu, Kızıldeniz Basra. Körfezi, Akdeniz, Bengal körfezi, Çin denizi, Cebelitarık ve İran Körfezi'nde ticaretin en önemli aktörlerinden biri haline geldiler³⁵⁷.

Müslümanların Bizans topraklarına yapmış oldukları sürekli akınlar şüphesiz ki Bizans ticaretine büyük darbe vurmuştur. Ancak şu bir gerçektir ki Bizans ve Müslümanlar arasındaki siyasi çekişmeler ve hatta düşmanlıklar dahi iki taraf arasındaki ticareti tamamen ortadan kaldırmamıştır. Akdeniz'in bir Müslüman gölü haline dönüşmesi ve Basra Yolu'nun Hristiyanlara kapatılması, Bizans-Hint ticaretini Karadeniz-Kafkasya yoluna itmiştir. Müslüman tüccarlar sayesinde Mısır'a şeker kamışı, Madagaskar'a Piriç, Yemen ve İspanya'ya ise limon ve portakal götürülerek tanıtılmıştır. Ayrıca kâğıt Çin'den Bağdat ve Şam'a, Afrika'dan merinos cinsi koyun

³⁵⁶ Mehmet Ertan Bamyacı; *Bizans İmparatorluğunda Ticaret (VI-VII. yüzyıllar)*, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2010, s. 35.

³⁵⁷ Bamyacı, *a.g.e.*, s. 36-37.

İspanya'ya ve yine Afrika'dan hurma ağacı Hindistan'a ilk kez getirilmiştir. Müslüman tüccarların güçleri Bizans ve Avrupa Dünyası'nı kışkandırsa da gerçek şudur ki; pek çok milletin ihtiyacı, İslâm Ahlakıyla yoğrulmuş Müslüman tüccarlar sayesinde daha ucuz ve güvenle karşılanmış, İslâm ile birlikte gelişen dürüst ticaret ruhu, ticaret müesseselerinin daha sağlıklı bir şekilde gelişmesine olanak sunmuştur³⁵⁸.

Araplar Mısır'ın tahıl ambarlarını ve Hristiyanların kutsal yerlerini ele geçirdikleri zaman Bizans içteki kargaşa ile meşgul oluyordu. Şam, Kudüs ve İskenderiye'nin ele geçirilmesiyle Müslümanlar, tersaneleriyle ve ticari bağlantılarıyla Konstantinopolis'i kendilerine bağlamış oluyorlardı³⁵⁹. Bizans sınırındaki Trabzon şehri, Yunan ticaretinde önemli bir alışveriş merkeziydi. Burada çok sayıda Müslüman tacir yaşamakta ve Bizans hükümeti gümrük toplama yoluyla çok miktarda kazanç sağlamaktaydı³⁶⁰.

Rumlar Araplar arasında İslâmiyet öncesinden beri ticari ilişki söz konusudur. Hz. Peygamber ve Halife Ömer Bizans topraklarına giren mallara gümrük vergisi uygulayan, komşularıyla ticaret konusunda deneyim sahibi insanlardı. Emevîler zamanında iki ülke arasındaki ticaret daha çok deniz yoluna dayanıyordu. Bizans'a en çok Mısır papirüsü ihraç ediliyordu. Abbâsîlerin ekonomik gelişmesi ulaşımın da gelişmesini sağlar. Ulaşım yolları her zaman Konstantinopolis üzerinden geçer; bu şehirde Müslüman tacirler için bir de cami vardır, kervan yolları ayrıca Trabzon'dan ve Tarsus'un batısındaki sınır kasabası Lamos'dan geçmektedir. Aralarında düzenli olarak panayırlar düzenleyip, Rum ve Arap mahkumları değişirler³⁶¹.

Genel anlamda Arap akınlarının olduğu Anadolu coğrafyasında ticaret durmuş, tarım arazilerinin bir kısmı kullanılamamasına rağmen bu düşmanlıklar döneminin şartlarına göre önemli kabul edilecek yıkımlara sebep olmamıştır. Bu durum bölge ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Arap akınlarını Anadolu'daki ekonomik ve ticari hayatı olumsuz yönden etkilemiştir. Araplar için ise bu akınlarda elde edilen esirler ve yağmalar Suriye'de satılarak oldukça büyük bir gelir kaynağı elde edilmiştir. Anlaşılabileceği üzere Kayseri bu akınlardan ekonomik anlamda zararlı çıkmış ve bu durum Arap akınlarının devam ettiği yaklaşık bir asır boyunca devam etmiştir. Arapların yapmış oldukları akınlar ticari yolların güvenliğini tehdit ettiğinden ticaret sönük

³⁵⁸ Mehmet Ertan Bamyacı, *a.g.e.*, s. 37.

³⁵⁹ Judit Herrin, *Bizans*, s. 427.

³⁶⁰ J. H. Kramers, "Coğrafya ve Ticaret (Geography And Commerce)", (Çev.: Murat Agarı), *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 4, 2003, Sayfa: 678-687, s. 686.

³⁶¹ Andre Clot, *a.g.e.*, s. 123.

kalmıştır diyebiliriz. Ancak genel anlamda Bizans-İslâm savaşlarında Arapların geçtikleri yerlerdeki şehirlerde çok fazla yıkım ve maddi zarar yaşanmamıştır³⁶².

Bizans ve İslâm devletleri bazı tüccarların ticaret ile uğraşması ile ticari alışverişte bulundular. Böylece kültür ve ülke şartları, olaylar, uygulamalar ve yenilikler konusunda etkileşim oldu. Ticaret vasıtasıyla Müslümanların olası saldırı planları ve kullanacakları yollar Bizans tarafından öğrenilmiş oluyordu³⁶³.

İslâm kültürünün yayılması şüphesiz Müslümanların iş ve ticaret hayatında gösterdikleri kudret sayesinde olmuştur. Müslümanların imal ettiği mallar, İslâm hudutlarından çok daha uzaklara ulaşıyordu. İslâmiyet bir köy ya da çöl dini değil bir tüccar diniydi³⁶⁴.

Mekke gibi ticarete merkezlik yapan³⁶⁵ ve Medine gibi de ziraat ovaları olan şehirler Müslümanların yaşadıkları yerlerdi. İslâm'ın beşiği olan Mekke şehri, Mekkeli büyük tüccarların ticaret ve faaliyet merkeziydi. Güney Filistin'den Güney-Batı Arabistan'a ve Afrika içlerine kadar olan yerlerde yapılan ticaret ve küçük sanayi hep bunların elindeydi. Müslümanlık daha ziyade Afrika ve Güney Batı Asya'da ticaret adamları vasıtasıyla yayılıyordu. Ticaret İslâm dünyasının muhtelif bölgelerinde, maddi kültüre paralel olarak gelişmiştir. 800 yılında, Ege ve Adriyatik denizlerine Bizanslılar sahip olurken, Akdeniz'in büyük bir kısmına da İslâm donanması hâkim bulunuyordu. Müslümanlar daha ziyade Bizans ve İspanya ile ticarete bulunma eğiliminde olmuştur. Zira Müslümanlar oralardaki ticaret hacminin kendileri için çok az olduğunu düşünmüş veya malların nakli gayrimüslimlerin eline terk edildiği takdirde daha iyi neticeler doğacağını görmüşlerdir³⁶⁶.

Mekke'nin Bizans'la ekonomik münasebetleri, VI. asrın sonları ile İslâm'ın doğduğu VII. asrın başlarında da devam etmekteydi. Peygamberliğinden önce Hz. Muhammed'in, Bizans sınırları içerisinde bulunan Suriye'ye iki defa seyahat yaptığı ve her iki seferin ticari amaçlı olduğu bilinmektedir.

Medine'ye hicret etmiş olan Hz. Peygamber'in düzenlediği gazve ve seriyyelerden bahsedilirken, Suriye'ye giden veya oradan dönmekte olan Mekkeli ticaret kervanlarına yapılan atıflar, bu dönemde Mekke-Suriye ticari ilişkilerinin devam ettiğini açık bir şekilde göstermektedir. İslâm öncesinde olduğu gibi, Emevî halifesi

³⁶² İlyas Han Şahin, *a.g.e.*, s. 61- 62.

³⁶³ Walter E. Kaegi, *a.g.e.*, s. 369.

³⁶⁴ W. Montgomery, *a.g.e.*, s. 35.

³⁶⁵ Bkz; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mekke", *DİA*, Ankara 2003, c. XXVIII, s. 572-575.

³⁶⁶ W. Montgomery, *a.g.e.*, s. 38-41.

Abdûlmelik b. Mervan'ın para reformuna kadar, İslâm döneminde Bizans dinarlarının (denarius, solidus, nomisma) kullanıldığını da belirtmek gerekir³⁶⁷.

Hiçbir düşmanın, bırakın politik merkezlerine ve şehirlerine ulaşabilmesini, herhangi bir tehlike oluşturmayaacağı kadar güçlü Abbâsî İmparatorluğu, zamanının en güçlü, refah düzeyi en yüksek ekonomisi haline geldi. İranlılar, Bizanslılar, Mısırlılar, Suriyeliler; yani aşağı ve yukarı Mezopotamya halkları uzun bir süredir ürün değiş tokuşu, özellikle lüks mal alışverişi yapıyorlardı ama bu değişim sınırlı miktarlarda yapılabilmekteydi³⁶⁸.

Doğu ile Batı (Pers-Yunan) arasında eskiden beri süregelen üstünlük mücadeleleri, Abbâsîler ve Bizanslılar tarafından da bir nevi miras alınmak kaydıyla aynen devam ettirildi. Her iki devlet arasındaki anlaşmazlığın iki ana sebebi vardı. Bunlardan ilki; ortak sınır olan Anadolu ve Ermenistan toprakları, ikinci ise her iki devletin bu bölgelerden geçen ticarî yollara ve iktisadî güce tek başlarına hâkim olma düşünceleriydi³⁶⁹. Müslümanlar Bizans ve kendileri arasında Ermenistan'ı tampon bir bölge olarak kalmasını sürdürmek istiyorlardı³⁷⁰.

Tüccar kabilelerinin kat etmiş oldukları yolların en önemli kısmı İslâm devletinin himayesi altındaki topraklardan geçiyordu. Bu yüzden doğu Avrupa'nın en önemli ticarî pazarı olan İstanbul'a, ürünlerini götürüp satmak isteyen tüccar kabileleri birçok yerde İslâm halifesine yapacakları bu ticaret karşılığında vergi ödemek zorundaydılar. İşte her iki devletin (Abbâsî-Bizans) bu ticaretten elde edeceği maddi menfaatler, Uzakdoğu ticareti ile ilgili mücadelenin boyutunu gösterdiği gibi Bağdat ile İstanbul arasındaki ekonomik rekabetin de önemini açıkça ortaya koymaktadır. Abbâsî hanedanının, Emevîlerin izlemiş oldukları politikanın aksine başkentlerini Bağdat'a taşımaları sonucu o bölgede meydana gelen otorite boşluğu, Bizans'a Akdeniz'in birçok noktasında savaş donanması bulundurup hâkimiyetlerini tesis etmeleri için gerekli imkânı sağladı. İstanbul'a ulaşan doğu ürünleri, burada Bizans gemileri tarafından yüklenilerek Avrupa'nın çeşitli limanlarına taşınmaktaydılar. Bizans bu aracılıktan oldukça büyük kârlar elde ediyordu. Avrupa'ya nakledilecek ürünlerin ticaretini tamamen kendi

³⁶⁷ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 34.

³⁶⁸ Andre Clot, *a.g.e.*, s. 199.

³⁶⁹ Taner Yıldırım, *Abbâsîler Dönemi Basra Körfezi'nde Uluslararası Taşımacılık Ve Ticâret*, Elazığ, 2012, s. 305.

³⁷⁰ Walter E. Kaegi, *Bizans Ve İlk İslam Fetihleri* s. 371.

tekeline almak isteyen Bizans, diplomatik yollara başvurarak karşısındaki rakipleri birer birer ortadan kaldırıyordu³⁷¹.

Bizans'ın İstanbul'a gelen ürünleri denetlemesi ve bunlardan vergi alması hususunda Mes'ûdî, yaklaşık kırk kişilik bir ekibin sürekli Haliç'te bekleyerek hem güvenliği sağladığını hem de gelen ürünleri kontrol edip vergi aldıklarını zikretmektedir. Kıbrıs, Girit, Sicilya, Sardunya ve Malta gibi birçok adanın yanı sıra doğu ile batı arasındaki geçişi sağlayan önemli boğazlara da hâkim olan Bizans, bu sayede ticarî yolların kontrolünde oldukça etkili rol oynuyordu. Akdeniz ve Karadeniz üzerindeki önemli ticarî güzergâhların kaderini bir nevi Bizans belirlemekteydi. İstanbul'a, Bağdat'tan veya doğudan getirilen ürünler, Arap ticaretinin Bizans girişi olarak nitelendirilen Karadeniz yolu üzerinden yapılıyordu. Karadeniz'e yönelen bu ticarî yolun orta kısmını teşkil eden Ermenistan, Abbâsîler ve Bizanslılar arasında tampon bir bölgeydi. İstanbul'a gidecek olan tüccar kabileleri, Ermenistan topraklarından hareketle Bizans imparatorluğundaki en önemli koloni olan Trabzon'a gitmekteydiler. İran vasıtasıyla, Orta Asya ve Hindistan'dan gelen ticarî ürünler, Trabzon limanı üzerinden İstanbul'a sevk edilmekte ve buradan da Akdeniz ve Avrupa'ya gönderilmekteydi. Arap fütuhâtının dışında kalan Trabzon limanı, ticarî önemini koruyarak birçok kavim için önemli bir mübadele merkezi olmuştur. Eski İslâm müelliflerinin Bahr Terâbezün olarak adlandırdıkları Trabzon, Anadolu'nun medhâli sayılıyor ve buraya gelen Müslüman tacirler şehrin valisine oldukça önemli bir gelir sağlıyorlardı³⁷².

Abbâsîler döneminde Müslüman tüccarlar Bağdat ve Basra'yı merkez alarak dünyanın dört bir yanıyla ticari ilişkilerde bulunmaktaydı. Müslümanlar Bizans ile ticaret yapma arzusunda idiler. Doğu mallarının Batı'ya aktarıldığı yollardan biride Karadeniz'deki Trabzon idi. Abbâsîler zamanında Trabzon her yıl Bizans ve birçok ülkenin tacirlerinin sık ziyaret ettiği ve birçok Pazar yeri kurulan bir şehirdi. Bu dönemde Anadolu Bizans/Yunan hakimiyetinde olduğundan ve Suriye Müslümanlarının da Yunanlılarla ticaret için bu kadar dolambaçlı bir limana gelmeyeceklerine göre, Trabzona gelen tüccarın ya Dicle kıyılarından ya da İran veya Buhara gibi Orta Asya ve Horasan'dan olmaları gerekir. Erzurum buraya gelen tüccarlar için önemli bir duraktır. Trabzon limanı İslâm ve Yunan ticaretinin buluştuğu önemli bir pazardı. Birçok

³⁷¹ Yıldırım *a.g.e.*, s. 306.

³⁷² Makdisî, *a.g.e.*, s. 148; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 177-179, 344.

Müslümanın yaşadığı şehirde hükümet gümrük gelirlerinden önemli kazançlar sağlıyordu. Trabzon, Müslüman Rum ve Ermeni tacirlerin ziyaret ettiği çok sayıda Pazar yeri bulunan bir şehir olarak tasvir ediliyordu. Bizans ülkesinden pek çok mal geliyordu. Bunların başlıcaları: Meşhur Bizans ipek elbiseleri, keten elbiseler, kilim, güzel kokulu bitkiler, zambak, sakız ağacı reçinesi, deriler, postlar, samurlar ve kılıçlar, altın ve gümüş kaplar, sağlam kilitler, muhtelif ilaçlar, halis Bizans dinarı, seramik kaplar, bahar gülleri, atlas, saf ipek, çevik savaş atları, pirinç madeni, badem, mercan, pantolon kemerleri, su mühendisleri, ziraat uzmanları, saban süren çiftçiler, mermer ustaları, Rum ve Slav cariyeler ile hadım kölelerdir. Müslüman coğrafyacılar göre Antakya ve Trabzon değişik tokuşun yapıldığı önemli pazar yerleriydi.³⁷³

Bizans İmparatorluğunun sınırları içerisinde Müslüman tüccar topluluğunun en fazla bulunduğu şehir, Bizans'ın en önemli koloni merkezi olan Trabzon'da idi. İbn Havkal, Bizans topraklarına giden bütün Arap tüccarlardan vergi alındığını ve bu merkezlerin başında ise Hısn-ı Ziyad (Harput), Malatya, Samsat (Adıyaman) ve Trabzon'un geldiğini belirtmektedir. Doğudan (İslâm dünyasından) gelen ürünlerin İstanbul'a ulaştırılmasında özellikle Ermenistan'ın büyük rolü vardı. Ancak Bizans'ın Suriye'nin kuzey bölgelerine hâkim olmasının ardından, Milâdî V./XI. yüzyılda da Ermenistan topraklarını kendi sınırları içine katması, onların ehemmiyetini büsbütün ortadan kaldırdı³⁷⁴.

Tüccarlardan alınan bu vergiler, Bizans'ın da en önemli ekonomik girdileri içinde yer alıyordu. Anadolu'ya has ürünler ile kıymetli kumaşları ve daha birçok ürünü İslâm âleminin çeşitli bölgelerine ihraç eden Trabzon, farklı bölgelerden gelen birçok tacirin toplandığı bir liman şehriydi. Orta Çağlarda yünlü kumaşlar, keten ve ipekli mamuller burada işlenerek dışarıya ihraç ediliyordu³⁷⁵.

İstanbul'un o dönemde dünya ticaretinin merkezi olarak tanımlanmasının nedeni, IV./X. yüzyıl kaynaklarının, İstanbul'daki Hazarlar, Ruslar, Yahudiler, Bulgarlar, İtalyanlar, Araplar ve Suriyeliler gibi yabancı kolonilerini de kaydetmesidir. İstanbul, özellikle ticarî alanda, tüm yabancı tüccarların yerleştiği bir dünya merkezi görünümündeydi. Bizans, geçmişteki gibi, bir yandan Doğu ve Asya, öte yandan da Batı ve Kuzey Avrupa ticareti arasındaki tek aracı ülke olma özelliğini sürdürüyordu. Orta Asya'nın baharatı, güzel kokuları, değerli taşları, ülkeye Karadeniz ve Hazar Denizi

³⁷³ Mustafa Hizmetli, *a.g.e*, s. 169-170.

³⁷⁴ Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 321.

³⁷⁵ Tekindağ, "Trabzon", *İA*, c. XII/I, s. 469; Donald Nicol, *a.g.e*, s. 393.

yoluyla geliyordu. Trabzon, Doğu mallarının İstanbul'a gönderildiği bir transit merkeziydi. Yine daha ziyade işinin ehli olan zanaatçıları ve meyvesiyle tanınan Sivas ise Müslüman ve Hristiyan tüccar taifesinin merkezi konumunda olan bir diğer önemli Bizans şehriydi. Hicrî IV./X. asırda en güzel kumaş olarak telakki edilen Rum atlası ve ipek sanayii Bizans'tan Doğuya yayıldı ve bu ürünlerin nakli ise Trabzon üzerinden gerçekleşti. İstanbul'a doğudan gelen ürünlerin diğer bir kısmı ise yine Karadeniz üzerinden, Hazar bölgesindeki tüccar toplulukları tarafından getiriliyordu. Hazar tüccarları, Bizans İmparatorluğu ile Orta Asya arasında yürütülen ticaretin aracılığı konumundaydılar. Bizans'a özgü ürünleri satın alma düşüncesiyle Irak'tan çıkıp Trabzon'a doğru yönelen Arap tüccarlar özellikle ipek, keten kıyafetler, yünlü dokumalar ve çeşitli Rum elbiselerini Trabzon'dan alarak İslâm beldelerine götürüyorlardı³⁷⁶.

Trabzon ahalisinin zenginliğine ve şehrin pazarlarının ticarî canlılığına işaret eden İbn Havkal, farklı bölgelerden çok sayıda tüccarın buraya akın ettiğini ifade etmektedir. Bizans'ın doğudan gelen ticaretin son durağını Trabzon'a nakletmelerinin, en önemli nedenleri arasında daha önceden Bizans İmparatorluğunda büyük ihtiyaç duyulan ipek ve baharat gibi ürünlerin Irak yolu üzerinden gelmesiydi. Trabzon her ne kadar o dönemde birinci sırada yer almasa da bölgesel anlamda Şam'dan sonra ikinci sırada yer alıyordu³⁷⁷.

Abbâsîler ile Bizans (Bağdat-İstanbul) arasında yürütülen ticaret, Anadolu'dan (Bizans) veya Şam'dan gelen karayolu üzerinden yapılmaktaydı. Özellikle Orta Çağ ipek ticaretinde Fırat Nehri'nin önemli bir rolü vardı. Zira Abbâsîler döneminde ticaretin başlıca iki ana yolu Dicle ve Fırat nehirlerini izlemekteydi. Fırat nehri Orta Çağ'da Irak için olduğu kadar Suriye için de önemli bir yoldu. Basra Körfezi'nden, Fırat'ın Akdeniz'e en fazla yaklaştığı noktada bulunan Bâlis şehrine kadar nehir boyunca veya nehir kıyısını takip eden kervan yoluyla, mal akışı sağlanıyordu. Bu yol üzerinde Rakka ve Bâlis gibi iki önemli merkez vardı. Bunlardan Rakka İranlıların ipek aldıkları pazar yerlerinden biriydi. Bu şehir Arap hâkimiyeti altında, özellikle Sasanîler zamanında Fırat boyunca kuzeydoğu yönünde Nizip, güneybatıda Şam ile olan bağı sonucunda zenginlik ve refahını sürdürdü. Bâlis şehri ise Fırat'ın Akdeniz kıyılarına en fazla yaklaştığı noktada kurulmuş olması dolayısıyla ayrı bir öneme sahipti. Bu avantajı

³⁷⁶ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 344.

³⁷⁷ Archibald, *a.g.e.*, s. 140-143.

sayesinde Bâlis'e kadar nehir taşımacılığı ile gelen mallar, en kısa karayolunu takip ederek Akdeniz kıyısında İskenderun ya da Lazkiye limanına aktarılıyordu³⁷⁸.

VIII. yüzyılda Bizans'ın dış ve iç durumunun güçlenmesi imparatorluğun ticaret ve sanayi alanında gelişmesine yol açtı. Bizans'ın lüks malların üreticisi ve dağıtıcısı olduğunu belirtmek gerekir. IX. yüzyıl Orta Çağ'ın ince lüks eşya olarak tanıdığı her ürün, İstanbul atölyelerinden çıkıyordu. İpek dokuma ve papura renkli kumaşlar, Roma ve Bizans aristokrasisinin simgesiydi. Hatta “purpura giymek” demek imparator olmak anlamına geliyordu³⁷⁹.

İpek kumaş sanayi, Bizans sanayinde büyük bir yer kaplıyordu. İpek dünya çapında bir üne sahipti. IX. yüzyılda başlıca zanaat merkezleri İstanbul, Selanik ve ipeklileriyle ünlü bazı Yunan kentleri idi. Patras'ta zengin işlemlerle süslü purpura kumaştan elbiseler, üstüne baştanbaşa tablolar işlenmiş yünlü kumaşlar, incelikleriyle nam salmış ipekliler üretilirdi³⁸⁰.

İbn Havkal; “*Cezîre-i İbn Ömer; Ermenistan, Anadolu, Meyyafârikîn (Silvan) ve Erzen* 1705 bölgelerinin bulunduğu bir noktada yer alıp, buralardan gelen yağ, peynir, bal, ceviz, badem, fındık, kuru üzüm, kuru incir... gibi birçok ürün, teknelere yüklenerek Musul'a ulaştırılırdı” demektedir.

Bizans ile Abbâsî devleti arasında geleneksel hale gelen mücadeleler, her ne kadar karşılıklı ilişkilere zarar veriyor gibi görünse de iki devlet arasında sürdürülen ticarî faaliyetlere pekte engel teşkil etmemekteydi. Öyle ki İstanbul'a veya Bağdat'a karşılıklı gidip-gelecek tüccar kabileleri, her iki devlete ait sınırlar içerisinde rahatça hareket edebiliyorlardı³⁸¹.

Bizanslı tüccarların, İslâm toprakları içinde serbestçe dolaşabildiklerini ifade etmektedir. Nitekim Müslüman Araplar ve Bizanslılar arasında gerçekleştirilen bu ticarî mübadeleler, kültürel ve sosyal yaşama olduğu kadar siyasî hayata da olumlu bir şekilde yansıyor. Zira her iki tarafında ihtiyaç duyduğu ürünler ancak karşılıklı ticaret sayesinde temin edilebilmekteydi. Bu kapsamda özellikle karşılıklı olarak gönderilen elçilik heyetleri sayesinde hem iki taraf arasındaki mücadeleler asgariye indirildi hem de sosyal, kültürel ve ekonomik anlamdaki ilişkiler gittikçe pekiştirildi. Elçilere verilen değer ile alakalı ise oldukça ilginç hikâyeler anlatılmaktadır. Mehdî'nin halifeliğini

³⁷⁸ Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 308-309.

³⁷⁹ Semra Denk Çelik, *a.g.e*, s. 70

³⁸⁰ Semra Denk Çelik, *a.g.e*, s. 71. Ayrıca bkz; Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 343.

³⁸¹ Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 310.

tebrik maksadıyla Bizans'tan gelen elçi (158/775), halifenin büyük iltifatına mazhar olmuş ve kendisine Bağdat'ta büyük bir çiftlik tahsis edilmişti. Öyle ki bu çiftliğin gelirleri, elçinin Bağdat'tan ayrılmasının ardından, onun ölümüne kadar her yıl düzenli olarak İstanbul'a gönderilmiştir³⁸².

Araplar tarafından uzun zamandır bilinen ipek, Akdeniz havzasına ancak VI. yüzyıl sonrasında girmiştir. İustinianos zamanında keşişlerin hacı asaları içine gizledikleri ipek larvası yumurtalarını Bizans'a gizlice getirdikleri anlatılır. Arap fetihleriyle ipek böcekçiliği, iklimin uygun olduğu tüm bölgelere yayılmıştır. Ekonomik gelişme ve şehirlerdeki refah da ipek böcekçiliğinin de gelişmesine yardımcı olmuş, üretim durmadan artan saray gereksinimlerini bile karşılamakta zorlanmıştır. Horasan, Hazar kıyıları, İran'ın batısı, Ermenistan'la birlikte Nahr el-Aşi düzlüğü, Emevîlerle İspanya'ya gelen Suriyeliler tarafından getirilen ipek böceğinin başta Endülüs olmak üzere İspanya'da yaygınlaşmasıyla İspanya, VII I. yüzyıldan itibaren büyük üretim merkezleri haline gelir. VIII. yüzyıl sonuyla IX. yüzyılda ipek üretimi tüm imparatorluğun gereksinimini karşılayacak düzeye erişir. Artan üretim, tüm ham ipek gereksiniminin neredeyse tamamını İslâm ülkelerinden karşılayan Bizans'a ihraç edilir³⁸³.

İslâm'ın yayılışından sonra, Çin'den işlenmemiş ipek ithalatı büyük bir sekteye uğradı. Bu ülkeden yapılan ipek kumaş ithalatı ise, eskisi gibi devam etti. Bu esnada, İslâm dünyası üretmiş olduğu ipeklerin tümünü dokuma fabrikalarında kullanmıyordu. Zira, bu ipeklerin büyük bir kısmı Bizans'a ihraç ediliyor ve bu ülkenin ipek endüstrisi tamamen İslâm ülkelerinden ithal edilen ham maddeye bağımlı idi³⁸⁴.

Abbâsîler ve Bizans askerî ve ekonomik alanda sürekli rekabet halinde olmuşlardır. Buna rağmen iki ülke arasında canlı bir ticari ilişki vardı. Abbâsîler Bizans'tan ham ipek, ipekli kumaşlar, kıymetli taşlar ve inci, fildişi, dibağ baharat, parfümler, kokulu bitkiler, abanoz ağacı, sedef, lüks tekstil ürünleri, Trakya ve Makedonya'dan keten alırdı. Bizans İmparatorluğuna bağlı Ermenistan büyükbaş ve koyun yetiştiriciliğinde oldukça gelişmişti. Suriye canlı hayvan, et ve yün ihtiyacını buradan karşılamaktaydı³⁸⁵.

³⁸² Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 311.

³⁸³ Andre Clot, *a.g.e*, s. 204.

³⁸⁴ Abdulhalik Bakır, "Orta Çağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", s. 754.

³⁸⁵ Tuncer Arı; *VIII. Ve X. Yüzyıllar Arası Abbasiler'de Ticaret*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2004, s. 63.

Ticarî ilişkiler gelişmiş, Bilâdu'r-Rûm'dan ipek kumaşlar ve elbiseler gelmeye başlamıştır. Rum atlasları Bağdat'ta ve dünyanın her tarafında beğeniliyordu³⁸⁶.

Sasanîler döneminde İran ipek endüstrisinin ham madde ihtiyacını Çin'den ithal edilen ipekler karşılamaktaydı. Bazen de bu Çin ipeği, buradan Bizans'a gönderiliyordu. İslâm'ın yayılışından sonra, Çin'den işlenmemiş ipek ithalatı büyük bir sekteye uğradı. Bu ülkeden yapılan ipek kumaşı ithalatı ise, eskisi gibi devam etti. Bu esnada, İslâm dünyası üretmiş olduğu ipeklerin tümünü dokuma fabrikalarında kullanmıyorlardı. Zira, bu ipeklerin büyük bir kısmı Bizans'a ihraç ediliyor ve bu ülkenin ipek endüstrisi tamamen İslâm ülkelerinden ithal edilen ham maddeye bağımlı idi³⁸⁷.

İpek sanayi pamuk sanayinin tam tesine Batı'dan, yani Bizans'tan Şark'a yayılmıştı. Zamanımızda bile bunun ananesi canlıdır. Ve Rum atlası hala ithal edilmekteydi; hatta bu, Trabzon üzerinden memlekete giren en büyük maldı. Uzun yıllar hala en güzel kumaş olarak telakki ediliyordu³⁸⁸.

Mes'ûdî'nin naklettiğine göre ipek ve dokuma sanatı, İran'ın Sûs bölgesine Bizans İmparatorluğundan geçti. Zira Sasanî hükümdarı Sâbur, el-Cezire bölgesini ve diğer Bizans şehirlerini ele geçirdikten sonra, buradaki bazı dokumacıları yanına alarak İran'ın Tüster ve Ahvaz bölgelerine yerleştirdi. Bunun ardından Tüster'de ipekten yapılmış Tüster dibâcı ve Sûs şehrinde" hazz" denilen dokumalar imal edilmeye başlandı. Bizans İmparatorluğu ipek ve bez üretiminin yanı sıra, kaleler, gözetleme kuleleri, köprü ve kemer gibi yapıların inşasında da ustalık gösterdi³⁸⁹.

Doğu'dan batıya nakledilen ürünlerin taşınmasında Müslüman Arap tüccarları kadar, Yahudiler de önemli rol oynuyorlardı. Öyle ki bu tüccarların İstanbul ve İtalya'daki ticarî merkezlere götürmüş oldukları mensucat ve halılar Avrupalılar tarafından büyük talep görüyorlardı. Yine bu ürünlerin yanı sıra, susam, pirinç, limon, karpuz, sarımsak, çeşitli ilaçlar, esanslar, boya ve baharatlar ise Avrupalı tüketicilerin ilgi gösterdiği diğer ürünlerdi. Özellikle İtalyanlar, Bağdat'tan gönderilen ipekli kumaşlara nispeten bu tüccarları "*Baldacco*" diye isimlendirmekteydiler. Özellikle Batı kiliselerinin çoğunda altınların üzerini örtmede kullanılan "*Baldachin*" adındaki ipekli örtülerde keza Bağdat'tan gönderilmekteydi. Yedi ve dokuzuncu yüzyıllar arasında Bizans'ın (İstanbul) ipek üretiminde gerilemeye başlamasıyla birlikte, Müslümanların

³⁸⁶ Kadir Kan, *a.g.e*, s. 184.

³⁸⁷ Abdulhalik Bakır, "Orta Çağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten*, Cilt: IXIV – Sa., 241, Ankara, 2000, s. 753-754.

³⁸⁸ Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 314.

³⁸⁹ Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 316.

üretmiş olduğu kumaşlara olan ilgi giderek arttı ve çok geçmeden de Doğu'ya özgü ipek kumaşlar, Antakya, İskenderiye ve Trabzon gibi antrepolar üzerinden Bizans'a gitmeye başladı. Ancak Bizans X. yüzyıla gelindiğinde eski itibarını tekrar kazanarak ipeğin seri üretimine başlamış ve Avrupa'nın kuzeyine kadar uzanan bölgelere ipek ihracatı yapan bir merkez olmuştur. Özellikle bu kıymetli kumaşlar, kuzey memleketlerinde o kadar makbule geçiyordu ki, Hazarlar, Türkler, Ruslar ve diğer yabancılar gördükleri iş karşılığında bu kumaşlardan edinmek istiyorlardı. Onların bu kumaşı elde etmekteki ısrarları o derece ileriye varıyordu ki, Constantin Porphyrogenete (301-348/913-959) onların bu hareketlerine saygısızlıktan başka bir anlam veremiyordu. Çünkü bu kumaşlar özellikle imparatorluk sarayının törenlerine ve Ayasofya Kilisesi'nde yapılan mutantan bayramlara ayrılıyordu. Bizans İmparatorluğunda her türlü el işleri ve zanaatları loncalar tarafından denetleniyordu. İstanbul'daki zanaatkâr sınıfının en özde ürünü ise ipek kumaşlardı. Özellikle III./IX. yüzyılın başlıca zanaat merkezleri arasında, İstanbul, Selanik ve ipekli dokumalarıyla ünlü bazı Yunan kentleri yer alıyordu. Patras'ta, zengin işlemlerle bezeli purpura kumaştan elbiseler, üstüne baştanbaşa tablolar işlenmiş yünlü kumaşlar, incelikleriyle nam salmış ipekliler üretilirdi³⁹⁰.

Abbâsîler zamanında iç ve dış ticaret çok gelişti. Müslüman tüccarlar Bizans'tan kürk satın alıyorlardı³⁹¹. Bizans imparatorları savaş halinde oldukları zamanlarda Hristiyan olanlar dışında yapılan ticareti lanetliyorlardıysa da çok kârlı bir köle ticareti ayrıca da Venedik'i Müslüman dünyasına bağlıyordu. Venedikler baharat mücevherat ve tütsü aldıkları Doğu Akdeniz merkezlerinde savaş esirlerini köle olarak satmayı sürdürüyorlardı³⁹².

Bazı malların ticareti yasaktır; yabancı tacirler Arap ülkelerinden ne Kur'ân ne de balsam örneği çıkaramazlar, buna karşılık Bizans'tan da her türlü yağın çıkartılması yasaktır. Arap ve Bizans hükümdarlarının bazı hallerde karşılıklı olarak armağan alıp verdiklerine de rastlanmıştır. Örneğin Muâviye, Basileus'a elli tane safkan at gönderir. Me'mûn samur ve misk kürkü göndermiştir. Hârûn da İmparator Nikephoros'a kokular, bir çadır ve kum meyveler gönderdiği bilinmektedir. Bu armağanların karşılığı olarak da değerli kumaşlardan iki yüz elbise, doğan, şahin ve av köpekleri gönderilmiştir³⁹³.

³⁹⁰ Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 320.

³⁹¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, s. 48.

³⁹² Judit Herrin, Bizans, *Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, İstanbul, 2010, s. 284.

³⁹³ Andre Clot, *a.g.e*, s. 125.

Hicri III ve IV. yüzyılın en önemli ithal mallarını sıralamak gerekirse: Bizans ipekleri, keten elbiseler, eteklikler ve yaygılar Bizans'tan getirilirdi.³⁹⁴

Mehdî Bizans ile ticari ilişkilere girdi. Mehdî'nin tüccarların devletler arası ticaretlerine izin verdiği; onların Çin, Roma, Konstantinopal'e kadar giderek ticaret yaptıkları zikredilir. Ayrıca onun zamanında Bizans temsilcilerinin Abbâsî sınırları içinde halifenin yakın çevresiyle ve halkla ilişkilerde bulunduğu, Bağdat'taki değirmenlerin ihalesinin Bizanslılara verildiği belirtilmektedir³⁹⁵.

Abbâsîlerin ilk asrında Halife Me'mûn ile Bizans hükümdarının karşılıklı yazışmaları sonucu ticarî ilişkiler gelişmiş, Bilâdu'r-Rûm'dan ipek kumaşlar ve elbiseler gelmeye başlamıştır³⁹⁶.

Bizanslıların hâkim olduğu dönemde Küçük Asya ile Biladu'r-Rum'dan ticari ürünler Bağdat pazarlarına gelmekteydi. Halife Me'mûn ile Bizans hükümdarının karşılıklı ticari ilişkilere girmek istedikleri, hatta bu sebeple de aralarında yazıştıklarını kaynaklar belirtmektedir. Yazışmalar sonucunda başlatılan ticari ilişkiler sayesinde Biladu'r-Rum'dan, meşhur ipek kumaşlar ve elbiseler gelmeye başlamıştır. Bu ticarete "Rahdaniler" olarak bilinen Yahudi tüccar zümresi önemli bir yere sahiptir. Hemen hemen bütün ticaret merkezlerini dolaşan Rahdaniler ipek, deri ve kılıç gibi ticaret mallarını İstanbul'dan Antakya'ya deniz yoluyla, oradan kara yolu ile Cabiye'ye ve oradan da Fırat yoluyla Bağdat'a kadar getirmekteydiler³⁹⁷.

Öncelikle şunu belirtelim ki; Bağdat'ta bazı mallar bizzat üretilmekte ve imal edilmekte, bunlar Bağdat'tan yola çıkan ticaret kervanlar vasıtasıyla başka yerlere götürülmekteydiler. Zira Abbâsî halifeleri bu üretim ve imalat konusuna çok önem vermişler, bu maksatla Bağdat'ta bir takım küçük üretim merkezleri oluşturmuşlardır. Bunlardan cam, testi ve benzeri mamuller ile elbise imal eden işletmeleri zikredebiliriz³⁹⁸. Bağdat'ta her türlü ipekli dokumalar ve elbiseler, pamuk ve kadife kumaşlar üretilmekteydi. Dokumacılık H. III/M.IX. yüzyıldan başlayarak Bağdat'ta artış göstermiştir. Bu elbiseler arasında "Mahelletü'l-Atabiyye" denilen yerde imal edilen ipekli elbiseler her tarafa gönderilmekteydi. Ayrıca elbise imalinde Kerh'de,

³⁹⁴ Mustafa Hizmetli, *Abbâsîler Dönemi Ticaret Hayatı* (İslam Tarihi ve Medeniyeti-6- Abbâsîler 2), s. 190.

³⁹⁵ Ahmet Güzel, *a.g.e.*, s. 233.

³⁹⁶ Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat* (145-232/762-847), Doktora Tezî, Bursa, 2010, s. 184.

³⁹⁷ Ahmet Turan Yüksel, *İslam'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, İstanbul, 1999, s. 107-108.

³⁹⁸ Ahmet Turan Yüksel, *a.g.e.*, s. 110.

Dicle ile Basra Kapısı arasında ve sadece Tüster şehrinden getirilen ustaların bulunduğu "Mahalletü'l Tüsteriyyin"e çok meşhurdu. Buralarda imal edilen elbiseler sadece Bağdat içinde satılmıyor, ayrıca diğer yerlere de gönderiliyordu. Çok fazla olmamakla beraber zaman zaman Bağdat'tan Biladu'r-Rum'a tüccar gitmekteydi. Halife Me'mûn ve Mu'tasım adı geçen bölgeye fetih maksadıyla gittiğinde hurma taşıyan ticaret kervanları da arkalarından aynı bölgeye gelmiştir³⁹⁹. Giyim eşyaları konusunda son olarak ipek ticaretinin de Mekkeliler tarafından yapıldığına işaret etmek gerekiyor. Zira Mekkeliler Bizans'a ipek götürmekteydiler⁴⁰⁰.

Hükümdarlar arasında da onur giysileri değiş tokuşu adettendi. Me'mûn bir Hint prensine 500 tane işlemeli elbise göndermişti. Bizans İmparatoru Leon'un, Hârûnürreşîd'e 300 elbise gönderdiği bilinir⁴⁰¹.

Ticareti bol miktarda yapılan gıda maddeleri arasında tahıl ürünleri de bulunmaktaydı. Tahılın İslâm dünyasında üretildiği başlıca üç merkez vardı. Munlardan en önde geleni Mısır'dı. Öncelikle kendi ihtiyacını karşılayan bölge, daha sonra kalan tahılı birçok İslâm şehrine gönderdikten sonra bir kısmını da Bizans başkenti İstanbul'a gönderirdi⁴⁰².

Kumaşçılık bakımından diğer önemli bir merkez Mısır'dı. Bölgede lüks kumaşlar üretiliyordu. Buradan ihraç edilen kumaşlar Müslüman dünyaya, Hint yarımadasına, Suriye ve Bizans'a gönderilirdi⁴⁰³.

Abbâsî hilafetinde farklı ülkelerin paraları da kullanılmaktaydı. İran parası olan gümüş dirhemlerin yanında Bizans parası olan altın dinar kullanılmaktaydı. İran parası doğuda Bizans'a ait altın dinarlar ise batı eyaletlerde kullanılmaktaydı⁴⁰⁴.

Abbâsîler birçok ülke ile ticari ilişkiler kuruyordu. Abbâsîler bu ülkeler ile sıkı bir ticari faaliyet yürütüyordu. Bizans ülkesinden deri, kösele, altın, gümüş yemek takımları, ilaç, cariye oyuncak, kilit, tarım uzmanları, su mühendisleri, mermer ustaları, hadımlar getiriliyordu⁴⁰⁵.

Eczacılıkta kullanılan ve Basra Körfezi gemileri ile Uzakdoğu'dan üdun yanı sıra, gıda ve tıp endüstrisi için oldukça değerli olan misk, karanfil sandal, kâfûr,

³⁹⁹ Ahmet Turan Yüksel, *a.g.e.*, s. 111-112.

⁴⁰⁰ Ahmet Turan Yüksel, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁰¹ Andre Clot, *a.g.e.*, s. 209.

⁴⁰² Tuncer Arı, *a.g.e.*, s. 40.

⁴⁰³ Tuncer Arı, *a.g.e.*, s. 45.

⁴⁰⁴ Ahmet Güzel, *a.g.e.*, s. 111.

⁴⁰⁵ Ahmet Güzel, *a.g.e.*, s. 132.

za'ferân, zebâd, lâden, sümbül, lebenî ve beng gibi birçok farklı bitkiyi getirmektedirler. Özellikle Abbâsîler döneminde Arap tıbbını ilgilendiren baharat ve ecza ticareti ile diğer nadide ürünler, İslâm dünyasında değerini buluyordu. Bu ürünler içerisinde yukarıda saydığımız bitkilerin yanı sıra râvend, zencefil, havlican otu, anason, gârikûn, uşak, sekencebîn, şirihâşek, styraks, belsemin, nane, Ürdün helilesi, kene otu, üzüm suyu, Hind kamışı, sinameki gibi daha birçok madde, çeşitli ilaçların yapımında ve bileşiminde kullanılıyordu. Bizans ve İslâm topraklarında bu ürünlere büyük bir talep vardı. Zira bu ürünler ilaç, koku (itriyat) ve gıda endüstrisinin en önemli ham maddeleriydi. Örneğin Hindistan'ın Çin sınırındaki Sefâle bölgesinden getirilen ve tıp ile gıda endüstrisi alanlarında önemli bir yeri olan karanfilin, Abbâsîler döneminde en meşhur pazarlarından biri İstanbul'du. Nitekim Abbâsî-Bizans ticari ilişkilerine bu bilgiler açık bir kanıttır⁴⁰⁶.

Doğu Avrupa'yı temsil eden Bizans imparatorluğunun gerek Avrupa'da gerekse İslâm dünyasında bu derece önemli olmasının en büyük nedeni ise daha öncede zikrettiğimiz üzere Abbâsîler ile aynı sınırı paylaşmalarıydı. Ancak Uzakdoğu ülkelerine uzanan önemli kara yollarının Abbâsîlerin kontrolü altında bulunması, Bizans'ın ticarî hareket özgürlüğünü kısıtlamaktaydı. Bu yüzden Bizans, Uzakdoğu'dan gelen birçok ürünü Anadolu topraklarından geçirerek önce İstanbul'a ardından ise Batı Avrupa'daki ülkelere nakledebilmek için Abbâsîler ile ilişkilerini iyi tutmak zorundaydı. Nitekim tacirler için uygun şartların (güvenlik istikrar) olduğu dönemlerde, birçok Müslüman tüccar İstanbul'a akın etmiş ve Bizans İmparatorluğu bunlar için özel ticarî merkezler tahsis etmiştir. Bunu teyit eden Makdisî, *"Müslümanların İstanbul'da bir araya gelip ticaret yaptıkları ve İslâm'ı yaşadıkları bir merkezleri vardır"* demektedir⁴⁰⁷.

Ayrıca, İstanbul'a giden yolları çok iyi bildiğini ifade eden Makdisî, Müslümanların buraya esir satın almak, ticaret yapmak, savaşmak veya elçilik maksadıyla sürekli gelip-gittiklerini de zikretmektedir. Yine İstanbul'u Basra'ya benzeten müellif, şehrin çarşı ve pazar yerlerinin güzelliğinden övgüyle söz ederek, bu pazarlarda her türlü meyve ve sebzeyi oldukça ucuz fiyata alabilmenin mümkün olduğunu vurgulamaktadır. XII. yüzyıl Yahudi seyyahlarından olan Tudelalı Benjamin ise İstanbul'daki ticarî hareketliliği överek; Irak, İran, Mısır, Suriye, Rusya, Macaristan,

⁴⁰⁶ Taner Yıldırım-Ahmet Altungök, "Abbâsîler Döneminde İslâm Tıbbı Ve Toplum Sağlığı" c. II5, Sa. 2, Elazığ, 2015, s. 297.

⁴⁰⁷ Taner Yıldırım, a.g.e, s. 314.

Bulgar, Hazar ve İspanya gibi değişik memleketlerden kara ve deniz yoluyla gelen tüccarların akın ettiği İstanbul'un, İslâm dünyasındaki Bağdat hariç dünyada bir benzerinin daha olmadığını ifade etmektedir⁴⁰⁸.

Ayrıca kimyacılıkta ve altın gibi değerli madenlerin çıkartılmasında da önemli mesafeler kat edildi. Kazvinî, Bizans pazarlarından bahsederken bu pazarlar arasında ayrı bir yeri olan ve her bahar başlangıcında kırk gün süreyle devam eden Bîle pazarından bahsetmektedir. Bizans'ın en hareketli ticarî pazarlarından olan Bîle'ye, doğudan batıdan ve kuzeyin uzak noktalarından birçok tacir gelmekteydi. Bizanslı tacirlerin mümkün olduğunca iştirak ettiği bu pazarda, doğulular-batılılar ile kuzeyliler ise güneyliler ile ürün alışverişinde bulunuyorlardı. Birçok kıymetli eşyanın el değiştirdiği bu pazarda, köle ve cariyeler, cins atlar, elbiseler, atlas kumaşlar ve çeşitli hayvanlara (tilki-kunduz) ait kürkler başlıca ürünler arasındaydı. Bu pazarın en önemli özelliği ise satılan malın bir daha geri alınmamasıydı. Öyle ki bu pazardan güzelliğine aldanılıp satın alınan birçok köle ve cariyenin sonradan çeşitli hilelerle süslenip satıldığı anlaşılmış ancak geri vermek mümkün olmamıştır⁴⁰⁹.

Daha önce de zikrettiğimiz üzere Karadeniz ve Akdeniz'deki deniz ticaretinin egemenliği Hicrî II./VIII. yüzyıldan itibaren Bizanslıların elindeydi. Bu egemenliğe güç katan sebepler arasında Milâdî 134/752 yılında Akdeniz'de Emevîlerin, Bizanslılara karşı başlatmış oldukları mücadelenin başarısızlıkla sonuçlanmasıydı. Bu mücadele Akdeniz'deki deniz ticareti açısından olduğu kadar, Bizans'ın Akdeniz'deki hâkimiyetini göstermesi bakımından da oldukça önemliydi. Çünkü bu galibiyetin ardından Bizans, Akdeniz'den geçen tüm ticaret yolları üzerindeki üstünlüğünü kabul ettirmiş oldu. Böylece Akdeniz'deki ticarî faaliyetlerin idaresi Avrupalı tüccarların kontrolüne geçmiş ve bu da Bizans'a ayrı bir güç katmıştır. Bizans'ın Akdeniz'deki üstünlüğü, doğu ve batı arasında yürütülen ticareti de olumsuz yönde etkileyerek, her iki bölge arasında aracılık hizmeti gören Suriyeli ve Mısırlı tüccarların faaliyetlerini ise sekteye uğrattı. Milâdî 312/924 yılında Araplara ait filonun tamamına yakın bir kısmını batıran Bizans, denizdeki tehlikeyi böylece gidermiş oldu. Bu sırada Abbasî halifeliğinin ise bir dizi bağımsız ve birbirleriyle çatışan küçük beyliklere ayrılması, Bizans'ın işini daha da kolaylaştırarak, ön Asya'nın sınır kentlerinde rahatça ilerlemelerine ve doğu sınırını önemli ölçüde genişletmelerine imkân sağladı. Bizans

⁴⁰⁸ Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 314.

⁴⁰⁹ Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 317.

İmparatorluğunun deniz ticaretindeki hâkimiyeti, onların Müslüman toprakları üzerinde güneye ve doğuya doğru ilerlemelerinden kaynaklanmaktaydı. Öyle ki Nikephoros Phokas (352-358/963-969) döneminde, Girit ve Kıbrıs adaları Bizans'ın hâkimiyetine girmiş, bu ise Bizans'a Suriye ve Mısır bölgelerinin, batı ile yürüttükleri ticaretten büyük kâr elde etmesine imkân sağlamıştır. Çünkü Akdeniz'deki ticarî yol üzerinden gidip gelen gemiler, bu adalarda mola verdiklerinde, Bizans'ın belirlemiş olduğu vergiyi ödemek zorundaydılar. Neticede bu adaların ticarî önemi Bizans'ın daha sonraki dönemlerde Suriye'nin kuzeyinde bulunan Antakya ve Halep'i ele geçirmesinde etkili oldu. Bu bölgelerde kontrolü sağlayan Bizans, Kuzey Irak'a kadar üstünlük sağlamayı becerdi. Böylece I./VII. yüzyılda bu bölgede kaybetmiş olduğu siyasî nüfuzunu tekrar ele geçirerek, Irak ve Basra Körfezi'nden, Akdeniz'e uzanan ticarî yol üzerinde söz sahibi oldu. Yine tüm bunların yanı sıra Abbâsî halifesi el-Mütevekkil'in öldürülmesinin ardından Fâtımîler, siyasî boşluğu doldurmak üzere harekete geçtiler. Miladî 297/909'da Tunus'ta hükümet kuran Fâtımîler, Mısır'ı hâkimiyetleri altına alarak 358/969 yılında hükümet merkezlerini buraya naklettiler. Bu ise sadece İslâm dünyasındaki etkileri bakımından değil, Akdeniz'deki kuvvet dengelerini değiştirmesi yönüyle de oldukça önemlidir⁴¹⁰.

Bizans'ın Akdeniz üzerinde gittikçe güçlenen hâkimiyeti, Suriye ve Mısır kıyılarında büyük sıkıntılara neden oluyordu. Zira kendisine karşı koyacak güçlü bir İslâm devletinin olmayışı nedeniyle, rahatça ilerleme imkânı bulan Bizans, Müslüman ticaret gemilerinin birçoğuna el koyup yağmalıyordu. İbn Havkal bununla ilgili olarak, Bizans'ın bazen Suriye, bazen ise Mısır sahillerine saldırarak buralardan gemi kaçırdıklarını kaydetmektedir. Yine İbn Havkal, Bizans'ın Hicrî IV./X. yüzyılda Müslümanlara karşı izlediği saldırgan tutum ile ilgili olarak; “*Bizanslılar savaş gemileri ile Müslümanların yaşadığı sahillere baskınlar yapıyor ve zorla her evden iki dînar haraç alıyordu*” demektedir. Ancak Bizans'ın Müslümanlara uygulamış oldukları zorbalıklar bunlarla sınırlı değildi. Öyle ki kendi belirlemiş oldukları sınırların dışına çıkan Müslüman ticaret gemilerinin Akdeniz'de ilerlemelerine fırsat vermiyorlardı. Özellikle bu durum Suriye ve Mısır gibi bölgelerin ticaretine ağır darbe indirerek buradaki deniz taşımacılığını neredeyse durma noktasına getirdi. Bizans, Müslüman tüccarlara yaşatmış olduğu tüm zorluklara rağmen yine de Müslümanların o bölgedeki aracılık rolünü ortadan kaldırmak istemiyordu. Çünkü

⁴¹⁰ Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 318.

Bizans aristokrasisinin ihtiyaç duyduğu nadir doğu ürünleri, daha ziyade Müslüman tüccarlar vasıtasıyla getirilmekteydi. Bu yüzden Bizans ilerleyen dönemlerde Müslüman tüccarlara karşı takındığı olumsuz davranışlarından sıyrılarak onlara ayrı bir önem vermeye başladı. Bu bağlamda Müslüman ticaret gemilerini karşılamak üzere yeni limanlar tesis edildi. Bu dönemin ardından Bizans ve Müslümanlar arasındaki ticarî ilişkiler yeni bir boyut kazandı ve karşılıklı yapılan ticaret belli bir düzene girdi. Bizans, İstanbul'a gelen Arap tüccarları karşılayıp onlarla özel olarak ilgilenmeleri için memurlar görevlendiriyordu. Yanlarında daha ziyade ıtriya ve mensucat gibi ürünler ile İstanbul'a gelen bu tüccarlar, burada kaldıkları sürece diğer tüccarlardan daha fazla ilgi görüyorlardı. Bunun ile birlikte Avrupa'ya özgü ürünleri Abbâsî başkentine kadar getiren Rum (Bizans) tüccarlar, İstanbul'da Müslümanlara gösterilen ilginin bir benzerini Bağdat'ta görüyorlardı. Kendilerine özel hanlar tahsis edilen Rum tüccarlar, daha ziyade “*Daru'r-Rumiyyîn*” olarak bilinen handa konaklamaktaydılar⁴¹¹.

Doğu ile Batı arasındaki ticarî yollar üzerinde hâkimiyetini kurarak, özellikle Akdeniz'in doğu havzasında üstün duruma gelen Bizans, daha önce bu yol üzerinde söz sahibi olan Suriyeli ve Mısırlı tüccarların nüfuzunu büyük oranda kırarak adeta onlara bu bölgeden el çektirtti. Bu ise beraberinde İtalyan tüccarların (Venedik) bu bölgede etkili olmalarına imkân sağladı. Bizans'ın desteğini alan Venedikli tüccarlar, doğunun baharat ve ipeğini Avrupa'ya, Avrupa'nın ahşap, zeytinyağı, demir ve köle gibi ürünlerini ise İslâm dünyasına taşımaya başladılar. Tudelalı Benjamin, Bizans imparatorluğunun hâkimiyeti altındaki topraklardan vergi olarak gelen altın işlemeli ipek erguvani kumaşların kalelerdeki depolarda istiflendiği ve bu depoların, ambarların ve zenginliğin dünyada bir benzerinin daha olmadığını ifade etmektedir. Ayrıca İstanbul'daki depo ve dükkân kiralarının yanı sıra tüccarların ödedikleri yıllık gümrük vergisinin ise yaklaşık 20.000 altın (dînar) civarında olduğu ifade edilmektedir. İstanbul'a fiili ticaret tekeli sağlama amacındaki Bizans yönetimi, malların üretim bölgelerinden alınmasını yasaklıyordu. Bir nevi devlet en büyük tüccardı; çeşitli vergilere ve narhlara tabi buğday, en kaliteli kumaşlar, şarap, zeytinyağı gibi ürünlerin ticareti devletin tekelindeydi⁴¹².

Çeşitli bahanelerle kendi ülkesi ile doğu arasında direkt bir bağlantı sağlamak isteyen Şarلمان, Bizans'ın denetiminden ve Venedikli tüccarların aracılığından

⁴¹¹ Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 319.

⁴¹² Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 322.

kurtulmak istiyordu. Bu kapsamda bizzat kendisinin seçerek Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd'e gönderdiği çeşitli renklerdeki Frise kumaşlar, nadir bulunduğu; doğuda hem oldukça pahalı hem de çok büyük ilgi görüyordu. Bu kumaşları halife sarayına tanıtıp kabul ettiren Şarlman, böylece Fransız ürünlerinin doğu pazarlarına girmesini ve rağbet görmesini sağladı. Çünkü VIII. yüzyılda Akdeniz'deki güç dengesini elinde bulunduran Bizans, batıdan-doğuya yönelen veya tam tersi şekilde yürütülen bütün ticarî faaliyetleri kendi kontrolünde bulunduruyor ve bu işten

oldukça büyük kâr elde ediyordu. Bizans'ın ticaret üzerinde koyduğu sıkı denetim ve bu işten sağladığı kazançtan rahatsız olan Şarlman, 202/817 yılında harekete geçti. Zira o, ticaretin ekonomi üzerinde ne derece etkili olduğunun farkındaydı. Nitekim Bizans İmparatorluğu ile Abbâsî devleti arasındaki çekişmeler, doğu ile batı arasında gerçekleştirilen ticarete pek fazla bir zarar vermemiştir⁴¹³.

Bundan başka Dimyat, Mısır'ın önde gelen endüstri ve sanayi merkezlerinden olup özellikle de beyaz renkli dokumalarıyla çok meşhurdur. Hatta Nasır'ı Husrev'in bildirdiğine göre, bu tür dokumalar Tinnis'in dokumalarından daha iyiydi. Ayrıca burada bulunan Daru's-Sınaa'da gemi yapılmaktaydı. Bu şekilde Mısır'ın ekonomisine büyük katkılar sağlanmış oluyordu. Mısır'ın dış ticaretindeki yerine gelince, Dimyat'ın Suriye, Bizans ve Kıbrıs ile, buralara daha yakın olması nedeniyle ticari ilişkileri bulunmaktaydı. Bu ülkeler ve Yunanistan, Ermenistan ve Venedik gibi yerlerden de gemiler sık sık buraya gelmekteydi. Hint baharatları, Dimyat'tan Akdeniz kıyılarına dağılmaktaydı. Kısacası Dimyat, önemli bir liman şehri ve endüstri merkezi olarak, Mısır'ın Akdeniz ülkeleri ve Uzak Doğu ile ticari bağlantılarının kurulmasında önemli bir yere sahipti⁴¹⁴.

Milâdî on ikinci yüzyıla gelindiğinde ticarî arenada kendilerini iyiden iyiye gösteren Venedikliler, Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos (469-508/1078-1118) ile birlikte verilmeye başlanan imtiyazlar etkili oldu. Neticede İstanbul'un yanı sıra Girit ve Kıbrıs adalarında da nüfuzu artan ve güçlenen Venedikliler, artık gerek Bizans'ı gerekse İslâm âlemini tehdit eder bir hale geldiler.⁴¹⁵ Özellikle Venedikli tüccarlar, Batı'nın kurutulmuş meyve, balık, et, ham veya işlenmiş madenler, yapı malzemeleri, ahşap, mensucat, keten, kadife kumaşlar ve kürk gibi ürünlerini doğuya taşıyorlardı. Buna

⁴¹³ Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 326.

⁴¹⁴ Ahmet Turan Yüksel, *Yakın Doğu'da Ticaret merkezleri ve Panayırılar*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1994, sayı: 5, s. 333.

⁴¹⁵ Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 323.

karşılık ise Suriye'den; meyve, altın sırmalı veya kırmızıya boyanmış ipekliler, pamuklu dokumalar... Orta Asya'dan ve Uzakdoğu'dan; şarap, şeker, özel üretilmiş parfümler, Tibet miski, boya, sandal ağacı, tutkal... Arap ülkelerinden; karabiber, tarçın, karanfil, kâfur ve lübban, hurma, mücevherat, cam eşyalar, fildişi, amber, altın ve İnci gibi ürünleri alarak Avrupa'nın büyük bir kısmına dağıtıyorlardı⁴¹⁶.

Abbâsîler döneminde Bağdat'ın ticari şöhreti, İskenderiye'yi geri planda bırakmıştı. Doğu Akdeniz'de Bizans'a kaptırdıkları hakimiyeti Hârûnürreşîd döneminde yeniden elde eden Abbâsîler, Akdeniz'de önemli faaliyetlere girişmişler ve Bizans'ın uzun mesafe denizcilik ve ticaretine önemli darbeler indirmişlerdir. Abbâsîlerin ilk döneminde, Akdeniz'deki donanma muhtemelen yenilenmemiş olduğundan Doğu Akdeniz'de Bizans lehine bir durumun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Irak'ı iktidar merkezi yapan Abbâsîler, deniz gücünü kara fetihlerini pekiştirici bir unsur olarak kullanmayı tercih etmişlerdir. II/VIII. yüzyılın sonundan itibaren şüphesiz Irak ticaretin canlı olduğu bir bölgedir. Buradan hareketle Basra Körfezi ülkeleri ile Hind okyanusu ve hatta daha uzakta olan sahil ülkelerine ticaret yapılıyordu. Bunların bir kısmı Akdeniz'e ulaşan yolların doğu kesimini teşkil ediyordu. Bu noktada işaret etmek gerekir ki Orta Antik Çağ'da Akdeniz-Hind Okyanusu ilişkileri olabildiği kadarıyla bilhassa Kızıldeniz'den geçiyordu⁴¹⁷.

2.3. Kölelik

Orta Çağ'da Orta Doğu'nun birçok memleketleri gibi, Irak hem önceki devirlerde hem de Abbâsî devrinde, köleliğin cari olduğu bir cemiyete sahipti. Köle edinmek için en yaygın vasıta, fetih savaşları ve köle ticareti idi. Abbâsî devrinden önce, kölelerin Arap memleketlerine intikali, ekseriyetle harpler vasıtasıyla oluyordu, fakat, 'Abbâsî hakimiyetinin gelmesiyle, Bizanslılara karşı yapılan hudut akınları müstesna, fetih harpleri durunca, köle ticareti, köle temini için en önemli vasıta oldu⁴¹⁸.

Batı denizlerinden Bağdat'a Sakalibe kökenli hadımlar getiriliyordu. III./IX. yüzyılın ortalarında Rus tüccarlarının izledikleri yollar şöyle ortaya konur: Sakalibe halklarından olan Ruslar Saklaba'nın (Köleler ülkesi) en uzak yörelerine kadar giderek Romen denizine ulaşıyorlar (Akdeniz) ve buralarda kunduz derisi, tilki derisi ve silah

⁴¹⁶ Taner, *a.g.e.*, s. 324.

⁴¹⁷ Mehmet Nadir Özdemir, "Akdeniz Ticareti ve İslam Dünyasına Etkileri (H.IIIIV./M.IX-X. Yüzyıllar)" *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, sa.:9, 2018, s. 14.

⁴¹⁸ Muhammad 'Abdul-Jabbar Beg 'Abbâsî İdaresi Altındaki İslam Toplumunda «Selfler» (Çeviren: Dr. Süleyman Tülücü), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7. Sa- İstanbul- 1986, s. 519.

satıyorlardı. İslâm dünyası bu yollar aracılığıyla kendisinde bulunmayan malları satın alırdı. Öncelikle altın, odun, maden, silah ve köle başlıca istekleri arasında idi. Basra, Übülle, Abadan ve Alıvaz gibi liman şehirleri tüccarları Çin, Hind, Doğu Afrika ve Malaya adaları ile merkezi İslâm toprakları ve Akdeniz havzası, buradan da Orta Çağ'daki Güney Avrupa şehirleri arasındaki en önemli halka idi. Akdeniz köle ticaretinde kâğıt, çeşitli tekstiller: koyun, sığır ve deve derileri; keten, yün malzemeler, elbiseler, ayakkabılar, çantalar, canlı hayvanlar, kuşlar, kuş tüyleri ile erkek ve kadın köleler önem arz ediyordu.⁴¹⁹

Müslüman tacirlerin deniz yolunu kullanmaları Halife Mansur ile başladı. Müslüman tacirler Morocco ve İspanya'ya ulaştılar. 69 Akdeniz için, yani Atlantik'ten Antakya'nın limanına kadar Araplar 36 konak(durak) sayarlardı. Bu Antakya'nın limanı 111./IX. yüzyılda Suriye'nin en büyük limanı olan Selefkıye idi. Halife Mu'tâsım onu müstahkem yapmıştı. Kuzey ülkelerinden deniz ve kara yoluyla bal, mum, kürkler ve köleler getirtilir⁴²⁰. Abbâsî yönetimi altında Yahudi tüccarlar Radhan bölgesinden Bağdat çevresine uluslararası ticaret artmaya başladı⁴²¹.

Bilindiği üzere Abbâsîler döneminde fetihler duraklamış, bununla birlikte köle ticareti başlamıştır⁴²². Köle Abbâsî toplumunun işleyişinde yaşamsal bir öneme sahiptir; köle toplanmasının zayıflaması bile ekonomiyi durgunluğa itecek denli güçlü bir etki gösterebilmektedir. Özgür yurttaşların yapmak istemedikleri işleri gerçekleştirmek için çok sayıda köle gerekir, Müslümanlar da bunları kolaylıkla sağlarlar. Bir Müslümanın köleleştirilmesi dinen yasaktır. Fetih savaşları fatihlere her iki cinsten de bol sayıda esir sağlamış, bunların da çoğu köleleştirilmiştir. Arap yayılcılığı sınırlarına ulaştıktan sonrada, Bizans topraklarına akınlar düzenlenerek esirler alınması sürdürülür⁴²³.

Zamanla bu kaynaklar yeterli olmamaya başlar, Abbâsîler döneminde kaçakçılar ulaşabildikleri her yerden Bağdat pazarlarına her ırk ve her cinsten köle taşırlar. Bunlar arasında Rumlarda bulunur⁴²⁴.

⁴¹⁹ Mehmet Nadir Özdemir, *a.g.m*, s. 18.

⁴²⁰ Mehmet Nadir Özdemir, *a.g.e*, s. 19. Ayrıca bkz. Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul, 1972, s. 365.

⁴²¹ Mehmet Nadir Özdemir, *a.g.e*, s. 21.

⁴²² Mehmet Şeker, (HEYET), *İslam Tarihi ve Medeniyeti Abbasîler-6-(II)*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 145.

⁴²³ Clot, *a.g.e*, s. 226.

⁴²⁴ Clot, *a.g.e*, s. 226.

Müslümanlar Bizans topraklarına yaptıkları fetihler ile çok sayıda köle elde etmiş oluyordu. Hem esir tutmanın hem de hem de köleleştirmenin sakıncalı olabileceği yetişkin erkekler Müslümanlar tarafından esir edilmiyordu⁴²⁵.

Bizans'tan getirilenler arasında en değerli ürünü özellikle halife sarayına sunulan köleler teşkil etmekteydi. Örneğin halife el-Muktedir'in sarayında yer alan yaklaşık 11.000 kölenin çoğunluğu Bizans ve Sudanlı kölelerden oluşmaktaydı⁴²⁶.

Rum kadınları al yanaklı, beyaz tenli, düz saçlı, mavi gözlü, iteatkar uysal dost, sadık ve güvenilir idiler. Bizanslı erkekler çok iyi kahyalık yaparlardı⁴²⁷.

Yine kaynaklarda Abbâsî halifelerinin Rum köleleri hediye maksatlı tercih ettikleri kaydedilir. Halife Mansur bir keresinde hekim Georgios'a üç güzel Rum cariyesi ile 3.000 altın gönderdi. O ise parayı alıp kızları iade etti ve hükümdara şöyle dedi:” Bunlarla beraber evimde oturamam, çünkü biz Hristiyanlara ancak bir zevce için müsaade var, benim ise Bilafet'te karım vardır.” Halife onu bundan dolayı takdir ve medh ü sema etmiştir⁴²⁸.

Bizans İmparatorluğunda Hristiyan olmayanların Hristiyan köleleri tutmalarının yasaklanmış olması ve İslâm devletinin içinde de kilisenin Hristiyanlara aforoz tehdidiyle Hristiyan köleleri Hristiyan olmayanlara satmalarını yasak etmesi karşısında, İslam hukuku Hristiyan ve Yahudilere Müslüman köleleri bile tutmalarına müsaade ediyordu⁴²⁹.

İmparatoriçe Eirene Hârûn'a keçi yününden üretilmiş 30.000 lira değerinde kumaş sunar. Karşılıklı olarak birbirlerine üzeri elmas kakmalı kemerler, eşi bulunmaz kumaşlardan elbiseler, her iki cinsten köleler armağan ederler. Binbir Gece Masalları, Bizans imparatorunun müminlerin emirine gönderdiği armağanları birkaç yerde tekrarlar: "Kostantiniye kralı Afridoniyos'un armağanları arasında bakın neler vardı: Yunanistan'ın en seçme güzellerinden elli bakire, Rum ülkesinin her yanından seçilme elli kusursuz oğlan; bu harika oğlanların her birinin üzerinde geniş kollu, üzeri altından şekiller işlemeli uzun ipek elbiseler, brokar ve kadife asimetrik eteklerini tutan gümüş kakmalı altın kemerler vardı; her birinin kulağında üzerinde bin gram altından daha değerli bembeyaz bir inci bulunan altın bir halka sarkıyordu. Kızların giydikleri

⁴²⁵ Erman ŞAN, *a.g.e.*, s. 32.

⁴²⁶ Taner Yıldırım, *a.g.e.*, s. 322.

⁴²⁷ Mehmet Şeker, *a.g.e.*, s. 149.

⁴²⁸ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslam'ın Rönesansı*, (Çev. Salih Şaban), İstanbul, 2000, s. 195.

⁴²⁹ Adam Mez, *a.g.e.*, s. 196.

elbiseler öyle göz kamaştırıyordu ki, görkemlerini tanımlamaya kelimeler yetmez. İki baş armağan işte bunlardı. Hepsi de bu değildi, bir bir sayılacak şeylere dahil edemediğimiz daha pek çok zengin armağanlar vardı. "Bazen çok garip olabilen bu armağanlar (imparatorlardan birisi, bir keresinde Halife Muaviye'ye birisi dev gibi iri, diğeri Herkül gibi güçlü iki adam göndermişti) bir anlaşma imzalanması, esir ve mahkûm takası ya da bir imparatorun, bir halifenin tahta çıkışı vesilesiyle alınıp veriliyordu⁴³⁰.

Bizanslı kadın zeki ve itiaatlidir, ama safsaklayıcıdır. Bizanslı erkekler çok iyi kâhyalık yaparlar. Orta Çağ'da Bizanslı köleler için bu tabirler kullanıldığı görülmektedir.⁴³¹

Orta Çağ'da köle ve cariyelerin çeşitli şekillerde süslenip satılması nedeniyle bilhassa şenlikler ve başka pazar yerlerinde köle alınırken dikkatli olunması gerekiyordu. Çünkü: "cildi temiz olmayan kaç esmer kız sarışın olarak, kaç cılız tombul olarak, kaç şişman karınlı narin olarak satılmıştır. Mavi gözler kara, solgun yanaklar kırmızı, kuru yüzler yağlı olur, yanaklardan kılları yolunur, rengi güzel olmayan saçlar simsiyah olur, düz saçlar kıvrıkcık yapılı, çopurlar, siğiller cilt lekeleri ve uyuz bertaraf edilirdi. Bir çeyrek dirhem verilerek alınan kına sayesinde bir kızın fiyatı yaklaşık 100 dirhem artardı. Saçlar, uçlarına aynı renkte iğreti saçlar bağlamak suretiyle uzatılırdı. Burnun pis kokusu güzel kokulu yağları burundan çekmekle giderilirdi. Dişler potasyumla şeker veya odun kömürü ve tuzla beyazlatılırdı. Tüccarlar, kızlara yaşlı ve utangaç müşterilerle onların sempatisini kazanmak maksadıyla meşgul olmalarını, buna karşı genç olanların karşısında kalplerini fethetmek gayesiyle nazlanmalarını tavsiye ederdi. Beyaz bir kızın parmak uçlarını kırmızı, siyah birisinin altın sarısı veya kırmızı, sarı birisinin ise siyah boyarlardı. Beyaz kızlara rengi koyu ve pembe, siyahlara ise kırmızı ve sarı renkte ince elbise giydirebilirlerdi. Böylece çiçeklerde nasıl ki zıt renkler birbirini açıyorsa, o şekilde tabiat taklit edilirdi"⁴³².

Abbâsîler döneminde, Bizans İmparatorluğundan getirilenler arasında köle, hizmetçi, Rum cariyeler ve mustakî adı verilen (eczalıkta kullanılan bir tür sakız) ürün, oldukça önemli bir yer tutuyordu. Bağdat'ta özellikle Bizans'tan getirilen bu köle ve cariyelerin satıldığı; Suku'n-Nehhasîn adında bir pazar yeri bulunuyordu⁴³³.

⁴³⁰ Andre Clot; *Harun Reşid*, s. 125.

⁴³¹ Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul, 1972, s. 366.

⁴³² Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 317.

⁴³³ Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 316.

2.4. Kuyumculuk

İlk devir İslâm kuyumculuğundan günümüze fazla bir örnek ulaşmamıştır. Bulunan en eski eserler, V. (XI.) yüzyılın ilk yarısına tarihlenen İslâm coğrafyasının doğu veya batısına ait birkaç parça ziynet eşyasından ibarettir. İslâm tarihinin ilk üç dört asrındaki takılar, dolayısıyla o dönemlerin kuyumculuğu hakkında sahip olunan bilgiler, daha çok bazı saray kalıntılarından ortaya çıkarılan heykel ve kabartmalarla edebî metinlere dayanmaktadır. Ele geçen tasvirler, ilk dönem kuyumculuğunda önemli ölçüde Roma-Bizans ve Sasanî etkisi olduğunu göstermektedir⁴³⁴.

Bizans ve Abbâsî yöneticileri arasındaki savaflara rağmen iktisadi ilişkiler devam etmekteydi. Miladi III./IX. yüzyıla gelindiğinde lüks malların başlıca üreticisi ve dağıtıcısı konumunda olan Bizans, özellikle ham maddesi ipeğe dayalı dokuma sanayinin geliştiği önemli bir merkezdi. Miladi III./IX. yüzyıl Orta Çağı'nın ince lüks eşya olarak tanıdığı her ürün İstanbul atölyelerinden çıkıyordu. Bunlar arasında altın işlemeli brokarlar, zarif kuyumculuk işleri, değerli taşlar ile incilerden yapılmış mücevherler, fildişi işleri, minyatürlerle bezenmiş el yazmaları, mineyle süslenmiş altından rölik muhafaza kutuları yer alıyordu⁴³⁵.

Abbâsîler döneminde birçok şehirde Bizans kuyumculuğu esas alınarak altın ve gümüşten çok şahane bardaklar tabaklar, mine süslü ev eşyaları, her çeşit süs eşyası imal ediliyordu. Bunlar arasında şamdanlar, sürahiler, vazolar, hayvan heykelleri, müzik aletleri ve şehir meydanlarını süsleyen heykeller önemli bir yer tutmaktaydı. Ayrıca halifeler ve yüksek rütbeli devlet adamları için yapılan at eğerleri, kemerler ve mücevherat kutuları altın ve yakut, inci, zümrüt vb. değerli taşlarla süslenerek imal ediliyordu. Irak kuyumcuları bilgi ve tecrübelerini arttırarak harika kuyumculuk eserleri ortaya getirdiler⁴³⁶.

Yine Muhteşem Abbâsî kuyumculuğu esas alınarak yapılmış olan saraylardaki lüks eşyalarda bulunmaktadır. 305/917 yılında halife Bağdat'ta "Modern Pavillon"da içinde altın ipliklerle işlenmiş ve nakşedilmiş Mısır keten bezi ile kaplı ve üstü kapalı dört güzel kayığın durduğu 30X20 arşın ölçüsünde, "parlatılmış gümüşten daha güzel" bir kalay gölünü Bizans elçilerine göstermişti. Bu tutumda amaç ülkenin zenginlik, lüks ve şatafatını rakip ülkeye göstermekti⁴³⁷.

⁴³⁴ Nebi Bozkurt, "Kuyumculuk", *DİA*, c. II6, s. 513-515.,

⁴³⁵ Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 305.

⁴³⁶ Ahmet Güzel, *a.g.e*, s. 290.

⁴³⁷ Ahmet Güzel, *a.g.e*, s. 291.

Orta Çağ'da bronz kuş ve çeşitli hayvan heykelleri endüstrisi de büyük bir gelişme içindeydi. Başlangıçta Bizans ve Sasânî Bronz sanatını örnek alarak işe başlayan Müslüman sanatkârlar, medeniyetin ve lüks hayatın Orta Doğu'da gelişmesiyle birlikte, bu alanda harikalar yaratmaya başlamışlardır⁴³⁸.

Miladî III./IX. yüzyıla gelindiğinde lüks malların başlıca üreticisi ve dağıtıcısı konumunda olan Bizans, özellikle ham maddesi ipeğe dayalı dokuma sanayinin geliştiği önemli bir merkezdi. İpek dokuma ve purpura kumaş (bazı midye ve şeytanminaresi kabuklarından yapılan, maviden kırmızımsı mora değişen boyayla renklendirilmiş bir tür kumaş) sanayi, Bizans üretiminde büyük bir yer kaplıyordu. Yine bu yüzyılda İstanbul, “patern” adı verilen görüntülü kumaşların dokunduğu bir merkezdi. Öyle ki desenlerinin göz alıcılığıyla ve süsüyle olağanüstü ipekler büyük bir ustalıkla imparatorluk atölyelerinde dokunuyordu. Bunların arasında özellikle görkemli brokarlar, hükümdarlar ve ileri gelen insanlar tarafından büyük bir hırsla isteniyordu. Bizans imparatorları, yabancıların bu kumaşların küçük bir parçasını dahi ele geçirmelerini istememelerine karşın, zaman zaman özellikle önemsediklerini belirtmek istedikleri kimselere armağan olarak bu değerli ipek kumaşlardan gönderiyorlardı⁴³⁹.

2.5. Para Politikası

Peygamberin hicretini takib eden yüzyıl içinde Arap orduları Mezopotamya, Suriye ve Mısır gibi Hellenistik uygarlıklarının izlerini taşıyan geniş bir bölgeye sahip oldular. Müslümanlar feth ettikleri ülkelerinin hali hazırdaki sosyo-ekonomik sistemine alternatif olabilecek durumda olmadıklarından ele geçirdikleri yerlerdeki ekonomik sisteme uyum sağlamaya çalıştılar. İslâmiyet'in ilk zamanlarında Suriye'de ticaret dili olarak Yunanca ehemmiyetini sürdürmeye devam etmiş ve tahrir kayıtları Yunanca tutulmuştur. Bizans paraları da tedavülde kalarak ve yahut da Bizans paralarının taklitleri piyasaya sürülüyordu⁴⁴⁰.

İlk dönem İslâm toplumunda cereyan eden tasvirden kaçış süreci, Müslümanlar tarafından basılan paralara, hatta halifelerin giyindiği tırazilara dahi uzanmıştır. İlk dönemdeki tasvirli Bizans ve Sasânî paralarını kullanan Araplar bir müddet sonra, kendilerine ait paraları darp etmeye başladılar. Daha sonra Araplar özellikle dikkat ederek paralarda tasvire pek yer vermedikleri, paralar üzerinde ekseriyetle dinî

⁴³⁸ Ahmet Güzel, *a.g.e*, s. 369.

⁴³⁹ Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 313.

⁴⁴⁰ Ulaş Töre Sivrioğlu “*a.g.m*, s. 4.

ibarelerin yer aldığı izlenmektedir. Bizans ve İran hükümdarlarına has bir gelenek olan ve Emevîlerle İslâm halifelerinde giymeye başladığı tıraz adı verilen kıyafetler üzerinde de Bizans ve İranlılarda olduğunun aksine tasvire yer verilmemiştir⁴⁴¹.

Dinar Arapçaya geçmiş ve İslâm ülkelerinde yaygın olarak altın para yerine kullanılıyordu. Ağırlığı bir miskal olarak darbedildiğinden bu isimle bilinen dinar özünde bir Bizans para birimiydi. Bizans İmparatoru Constantin tarafından bizzat solidus adıyla darbedilen nizami olarak 4.5479 gr. ağırlığındaki bu altın sikke uzun yıllar kullanıldı. Suriye ile yapılan ticaret dolayısıyla (Kureyş 106/ 1-2) İslamiyetten önce Araplarca bilinen ve kullanılan Bizans dinarı İslâmiyetin ortaya çıktığı ve yayıldığı senelerde de bir müddet daha kullanıldı. Müslümanlara ait İslâm sikkesi olarak ilk dinar basımının Halife Abdülmelik b. Mervan'ın çabalarıyla 77 (696) yılında yapıldığı bilinir. Bir süre Bizans altınının kullanımına devam edildi. Para basımı gerektiğinde mevcut geleneklerle çatışmamak için İslâm darphanelerinde yine Bizans altını darbedildi. Bizans dinarı darbedilirken ilk dönemlerde üstündeki Hristiyanlık göstergesi sayılan haçlar düzenlendi veya kaldırıldı. Bir zaman sonra paraların üzerine İslâm dinini ifade eden yazılar yazıldı ve bir müddet sonra resimsiz İslâmi dinarlar darbedildi⁴⁴².

Abbâsî devletinin ilk dönemlerinde basılan dinarlar da Emevî dinarı ağırlığındaydı. Fakat bir süre sonra maddi sorunlardan dolayı bu ağırlığa ve ayara müdahale edilmişti. İlk üç Abbâsî halifesine ait altın sikkelerin ağırlığının şer'i miskalin (4.009 gr.) biraz üzerinde olduğu görülmektedir. Abbâsîler devrinde de yarım, üçte bir ve çeyrek dinar basıldığı gibi bağış vermek amacıyla veya bazı hadiselerin anısına birkaç miskal değerinde madalya olarak görülebilecek sikkeler darbedildiği malumdur. Ayrıca Bizans imparatorluğu, VII. yüzyılın ilk diliminde İran'a karşı yenildiği savaşın ardından İrana yıllık kararlaştırılan miktarda altın haraç ödemeye mecbur olduğundan Bizans'ın da Batı Avrupa'ya olan ihracatı duraksamıştı. Kafkaslardaki altın ve maden ocakları İran'ın elinde bulunuyordu. Urallardan gelen altınlar, Güney Rusya üstünden iç Asya'dan Avrupa'ya yapılan göçler nedeniyle bazı zamanlarda aksaklıklar oluyordu. Mısır aracılığıyla Nube'den gelen toz altının yolu da Arap aşiretlerince saldırıya uğruyordu. Küresel ticaret bu şekilde duraksama yaşarken savaş ganimeti olarak Arapların eline geçen piyasadan kaldırılmış, biriktirilmiş veya saklanmış altınlar

⁴⁴¹ Yılmaz Can, "Erken Dönem İslam Toplumunda Mevcut Sosyo-Kültürel Ve Dini Bazı Duyarlılıkların Sanata Yansımaları", *İSTEM*, Sa.8, 2006, s. 114.

⁴⁴² Halil, Sahillioğlu, "Dinar", *DİA.*, IX, s. 352.

Abbâsîlerdeki darphanelerde dinara dönüştürülmüş ve piyasayı canlandırmıştır. VII. yüzyılda altın darlığı nedeniyle Bizans dünya ticaretinden ayrı kalmıştır⁴⁴³.

Emevîler döneminde Şam ve Mısır gibi basımyerlerinde olduğu gibi Abbâsîler zamanında da dinar basımı sürdürülmüştür. Ancak Şam'daki darphane bir süre Kufe'ye, ardından Enbar'a ve Halife Mansur'un bizzat kurduğu ve Darü's-selam diye bilinen Bağdat'a taşınmıştır. 198 (814) senesine değin paraların üstünde darp yeri yazılmadı. Abbâsî halifesi Me'mûn basım yerini dinarına naksettiren ilk kişidir. Gerek Hârûnürreşîd'in gerekse Me'mûn'un sikkelerinde Mısır valilerinin isimleri de vardır. Darp yeri belirtilen sikkelerde ekseriyetle Kazîmiye, Irak, Mısır ve Mısırü'l-mağrib'in adı geçmektedir. Ancak pek bilinmesede Medinetü's-selam (Bağdat) darphanesi de vardır. Daha sonraki halifeler döneminde yalnız gümüş paranın darbettiği San'a, Basra, Mütevekkeliye, Sürremenrea gibi yerlerden başka Merv, Şaş, Semerkant, Kum, Hemedan, İsfahan, Erdebil, Ahvaz ve Şüster gibi merkezlerde de dinar darbına başlandı⁴⁴⁴.

Bizans tesirinde basılan ilk İslâm sikkeleri henüz Muâviye'nin Suriye valiliği devrinde Herakleios (610-641), Constans II (642-668) ve Constantinus IV (664-685) sikkeleri örnek alınarak Suriye'de ve nadiren de Kıbrıs'ta kestirilmiştir. 640 yılında kestirilen bu ilk sikkelerde genelde Bizans ölçülerine bağlı kalınmıştır. Fakat muhtemelen 647-658 yılları arasında kestirilen bazı sikkelerde Muhammed isminin baş harfleri (مح) ve "vefa Allah'tandır" (الوفا لله) cümlesi eklenmiştir. Yine aynı yıllarda Bizans paraları üzerinde beled (بلد) vb. İslâmî kontrmarklar ilave ediliyordu. Muâviye'nin halifeliği zamanında (660-680) paraların kalitesinde ve görünümünde açık bir iyileşme gözlemlenmektedir. Bu yıllarda Bizans soliduslarına yakın paralar kestirmeye başlamıştır. Bu sikkeler yaygınlaşmaya başlamış ve sikkeler üzerindeki Arapça ibareler daha uzun ve belirgin hâle gelmiştir. Sikkeler üzerinde Hicri takvime göre Yunan sayılarıyla tarihlendirme Arapça ve Yunanca olarak basıldıkları darphaneler açıkça belirtilmeye başlanmıştır. Bizans paraları üzerinde birçok değişiklikler de yapılmıştır. Örneğin Bizans paralarında dik olarak kullanılan (S) ve (B) harfleri bazı sikkelerde yatay olarak kullanılmıştır. Bu türde biçimsel farklılıklar sikkelerin tarihlendirilmesini de kolaylaştırmaktadır⁴⁴⁵.

⁴⁴³ Halil, Sahillioğlu, "Dinar", *DİA.*, IX, s. 353.

⁴⁴⁴ Halil, Sahillioğlu, "Dinar", *DİA.*, IX, s. 353. Ayrıca bkz. Ahmet Debbağolu, *İslâm İktisadına Giriş*, İstanbul, 1979, s. 405.

⁴⁴⁵ Ulaş Töre Sivrioğlu, *Ortaçağ İslam Sikkelerinde Hellen, Roma-Bizans Etkisi*, s. 5.

Suriye-Yemen ticaret güzergahında bulunan ve bir tüccar şehri olan Mekke’de İslamiyetten evvelde bazı devletlerin parası kullanıldığı gibi Bizans parası da kullanılıyordu. Müslümanlar Bizans dinarlarıyla alışverişte bulunurlardı. Nitekim Bizans sikkelerinin benzerleri kestirilmiştir. Hz. Peygamber, Raşid halifeler, Emevîlerde de bu durum devam etti. Kısacası Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar Bizans dinarları tedavülü sürdü. İslâm parası darbedilmedi. İslâmi sikke olarak ilk dinar Abdülmelik b. Mervan döneminde basıldı. Bilinen en eski dinar Bizans tipinde basılmıştır (76-695). İlk dinarlar 4,25 gram ağırlığındadır. Bu miktar Bizans Solidos’unun gerçek veznine tekabül eder⁴⁴⁶. Abdülmelik b. Mervân 'dan ⁴⁴⁷ (685-705) önce basılan paralar Bizans altınları tarzında resimli olarak basılıyordu. Yani bunların bir yüzünde Bizans İmparatorları Heraklios ve Konstantinos’un resimleri vardı. Diğer yüzünde ise Bizans sikkelerinde görülen dört basamaklı haç şekli bulunuyordu. Bu paraların kenarlarında ise “Bismillah Lâ ilâhe, yazmaktaydı.

Kağıtlar, Rum ülkesine Mısır’dan geliyordu; dinarlar da Araplara Rumlardan geliyordu. Abdülmelik b. Mervan kağıtların başına “Kulhüvellahu ahad” (De ki O Allah Tek' dir) veya Allah’ın zikrine ilave olarak başka şeylerin yazılmasını ilk defa yaptırttı. Hâlid b. Yezîd, Rumların dinarlarının yasaklanmasını ve bunlarla alışveriş yapılmasına engel olunmasını; buna ilaveten Bizans’a kâğıt gönderilmemesini Abdülmelik’e tavsiye etti. Rumlara bir müddet kâğıt gönderilmedi⁴⁴⁸.

Emevîlerde yönetim dili Yunancaydı, kurumsal daireler değişmedi, paraların üzerindeki hac artık kullanılsada paralar Yunanca kaldı. Halife Abdülmelik b. Mervân, idareyi Araplaştırarak yeni bir para üretti ⁴⁴⁹.

Emevîler döneminde darbedilen bazı paraların benzerleri Abbâsîler döneminde de darbedildi. Fakat paraların üstünde Abbâsî hilafetini haklı gösteren ayetlere bu paraların üzerinde yer verildi. Yapılan çalışmalarda basılan paraların Bizans paralarının ağırlığına eş değer olduğu görülür. Zamanla iktisadi zayıflamalar nedeniyle paraların ağırlığı da değişmek durumunda kaldı. Yukarda Emevî paralarını ayrıntılarıyla aktardık. Bu yüzden Abbâsîlerde kullanılan paraların fiziki yapısını tekrar etmeyeceğiz⁴⁵⁰.

⁴⁴⁶ Mustafa Hizmetli, “*Abbasîler Döneminde Para Basımı*”, *İSTEM*, 2010, cilt: VIII, sayı: 15, s. 79-110, 2010, s. 82.

⁴⁴⁷ Bkz; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdümelik b. Mervân", *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, s. 266-270.

⁴⁴⁸ Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Futuhu l-Buldan*, s. 274.

⁴⁴⁹ Annie Paralong, *Bizans*, s. 268.

⁴⁵⁰ Mustafa Hizmetli, *Abbasîler Döneminde Para Basımı*, 2010, s. 83.

Arka tarafında kıymetini gösteren işaretlerin yer aldığı Bizans felsleri ilk zamanlarda 30 gr. ağırlığındaydı. Tarihi süreç içerisinde bir süre sonra ağırlıkları hızla azalmaya başladı. Müslümanların Suriye'yi ele geçirdiği sırada yaklaşık 6 gr. gelen Bizans bakır sikkeleri VII. yüzyıldan sonra tamamen bozuldu. Müslümanlar fetih sonrası bu bakır sikkeleri kullanmadılar. Ancak Bizans'ta genellikle buldukları para sistemini taklit etmişlerdir. Emevîler ve Abbâsîlerin ilk dönemine kadar Bizans modeline benzeyen bakır paralar basıldı⁴⁵¹.

Kırmızı bakırdan üretilen felslere gelince, Müslümanların Suriye'yi fethi esnasında yaklaşık 6 gr. gelen Bizans bakır paraları VII. yüzyıldan sonra tamamen bozuldu ve bu paralar Müslümanlar tarafından kullanılmadı. Fakat Emevîler devrinde ve Abbâsîlerin ilk devrine değin Bizans modeline uygun bakır sikkelerin darbına devam edildi⁴⁵². Felsler Araplar tarafından kesinlikle kıymetli bir sikke olarak değil, sadece kesirleri tamamlamak amacıyla bozuk para gereksinimini karşılamak için kullanılmıştır⁴⁵³.

Bizanslıların bakır para mekanizması merkezin gözetiminde basılırken Emevîlerde bakır paranın emisyonu artırılarak merkezin müdahalesi azaltılmıştır. Bizans'ta az sayıda olan darphane sayısı Abbâsîler zamanında seksen üçe varmıştır. Felsler Araplar tarafından sadece bozuk para olarak kullanılıyordu. Fels darbı, hükümdarlık hukukundan kabul edilmediği için yerel makamlar bu konuda tamamen serbest bırakılmıştır. Bu nedenle değişik ağırlık ve ebatlarda felsler üretilmiş dinar ve dirhem tersine felsin darbı yalnız basıldıkları bölgelerle sınırlı kalmıştır⁴⁵⁴.

Emeviler devrinde Mısır'da üretilen kağıtlar Rum ülkesine gönderiliyor, onlarda bunun karşılığında Emevîlerin piyasada geçerliliği bulunan dinarlarının basımını yaparak onların para ihtiyaçlarını karşılıyorlardı.⁴⁵⁵

⁴⁵¹ İbrahim Artuk, "Fels", *DİA*, c.IX, s. 310.

⁴⁵² Ahmet Güzel, *a.g.e.*, s. 250.

⁴⁵³ Ahmet Güzel, *a.g.e.*, s. 251.

⁴⁵⁴ İbrahim Artuk, "Fels", *DİA*, C.IX, S. 310.

⁴⁵⁵ Bahaeddin Kök, *Nûruddin Mahmûd Bin Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul, 1992, s. 152.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KÜLTÜREL İLİŞKİLER

3.1. Kültürel Etkileşim ve Sanat

Hız. Muhammed'in vefat ettiği ve muazzam fetihlerin henüz başlamadığı 632 yılında Araplar bazı bakımdan geri idiler. Maddi servetleri azdı. Edebi zenginlikleri, Hız. Muhammed'in onlara tebliğ ettiği ve Müslümanların Allah kalamı olarak hürmet, gösterdikleri mukaddes kitap Kur'an-ı Kerim ile şiir ve hitabet an'anesinden ibaretti. Müslümanlar Irak, Suriye ve Mısır'a doğru açılırken, Orta Doğu'nun çeşitli birçok ilim merkezlerini kendi idareleri altına aldılar⁴⁵⁶. Önceki kültüre sahip birçok insan İslâm dinine girdi. Bu suretle asırlarca devam edecek olan bir entelektüel mayalana başlamış oldu. Mısır, Sümer ve Akad medeniyetinin tecrübeleri ve değerleri elde edilmiş oluyordu⁴⁵⁷.

Müslümanlar kendi dil ve adetlerini idareleri altında yaşayan kültürleri yüksek olan milletlere de kabul ettirdiler. Önceki kültürel muhitte yetişen insan o zaman öğrendiklerini, Müslüman olduktan sonrada, elde ettikleri Kur'an bilgisi ile kaynaştırmaya çalışıyorlardı. Bu sürede kendine has bir İslâm kültürü oluştu⁴⁵⁸.

Müslümanlar fethettikleri yerler de yapıcı kişiler oldular. Araplar, yerli halkın arasında onlara dinleri ile birlikte, gittikçe, eski medeniyetler ve etnik unsurlarla değişen kültür, edebiyat ve sanatlarını öğrettiler. Mesela Kuzey Afrika'da Berberi, İspanya'da Latin ve Vizigot unsurlarla, Sicilya'da Latin-Bizans Hristiyanlığı ile temasları böyle oldu⁴⁵⁹.

Putla tapıcılıkla ilişkisinden ötürü müzik ve tiyatro, drama gibi sanatlar hoş görülmemiştir. Her ne kadar genel halkın müzikten keyif ve haz alması müziğin varlığını sürdürmesine imkân tanımışsa da müzik bir sanat türü olarak pek fazla kabul edilmedi. Sadece çeşitli kutlamalarda bir vasıta olarak kullanıldı.⁴⁶⁰

Müslümanlar, ilahi olduğunu kabul ettikleri dini gittikleri yere kabul ettirdikten sonra oraya yerleşerek oraya 'Dârü'l İslâm' dediler. O yerin mahalli geleneklerine,

⁴⁵⁶ W. Montgomery Watt, *a.g.e.*, s. 26.

⁴⁵⁷ W. Montgomery Watt, *a.g.e.*, s. 27.

⁴⁵⁸ W. Montgomery Watt, *a.g.e.*, s. 28.

⁴⁵⁹ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1985, s. 11.

⁴⁶⁰ Muhammad M. Pickthall, *İslâm Medeniyetinin Dinamikleri*, (Çev. Yusuf Kaplan), İstanbul, 2014, s. 84.

kıyafetlerine, dinlerine saygı gösterdiler. Eski medeniyetlerin ve etnik unsurlarla değişen kültür, edebiyat ve sanatlarını öğrettiler. Bu durum Arap akınları ve fetihlerinde, Arapların temel genişleme politikasını oluşturmaktaydı. Ateşe tapma gibi inancını bünyesinde taşımıştır. Basilious'un başpiskoposluğunda şehre bizdeki adı külliye olan ve içerisinde pek çok hizmet yapısını barındıran tam teşekküllü yapılar kurulmuştur. Pers, Roma, gibi kültürel canlılık ve renkliliğin yanında bölge halkı Arapların akınlarına da şahitlik etmiştir. Kayseri'de bulunan Battal Camii Arap akınları zamanından bir hatıra olarak kabul edilir⁴⁶¹.

Bizans İmparatorluğunun sanatı, eski Yunan ve Roma sanatlarından köklerini almakla birlikte, sahip olduğu toprakların eski sanat geleneklerine de ilgi duymuştur. Bu sebeple bölgelere göre farklılıklar gösteren bir karaktere sahiptir. Köklü bir sanat geleneğine sahip Bizans'ın bu özelliğinin, Araplar tarafından öteden beri bilindiği ve takdir edildiği anlaşılmaktadır. Bizanslılara bakıldığında onların birçok tabip, filozof ve münecim yetiştirdikleri görülür. Musiki usullerini bildikleri gibi kitap dünyasından da haberdardırlar. Mükemmel resim yaparlar. Bir kişinin resmini aynen çizerler ve sonra genç, yaşlı, üzgün, sevinçli, yakışıklı, ağlayan, gülümseyen gibi istedikleri şekli verebilirler. Resim içinde resim çizebilir ve bunu iki-üç kez tekrarlayabilirler⁴⁶².

Avrupa Bizans İmparatorluğu ile devamlı ilişkilerde bulunmasına rağmen Müslümanlardan daha fazla bilgi birikimi ve kültür aldı. Bu durum Müslümanların kültürel zenginliğinin açıkça bir göstergesidir. Bu suretle Bizans'ın da İslâm kültüründen etkilenmesinin kaçınılmaz bir sonucudur⁴⁶³.

Medine ve Bağdat şehirleri kültürel alışverişin merkezleri arasında yer almaktadır. Ziryab adındaki bir musikişinas ve şarkıcı gençliğinde Bağdat'ta Hârûnürreşîd (786-809)'in huzurunda çalgı çalıp şarkı söyledi. Ziryab daha sonra Kurtuba'ya giderek yemek, giyim gibi birçok doğu usulünü Avrupa'ya taşıdı. Çeşitli yemeklerin hazırlanışı ve birçok yemek tarifi doğudan getirildi. Ud, gitar, kemençe ve naker Arapça olan isimleri Avrupa'ya Müslümanlar tarafından geçti. ⁴⁶⁴.

VIII. asrın ortasında bazı Çin sanatkarları Müslümanlar tarafından hapsedildi. Bunlar ancak daha sonra kâğıt yapma suretiyle hürriyetine kavuştular. Kâğıdın önemi Müslümanlar tarafından hemen fark edildi. İlk kâğıt fabrikasını 800 senesinde,

⁴⁶¹ İlyas Han Şahin, *İlk Arap Ve Türk Akınlarında Kayseri*, s. 63.

⁴⁶² Casim Avcı, *a.g.e*, s. 228.

⁴⁶³ W. Montgomery Watt; *a.g.e*, s. 51.

⁴⁶⁴ W. Montgomery Watt; *a.g.e*, s. 50. Ayrıca bkz. Cahid Baltacı, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 2016, s. 439.

Hârûnürreşîd'in veziri Yahya el- Bermeki inşa ettirdi. Kâğıt buradan birçok ülkeye yayıldı⁴⁶⁵. Başta Bizans olmak üzere yabancılar da kağıtlarını Araplardan sağladılar⁴⁶⁶. Abbâsî halifesi el- Mansûr Bağdat'ı kurup hilafet merkezi yaptıktan sonra kültürel faaliyetler yoğunluk kazandı. Hristiyan Bizans'a komşu olmanın askeri sahada getirdiği rekabetin yanında kültür alanında üstünlük elde etme isteği çeviri faaliyetlerinin de artmasına vesile oldu. Bizans'ın ihmal ettiği Yunan felsefe ve kültürü Müslümanlar sayesinde tekrar hayat buldu⁴⁶⁷.

Mehdi'nin uğur, talih ve kehanet konularına ilgi duyduğunu ve büyücülüğe ait kitapları topladığını belirten Ebu'l Ferec Gregorios, bu yüzden imparator VI. Leon'un kendisine Mısırlıların ve sihir sistemini ihtiva eden "Joannes ve Jambres" adlı kitabı ile Mısırlıların Hz. Musa'ya karşı yaptıklarını anlatan bir risaleyi gönderdiğini kaydeder⁴⁶⁸.

Me'mûn Bizans'tan sadece klasik eserleri getirtmekle kalmamış, şöhreti Bizans dışına taşan matematikçi Leon'a (ö. 869) mektup yazarak sarayına davet etmiştir. Halifenin mektubundan haberdar olan imparator, Leon'un ücretini artırmış ve onu İstanbul kiliselerinden birine tayin etmiştir. Her ne kadar Me'mûn bizzat imparatora mektup göndererek kısa bir süre için dahi olsa Leon'un Bağdat'a gelmesine müsaade etmesini rica etmiş ve bu isteğini yerine getirdiği takdirde bunu bir dostluk işareti sayarak kalıcı barış imzalayacağına söz verip üstelik 2.000 dinar altın teklif etmişse de imparatorun olumlu bir cevap alamamıştır⁴⁶⁹.

829 ve 907 yılları arasında Gramerci İoannis, Aéziz Kiril, Fotios ve Leo Choïrosphaktes Abbâsî sarayını ziyaret ettiler. Halifelîğe elçi olarak gönderilmeleri felsefî tartışmaların olduğunu gösterir⁴⁷⁰.

Abdullah Me'mûn bu cihat propagandasının yanında bir başka bir propagandayı da gerçekleştirdi. Bizanslar hem Müslümanlar ve hem de ataları Yunanlılardan kültürel açıdan geri kalmışlardı. Hristiyanlık Bizans'ın Yunan ilimlerinden uzaklaşmasına neden olurken İslâm, Abbâsîlerin Yunan ilim ve kültürünü almasını teşvik ediyordu. Bu sayede Abdullah Me'mûn, merkezi otoriteyi güçlendirme yolunda dış politikayı da kullanmayı ihmal etmemiştir. Abdullah Me'mûn'un tek bir hedefi bulunmaktaydı; bu hedefe varmak için bölük pörçük bir siyaset yerine bu amacına hizmet edecek bütüncül

⁴⁶⁵ W. Montgomery Watt, *a.g.e.*, s. 51.

⁴⁶⁶ Andre Clot, *a.g.e.*, s. 213.

⁴⁶⁷ İsmail E. Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*, İstanbul, 2018, s. 122.

⁴⁶⁸ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 90.

⁴⁶⁹ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 99.

⁴⁷⁰ Nadia Maria El Cheikh, *Araplar'ın gözüyle Bizans*, (Çev. Mehmet Moralı), İstanbul, 2012, s. 106.

bir siyaset takip etmiştir. Bu şekilde Bizans'a karşı gerçekleştirdiği cihat, Bizans düşmanlığı yanında Helenizm hayranlığına dönüşmüştür⁴⁷¹.

Araplar hâkim oldukları devrede halkın ibadethanelerine dokunmadılar. Zira Kayseri'de Basilious'un yaptırdığı eserlerden olan ve Basilious'un adını taşıyan kilise halâ mevcut ve faaldir. Diğer yapılarının izlerini ise bugün bile görmek mümkündür. Kayseri yine de bu akınlar sırasında sık sık el değiştirmiştir. Bu durum Arapların bölgede kalıcı bir hâkimiyet sağlamalarına imkân vermemiştir. Bir bölgede kalıcı eserler oluşturmak için önce o bölgenin tamamen ele geçirilmesi ve planlı bir iskân siyaseti ile mümkündür. İlk istila çağında meydana gelen bu olaylar Arapların şehirde izler bırakmalarını engellemiştir⁴⁷².

III. Leon'un tasvir kırıci hareketin, Yahudilik ya da İslâmiyet'in etkisiyle yapıldığı öne sürülmektedir. Çünkü Bizans'tan çok önceleri, Emevî Devleti tasvirleri yakalamıştır. Halife II. Ömer ve II. Yezit ülkelerindeki aziz resimlerini yasaklayarak, imha etmişlerdi. Bu hareketin etkisiyle Bizans'ta benzer bir şekilde tasvir karşıtı partilerin çıktığı görülür⁴⁷³.

Tasvir yanlısı olan İmparatoriçe İrene 786'da ordunun karşı çıkması üzerine İstanbul'da toplanamayan VII. Ekumenik Konsili İznik'te topladı. Tasvirler ve kutsal kalıntılar kültünü yeniden geliştirdi. Halkın desteğini almak isteyen İran'a vergileri düşürdü. Bu durum İmparatorluğun gücünün azalmasına yol açtı. Bunun sonucu 780 yılında Halife Mehdi'nin (775- 785) oğlu Hârûn komutasındaki bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. İç Anadolu'ya kadar ilerleyen ordu birçok kaleleri fethetti. Aradan iki yıl geçtikten sonra Hârûn komutasındaki ordu Üsküdar'a kadar ilerledi. Bunun üzerine Bizans Araplarla 3 yıllık bir anlaşma imzalamak zorunda kaldı⁴⁷⁴. Çıplak kadın figürlü eski freskler İslâmiyete ait değildir. Bunlar, Bizanslı ressamların Hristiyan geleneğini yansıtırken kullandıkları pozda eski konuları yeni amaçlara uyarlamaya çalıştılar. Kısa sürede, Müslüman duvar resimlerinde iç dekorasyonundaki çıplak figürler ve insan figürlerinin yerine dekoratif, özellikle de kaligrafik şekiller geçmiştir⁴⁷⁵.

⁴⁷¹ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasî Toplumu*, Kitap yayınevi, İstanbul, 2003, s. 85-97.

⁴⁷² İlyas Han Şahin, *İlk Arap Ve Türk Akınlarında Kayseri*, s. 64.

⁴⁷³ Hasan Bahar, *Roma Ve Bizans Tarihi, Krallık, Cumhuriyet, İmparatorluk Ve Doğu Roma (Bizans)* Konya, 2011, s. 140-141.

⁴⁷⁴ Hasan Bahar, *Roma ve Bizans Tarihi*, s. 142-143.

⁴⁷⁵ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, (Çev. Selen Y. Kölyay), Ankara, 2011, s. 313.

Halife el-Me'mûn döneminde (198-218/813- 833) Bizans tahtına geçen Theophilos (214-228/829-842) ilim ve sanat hayranı bir kişi olmakla birlikte Bizans'ın yanı sıra İslâm kültürünün de etkisinde kalmıştı. Bu etkilenmenin açık bir kanıtı olarak Theophilos, Bağdat saraylarının resimlerini getirterek Bryas (bugünkü Küçükaly) mevkiinde Abbâsî saraylarının benzeri bir saray yaptırmış ve kaynaklara göre eşsiz güzellikteki bu sarayda yaşamayı tercih etmiştir⁴⁷⁶.

Mutasım zamanında (17 Ramazan 223 (12 Ağustos 838)) tarihinde Ammûriye fethedildi. Ammûriye'nin fethi İslâm dünyasında büyük coşkuyla karşılanmış ve şiirlere konu olmuştur. Bu zaferi “fethu'l-fütüh” (fetihler fethi) olarak vasıflandıran Ebû Temmam'ın “es-seyfü esdaku enbâen mine'l-kütüb” diye başlayan kasidesi meşhurdur⁴⁷⁷.

3.1.1. Giyim

İslâm halifelerine İran ve Rum'dan kalma bir kültür olan tıraz ipekten üretilmiş olan kumaşın üzerine çeşitli yazıların yazılmasından oluşurdu. Halifelik alametlerinden sayılırdı. Hükümdarlar ya kendi adlarını yazıyor ya da hükümdarlığa delalet olan çeşitli yazılar yazardı. İpekten imal edilen bu kumaşa; yazılar ya sırma altın ile yazılır ya da ipek ipliklerle işlenirdi⁴⁷⁸. Rum ve İran hükümdarları bu kumaşa çeşitli tasvirler işlerdi. İslâm halifeleri ise tasvirin İslâmiyetle bağdaşmadığını düşünerek bu kumaşlara çeşitli İslâmi yazılar işlerdi. Bunlar isim ya da dua benzeri yazılardan oluşurdu. Emevîler Rumlardan pek çok şeyi taklit ederek aldılar. Tırazlı elbiseler, tırazlı hane perdeleri, tırazlı bohçalar ve tırazlı mendiller Rumlardan ıktibas edildi⁴⁷⁹. Tıraz en önemli hakimiyet göstergesi sayılıyordu. Nitekim Me'mûn Horasan'da vali iken biraderi Emin'in kendisini veliahtlıktan çıkarttığını işitince onun namına hutbe tıraz kullanımını yasaklayarak isyan ilan etti⁴⁸⁰.

Asya, Avrupa ve Afrika arasındaki başlıca kara ve deniz ticaret yolları, Bizans İmparatorluğunun topraklarından geçtiği için Bizans yüzyıllar boyunca dünya

⁴⁷⁶ Taner Yıldırım, *a.g.e*, s. 312.

⁴⁷⁷ Casim Avcı, “Mu ‘tasim-Billâh”, *DİA.*, c.31, s. 380-382.

⁴⁷⁸ Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Çev. Zeki Meğamiz), c.1, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul, 1971. s. 189.

⁴⁷⁹ Corci Zeydan, *a.g.e*, s. 189-190. Ayrıca bkız. Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul, 1972, s. 84.

⁴⁸⁰ Corci Zeydan, *a.g.e*, s. 191-192.

ticaretinde önemli bir rol oynamış ve Bizans altını 11. yüzyılın ortalarına kadar her tarafta aranan bir para haline gelmişti⁴⁸¹.

Abbâsî halifelerinin Bizans sarayında elçi karşılama törenlerinden etkilenererek aynı debdebe ve şaşaalı elçi karşılama törenleri düzenlediler. Bağdat'ta Bizanslı elçilerin kabulü için ayrıntılı ritüeller inşa etmede Bizanslılarla yarışıyorlardı. Yani törensellik İmparatorluk varlığını çevreleyen yetke havasını arttırmakta araçsal olan bir kurumdur. Bizanslı elçileri etkilemek için gösterişli muhteşem gösteriler düzenlediler. Abbâsî halifelığının hala büyük bir güç olduğu mesajını Müslümanlara vermeye çalışıyordu. Nitekim Bizans törenlerinin ne anlama geldiği Müslümanlar hemen kavradılar. Bizans İmparatorluğunun zengin ve muhteşem imgesi Bizans törenlerini temelde takdir eden Araplar üzerinde amaçlanan etkisine ulaşmıştır⁴⁸².

Emevîler ve daha sonra Abbâsîler, Bizans'ta mevcut olan devlet imalâthanelerini taklit ederek, kenarlarında hükümdarların isimlerini, alâmetlerini taşıyan çok kıymetli kumaşlar yaptıрмаğa büyük ehemmiyet verdiler ki, mamullerinin bazı örneklerine müzelerde hâlâ tesadüf edilen bu imalâthanelere Dâr-et- Tırâz derler. İslâm dünyasındaki ipek sanayisine gelince, bunun Bizans'tan kaldığı söylenebilir. Bugün elde kalmış olan en eski İslâm brokarlarını süsleyen insan ve hayvan motifleri, Bizans te'sirlerinin birer delilidir⁴⁸³.

Orta Çağ'da Bizans ülkesinden çeşitli ipekliler, keten elbiseler, eteklikler ve yaygılar Abbâsî ülkesine getirilirdi⁴⁸⁴.

Halife ve hükümdarların egemenliklerinin bir üçüncü sembolü olan tıraz, özel olarak dokutulmuş ipek kumaşlara denirdi. Bunların üzerinde ya hükümdarın adı ya da başka işaretler, sırmalar, renk renk ipeklerle kumaşın kenarına su halinde işlenirdi. Bu türlü kumaşlardan dikilmiş kaftanlar hediye etmek de hükümdarlara özgü bir davranıştı. Bu adet de İran ve Bizans hükümdarlarından İslâm saraylarına geçmiştir. Ancak Bizanslıların tırazında bazen hükümdarların resimleri, ya da başka işaretler bulunduğu halde, İslâm tırazlarına putperestlikten yeni kurtulmuş olmanın çekingenliği içinde resim konulmamış, bunun yerin isim ve bazı dualar koymak âdet olmuştu. Halife bu

⁴⁸¹ Sevcan Yıldız, *Bizans Tarihi ültürü, Sanatı Ve Anadolu'daki İzleri*, Ankara, 2008, s. 29.

⁴⁸² Nadia Maria El Cheikh, *Araplar'ın gözüyle Bizans*, s. 160.

⁴⁸³ Barthold, W, *İslam Medeniyet Tarihi*, (Çev. F. Köprülü), Ankara, 1973, s. 160.

⁴⁸⁴ Abdulaziz Durî, *İslam İktisad Tarihine Giriş*, (Çev. Sabri Orman), İstanbul, 1991, s. 97

giysileri kimlere hediye eder ise onun halife gözünde önemli bir yer tuttuğu herkesçe bilinirdi⁴⁸⁵.

Arap diplomatlar ve savaş esirleri de imparatorluk sarayındaki hayata ilişkin benzer betimsel ayrıntılar vermektedirler. Harun İbn-i Yahya, Müslüman esirlerin yemeğe davet edildiği ve “bu yemeklerde domuz eti yoktur,” diye bir teşrifatçı tarafından uyarıldıkları özel bir durumda sarayın çarpıcı öykülerini aktarmaktadır⁴⁸⁶. Sarayın ihtiyacı olan kumaşlar, “Tiraz” denilen atölyelerde dokunurdu. Değerli kumaşlar bir servet sayılıyordu ve merasimlerde devlet hiyerarşisi yerini resmî tören giysilerinin ihtişam dereceleri ile yerini alıyordu. Sasânî ve Bizans’tan gelen bu gelenek Abbâsîlerde de devam etmiştir. Hediyeler, ücretler, tazminatlar çoğu zaman kumaş olarak veriliyordu⁴⁸⁷.

Taylasân: Başı ve omuzları örten, başlıklı pelerine benzeyen bir kıyafet idi⁴⁸⁸. Müslüman Arapların taylasânı fetihler sırasında tanıdıklarını Hristiyan bânîkyâ ahalisi ile yapılan anlaşma sonrasında kendilerinden bir taylasân alındığı bilinir⁴⁸⁹. Taylasân modası Abbâsî döneminde de devam etti. Bazı âlimlerin yeşil taylasân giydiği rivayet edilir. Zamanla taylasân halk tarafından da kullanıldı⁴⁹⁰.

Abbâsî toplumunda artık Müslümanlar mıntika adı verilen kuşakları, Hristiyanlar da İslâm fethileri sırasında kullandıkları ve Arapların zamanla mıntika dedikleri ama artık Yunanca kökeni ile zikredilen zünnârı kullanmaya başlamışlardı. Bağdat Mârî Meryem Kilisesi’nde bulunan beli zünnârlı bir heykeli ve üzerindeki mısraları bize el-Veşşâ aktarmıştır. Zünnâr bele bağlanan bir tür kuşaktır. Müslümanlar tarafından gayrimüslimlere tesir ettiği gayet açıktır⁴⁹¹.

3.1.2. Musiki

Kuşku yok ki, 7. yüzyılda gerçekleşen Arap fetihleri, Bizans’ı Yunancadan başka dilleri konuşan sayısız unsurdan koparmış ve imparatorluğa, ulusal bir bilince ve yerel dillerde gelişmekte olan bir edebiyata sahip olan Mısır ve Suriye’nin hatta Latince

⁴⁸⁵ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi, Emeviler-Abbâsîler*, s. 126.

⁴⁸⁶ Judit Herrin, *Bizans, Bir Orta çağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, s. 246.

⁴⁸⁷ Tuncer Arı, *VIII. Ve X. Yüzyıllar Arası Abbâsîler’de Ticaret*, s. 44.

⁴⁸⁸ Bkz; Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 166.

⁴⁸⁹ Levent Öztürk, *Asr-ı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul, 1998, s. 223

⁴⁹⁰ Levent Öztürk, *a.g.e*, s. 225.

⁴⁹¹ Levent Öztürk, *a.g.e*, s. 334.

ve Pönçe konuşan bir nüfus yapısına sahip olan Afrika'nın elden çıkmadan önceki durumundan daha Yunanlı bir görüntü vermişti. Bizans İmparatorluğunun elinde Küçük Asya, Balkan Yarımadası'nın bazı bölümleri, Girit de dâhil olmak üzere Ege Adaları ve İtalya ile Sicilya'nın bazı bölgeleri kalmıştı. Bu coğrafyada Yunanca konuşan unsurlar ağırlıktaydı, fakat varsayılan etnik türdeşlik, var olandan daha belirgindi⁴⁹².

İslâm toplumu kitapları büyük ölçüde Hellenistik kaynaklar vasıtasıyla tanıdıkları için, doğal olarak kitap resminde temel kaynak Hellenistik-Bizans resim sanatı olmuştur. Bu tezi savunan ilk bilim insanlarından biri olan T. W. Arnold'a göre Hellenistik-Bizans resim geleneği Hristiyan Araplar ve Süryaniler, Kiptîler veya sonradan Müslümanlığa geçen Hristiyan kökenli mühtediler vasıtasıyla İslâm kitaplarına da taşınmıştır.⁴⁹³

Arap musiki tarihi; melodilerinin güzelliği, bunların tenkit ve takdiri, eskiye sarılıp ona tabi olmak, İran-Rum musikilerinin alınması gibi konular etrafında cereyan eden tartışmalarla doludur. Özellikle Yunanlıların musikiye dair eserlerinin Arapçaya tercümesinden sonra ortaya çıkan Kineli, bu iltifatları ilmi olarak çözmüş ve Arap ruhunu sağlamlaştırmıştır. Musikişinaslar ve şarkıcılar için musiki melodileri ve formlarında kullanacakları nazari kaideler koymuştur. Dolayısıyla bu ilmin öğrencileri için kolay bir yol açmış ve ekol olmuştur. Ahvani bundan dolayı Kineliyi İslâm'da musikinin ilk okulunun sahibi olarak niteler ve Kineli ekolünün Farabi elinde gelişip İbn-i Sina'da zirvesini yaşadığını iddia eder⁴⁹⁴.

İbn Müseeah da sanat çizgisine Kabe'nin inşaatında çalışan yabancıların bestelerini Arap musikisine aktarmakla başlar. Ruhunda musikide geniş bilgi sahibi olmak arzusu doğan bu sanatkâr, en güzel Bizans bestelerini almak üzere Şam'a kadar gitmiştir. Daha sonra Hicaz'a dönen İbn Müseccalı, eski Arap musikisi ekolünün ilk temel taşlarını koyar. Böylece Arap musikisinde yeni bir teori geliştiren İbn Müseccah, Mekke'deki birçok şarkıcı ve sanatkarların da üstadı olmuştur⁴⁹⁵.

Yine rivâyetlere göre İbn Muhriz, Fars'ta Farslıların Şam'da da Rûmların melodilerini öğrenmiş ve bu ikisini birleştirerek Arap mûsikîsine aktarmıştır.

⁴⁹² Mustafa Alican; "Bizans İmparatorluğu'nda Bir Devlet Politikası Olarak Tehcir", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, 2011, s. 259-275.

⁴⁹³ Ulaş Töre Sivrioğlu, "İslâm Kitap Resmi Ve Minyatür Sanatında Hellenistik-Bizans Etkisi", s. 5.

⁴⁹⁴ Ahmet Hakkı Turabi, "Bagdat'ta Bir Musiki Nazariyatçısı: Ya'küb B. İshak El-Kindî" *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008*, 2011, cilt: II, s. 633-648 s. 638.

⁴⁹⁵ Şahade Ali En-Natûr, "İslam'a Göre Ses Ve Musiki Sanatı", (Çev. Ruhi Kalender-Adem Akın), *A.Ü İ F.D.C.*, XXXIII. s. 195-196.

Yukarıdaki rivâyetler, Arap mûsikîsi ile Fars ve Rûm mûsikîleri arasında güçlü bir bağın var olduğunu göstermektedir. Buna dayanarak Arapların mûsikî ile ilgili bütün teorilerini, Sadru'l-İslâm ve Emevîler döneminde, yabancılardan aldıkları ileri sürülebilir ve bu etki bir yere kadar kabul edilebilir. Ancak onların mûsikîsinde Arapların eriyip yok oldukları söylenemez. Çünkü Sadru'l-İslâm ve Emevîler dönemindeki müzisyenler, Arap yurdunda doğmuş veya en azından Araplar arasında büyüüp yetişmiş yabancı kökenli kişilerdir. Bunlar baştan beri Arap mûsikîsini okumuşlardır. Arap mûsikîsine yabancı etkisi, Rûm ve Fars mûsikîlerinden bazı notaların veya melodilerin aktarılması ile sınırlı kaldığı görülmektedir⁴⁹⁶.

Müslümanların gerçekleştirdikleri fetihlerin sonucu olarak Fars ve Rumların şarkıcı ve sanatkârları İslâm diyarlarına geldiler, Arapların köle ve azatlıları oldular. Bunlar bir arada ud, tambur, ney, kaval ve her çeşit enstrümanları çalışıyorlardı. Arap şiir ve şarkılarını öğrendikten sonra kendi nağme ve ezgileri ile teganni etmeye; kendi usulleri ile Arap şiir ve şarkılarını çok güzel bir şekilde okumaya başladılar. Bundan sonra mûsikî ve şarkı, derece derece gelişerek Abbâsîler devrinde zirveye ulaştı⁴⁹⁷.

Abbâsîler döneminde ülke sınırlarının genişlemesi neticesinde farklı kültürden insanlarla kaynaşma imkânı oluşmuştur. Bizans'tan Kuzey Afrika'ya, Bağdat'tan Horasan'a kadar yayılan geniş coğrafyada oluşan kültür mozaigi, Abbâsîlerin mûsikî alanında diğer milletlerle etkileşim içine girmesine sebep olmuştur⁴⁹⁸.

Sadru'l-İslâm ve Emevîler dönemine gelindiğinde, yabancılarla yapılan savaşlar sonucunda Fars ve Rûm pek çok insanın esir düşerek Araplar arasında yaşamaya başladığı görülmektedir. Bu dönemde ayrı bir sınıf teşkil eden bu insanlar, beraberlerinde getirdikleri kültür ile Araplar üzerinde güçlü bir biçimde etkili olmuşlardır. Bu insanlar yoğun bir şekilde Hicâz'da, özellikle de Medîne ve Mekke'de Yaşadıklarından başta mûsikî olmak üzere pek çok alanda söz sahibi olmuşlardır. Emevîler döneminde Hicâzlılar, iktidara muhalif olan kesimi oluşturdıklarından siyasi baskı altında yaşamak durumuyla karşı karşıya kalmışlardır⁴⁹⁹.

⁴⁹⁶ Yahya Suzan, “*Sadru'l-İslâm Ve Emevîler Döneminde Mûsikî Hareketi*”, 2009, Sa.13, sh. 113 – 135, s. 128.

⁴⁹⁷ Ahmet Güzel, “Erken Dönem Abbâsî Toplumunda Mûsikînin Oluşum Ve Gelişim Süreci”, İslâm Ve Sanat Tartışmalı İlmî Toplantı 07 – 09 Kasım 2014, Akdeniz Ü. Hukuk Fakültesi Konferans Salonu Kampüs – Antalya, İstanbul 2015, s. 612.

⁴⁹⁸ Ahmet Güzel, *a.g.m*, s. 612.

⁴⁹⁹ Yahya Suzan, *a.g.m*, s. 135.

Halifelerin musikiye karşı tepkileri: Gerek Emevî gerek Abbâsî halifeleri içinde musikinin, ümmetin dini ödevlerini ihmal etmesinden korkularak, onu seven bazı halifeler tarafından bile yasaklandığı bir gerçektir. Bunların başında ise Mu'âviye gelmektedir⁵⁰⁰.

Abbâsî Halifelerinden Me'mun, Horasan'dan Bağdat'a ulaştığı zaman hükümdarlığını güçlendirmeye azmettiğinden sürekli olarak musiki dinlemekten uzak bulunmaya dikkat etmişti. Fakat böyle yasaklar günden güne genişleyen ve medenileşen İslâm ülkesinde musikin gelişmesine engel olamamıştı. Musiki daha çok refahtan doğan bir ihtiyaç olduğu için elbette bunun teşvikçileri, hükümdarlar, emirler ve zengin tabaka mensupları olmuştur⁵⁰¹. Böylece musiki derece derece ilerliyerek Abbâsîler çağında daha üstün bir düzeye ulaştı⁵⁰².

Müslümanlar müzik aletlerinin birçoğunu İranlılar, Nebatlılar, Rumlar ve Hintlilerden almışlardı. Söz konusu ulusların her birinin kendilerine özgü çalgıları vardı. Rumların müzik aletleri on altı telli "evar" yirmi dört telli "silban" ve "rubab" gibi tahtadan yapılan beş telli "levza", on altı telli "kısare" (gitare), buzağı derisinden yapılan körüklerden oluşturulan "ergan" (org) aletlerinden ibaretti⁵⁰³.

Arapların müzik aletleri "def" (daire) ve "mezher"den (ut veya laguta) oluşuyordu. Müslümanlar bu çeşitli aletleri ve söz konusu milletlerin musiki kültürlerini bir araya toplayıp kaynaştırmışlar, aralarından iyi gördüklerini ve beğendiklerini seçip almışlar, kanun gibi bizzat kendilerinin icat ettikleri müzik aletlerinden başka, dışarıdan aldıkları çalgı ve müzik bilgisini de geliştirmişlerdi⁵⁰⁴.

Her toplumda olduğu gibi İslâm'dan önce Arapların da kendilerine mahsus musiki anlayışları bulunmaktaydı. İslâm fetihleri sırasında Bizans ve Sasânî İmparatorluklarından alınan topraklar, ele geçirilen ganimetler ile köle ve cariyelerden dolayı, devlet merkezine doğru büyük bir mal ve insan unsuru akışının gerçekleştiği bilinmektedir. Çok kısa sürede yaşanan bu akış, sosyal hayata da yansımış ve toplumun refah seviyesi yükseldiği gibi hayat tarzında da değişiklikler meydana gelmiştir. Geniş bir coğrafyadan İslâm toplumu arasına katılan köle ve cariyeler, kendi kültürlerini de beraberinde getirmişlerdir. Bunların bir kısmı bilinen yollarla hürriyetlerine kavuştuktan

⁵⁰⁰ Bahriye Üçok, "İslam'da Musiki Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1966, cilt: XIV, s. 83-93, s. 88.

⁵⁰¹ Bahriye Üçok, *a.g.m.*, s. 89.

⁵⁰² Bahriye Üçok, *a.g.m.*, s. 90.

⁵⁰³ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, (Çev. Nejdet Gök) c.2, İstanbul, 2012, s. 171.

⁵⁰⁴ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 171-172.

sonra da aynı şekilde toplumun birer parçası olarak hayatlarını sürdürmekteydi. Aralarında Bizanslı olanların da yer aldığı bazı köle ve cariyeler zenginlerin, halif ve prenslerin yanlarında aynı zamanda birer şarkıcı olarak hizmet etmişlerdir. İslâm toplumunda ileri gelen birçok kişinin şarkıcı cariyelere sahip olduğunu kaydetmektedir. Bundan başka çeşitli eğlence ve musiki toplantıları için özel yerlerin oluşmaya başladığı, bazı evlerde kalabalık konserlerin düzenlendiği anlaşılmaktadır. Bütün bu değişiklikler ve gelişmeler zamanla Hicaz bölgesini bir musiki merkezi haline getirmiştir. Arapların Bizans'ın musikideki önemini ve önceliğini bildikleri anlaşılmaktadır⁵⁰⁵.

Mes'udi'nin, İbn Hurdazbih'e atfen naklettiği, "İran ve Bizanslılardan sonra musikide Arapları geçen bir toplum yoktur" sözü bu konuda ı ışık tutucu mahiyettedir. Araplar içerisinde özellikle Bizans'ın vassalı durumundaki Gassaniler, Bizans kültüründen etkilenmişlerdir. Bu etkinin Gassaniler aracılığıyla diğer Araplara doğru geçtiğini düşünmek mümkündür. Nabiga ez-Zübyani, Meymun b. Kays el-A'sa ve Hassan b. Sabit gibi Arap şairleri, Gassanilerin yanına gider ve emirlerin huzurundaki meclislere katılırlardı. Uzun ömürlü sahabilerden Peygamber şairi Hassan b. Sabit (m. 563-683), bir defasında katıldığı ziyafetin kendisine Gassani emiri Cebele b. Eyhem'in meclisini hatırlattığını belirterek, orada barbat (üd) eşliğinde kendi dilleriyle yöresel şarkılar söyleyen beş Bizanslı ve beş tane de Hireli kadın korosunu dinlediğini, Cebele'nin sarayına Mekke ve diğer yerlerden de şarkıcılar geldiğini anlatmıştır. İslâm'dan önce Arapların özellikle şiire önem verdiklerini belirten İbn Haldun, İslâm fetihlerinden sonra İran ve Bizans'tan Hicaz'a köle veya cariyeler olarak gelen şarkıcıların ud, tanbur, mi'zefve mizmar çaldıklarını gören Arapların, İran ve Bizans melodilerini kendi şiirlerine kattıklarını ifade etmektedir. Abbâsîler dahil olmak üzere İslâm-Sasânî kaynaklı olduğu belirtilen barbat, Araplar tarafından ud olarak isimlendirilmiştir⁵⁰⁶.

Mu'tâsım'ın Bizans, Babek ve içteki birçok isyan ile meşgul olması ve bir takım ayaklanma hareketlerini önlemeye uğraşmasına bakılırsa Mu'tâsım, Me'mûn'a bakarak bilim ve sanat ile pek uğraşmamıştı⁵⁰⁷.

Yunanlılarda da barbiton veya barbitos adlı bir enstrümanın bulunduğunu zikreden Sachs, İran çalgısı barbatla isim dışında bir benzerliğin bulunup bulunmadığının bilinmediğini belirtir. Arapların Bizans ve İran müziğinden

⁵⁰⁵ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 223.

⁵⁰⁶ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 224.

⁵⁰⁷ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi, Emeviler-Abbâsîler*, s. 102.

etkilendikleri hususunun kabul edilmekle birlikte, zikredilen musiki aletlerinin İslâm öncesi Araplarında da görüldüğü bilinir. Arap-İslâm musikisinin İran ve Bizans'tan hangi yönleriyle ve ne derecede etkilendiğine dair fazla bilgi mevcut değildir. Ancak Farmer'in de belirttiği gibi dış tesirlerin abartılmaması ve yerli unsurların hemen her zaman hakimiyetini koruduğunun unutulmaması gerekir. Bununla birlikte köle ve cariyelerin yanı sıra, çeşitli amaçlarla dönemin şartlarında gerçekleştirilen seyahatler, yabancı bazı musiki unsurlarının alınması neticesini doğurmuştur. Öte yandan bizzat musiki amaçlı yolculuk yapanların da bulunduğu görülmektedir. Bunlar arasında, Mekke'li İbn Mischeh ve talebesi İbn Muhriz dikkat çekmektedir. Emevîler devrinin en büyük musiki ustalarından Sa'id b. Mischeh (ö.715) Suriye'ye giderek Bizans melodilerini öğrendi ve oradaki sanatçılardan teorik bilgiler aldı⁵⁰⁸.

Daha sonra İran'a geçerek onların şarkılarını (gina) ve sanatçıya eşlik etmeyi (darb) öğrendi. Memleketi Hicaz'a döndüğünde Bizans ve İran musiki unsurlarından en güzel olanlarını (mehasine tilke'n-nağam) alarak Arap musikisine uyum sağlamayan unsurları terk etti. Böylece o, bu metodu uygulayan ilk kişi oldu. Bizans'ta musiki ile ilgili teorik bilgiler temelde Pythagoras (ö. m.ö. 504) başta olmak üzere eski Yunan filozoflarına dayanmaktadır. Tercüme faaliyetleri sırasında bazı Bizanslı filozof ve tabiat bilimcilerinin açıklamalarıyla Müslümanlara intikal eden klasik eserlerle birlikte, aynı zamanda musiki ile ilgili teorik bilgiler de ulaşmış, bunun yanında sırf musiki üzerine yazılmış eserlerin de tercüme edildiği olmuştur. Beytül-Hikme örneğinde olduğu gibi, VIII-X. yüzyıllarda teorik musiki ve ses bilimiyle ilgili birçok Yunanca eser tercüme edilmiştir. Bunlar arasında Pythagoras'ın eseri Araplar tarafından bilindiği gibi, Platon'un Timaeus'u Yuhanna b. el-Bıtrik (ö.m. 8 15) ve Huneyn b. İshak tarafından tercüme edilmiştir⁵⁰⁹.

Aristoteles'in eserleri arasından Problemata ve De Anima yine Huneyn tarafından çevrilmiş bulunmaktaydı. Galenos'un De Voce adlı eseri de yine Huneyn tarafından Arapçaya kazandırılmıştı. Bunlardan başka Aristoksenos, Euclides, Ptolemeos, Nikomahos ve Pergeli Apollonios'un eserleri sayesinde Araplar ses teorileri hakkında bilgi sahibi olmuşlardı. Bizanslıların kullandıkları musiki enstrümanları Müslümanlar tarafından da bilinmekteydi⁵¹⁰. Haussig'e göre Bizans'ın yükselişe geçtiği

⁵⁰⁸ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 225.

⁵⁰⁹ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 226. Ayrıca bkz. Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, (Çev. Ali Yardım), İstanbul, 2013, s. 81.

⁵¹⁰ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 226-227.

dönemde İran oyunlarının yanı sıra Arap müziği de Bizans'ta etkisini hissettirmiştir. Bizanslılar özellikle dans eden Arap kızlarına ilgi duymuşlar ve bu durum müziğe de kapı aralamıştır. Dans eden Arap kızları sadece din dışı resimlerin değil, dini resimlerin de konusu olmuştur⁵¹¹.

Halife Ebu Cafer El-Mansur döneminde Bizans'tan gelen bazı elçiler olmuştur. Halife Mansur, V. Konstantinos' Umare b. Hamza'yı elçi olarak göndermiş ve halifenin mektubunu sunmuştur. Halifenin ve ülkenin durumunu soran imparator elçi ile görüşükten sonra onu gezdirtmiş bu gezi esnasında bazı bitkilerle kimya (simya=alışımı) alanında bakır kurşundan/kalaydan altın ve gümüş elde etmeye yönelik birtakım uygulamalar gösterilmiştir⁵¹².

3.1.3. Edebiyat

Asırlarca birbirlerinin komşusu olarak yaşayan Müslüman Araplarla Bizanslılar arasında, toplumlar arası ilişkilerde savaş ve barışın içselliğini sergiler biçimde gerçekleşen askerî, diplomatik, ticari ve sosyo-kültürel ilişkiler, halk muhayyilesinde geniş bir etki uyandırmış ve edebi ürünlere de yansımıştır. Her iki toplumda kuşaklar boyu süren derin izler bırakmış olması dolayısıyla, savaş ve mücadele boyutunun daha fazla vurgulandığı bu ürünler, çeşitli destan ve hikâyeler ile şiirlerden oluşmaktadır. Hem İslâm dünyası hem de Bizans'ta ortaya çıkan bu ürünlerde taraflardan her biri, kendi toplumunun kahramanlıklarını mübalağalı bir şekilde sunmakta, bu arada kendi dininin üstünlüğünü gösteren motiflere ağırlık vermekte, ayrıca zaman zaman her iki taraf arasında barış, dostluk ve yardımlaşmanın yanı sıra bir kısmı evlilikle sonuçlanan aşklar yaşanmaktadır. Başlangıçta İslâm-Bizans ilişkilerinin bir yansıması şeklinde ortaya çıkan edebiyat ürünlerinin, kıssa anlatımı geleneğine uygun olarak kuşaktan kuşağa aktarıldığı dikkate alındığında, bir müddet sonra her iki toplumun ilişkilerine tesir etti⁵¹³.

Tercüme faaliyetleri Mansûr'la önemli yol kat etmesine rağmen, oğlu Mehdî (ö.169/785) döneminde zındıklar hareketi nedeniyle duraklama yaşamıştır. Hârûnürreşîd (ö.193/809) döneminde faaliyetler tekrar canlanmış, Ankara ve Amûriyye'nin fethi ile buralardaki eserler Bağdat'a getirilip; Yuhanna b. Maseveyh tarafından Arapçaya

⁵¹¹ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 228.

⁵¹² Semra Denk Çelik, *IX ve X. Yüzyıllarda Bizans İmparatorluğunda Ticaret*, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ-2006. s. 45

⁵¹³ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 228.

tercüme edilmiştir. Me'mûn (ö.218/833)'un gayretleri ile tercümede ikinci ve önemli bir dönem başlamış, "Beytü'l-Hikme" adında büyük bir merkez kurulmuştur. Me'mûn döneminde tercüme faaliyetleri, devletin resmi politikası haline gelmiştir. Müslim ve gayr-i müslimlerden meşhur ilim adamı ve mütercimlere geniş maddi imkanlar sağlayarak felsefî ve bilimsel eserleri Arapçaya tercüme ettirmiştir. İbnü'n-Nedim (385/965), Me'mûn'u Bizans İmparatoru'ndan ülkesindeki eski eserleri istediğini, Bizans imparatorunun da bir süre tereddütten sonra kabul etmesi üzerine İstanbul'a gönderilen Haccac b. Matar, Yuhanna b. Batrik gibi bilginlerin çok sayıda eser getirdiğini ifade etmiştir. Me'mûn, Anadolu'nun değişik yerlerinde bulunan Yunanlılara ait bilimsel eserleri satın almak suretiyle "Beytü 'l-Hikme "ye getirtmiştir. Nitekim edebi etkileşim başlamış oldu⁵¹⁴.

İstanbul gerek Orta Çağ'ın en önemli şehirlerinden biri olması, gerekse Müslüman Arapların şehre yönelik seferleri ve kuşatmaları sebebiyle Arap edebiyatına da yansımış, bazı destan, hikâye ve masallardaki sahnelerde İstanbul'a yer verilmiştir. Arap kahramanlık hikayelerinin en güzel örneklerinden biri kabul edilen Antere kıssasında İstanbul önemli bir yer tutar. Sevgilisi Able ile evlenebilmek uğruna birçok kahramanlıklar gösterdiği için şöhreti İstanbul' a ulaşan Antere, özellikle bir süre üstlendiği Suriye hükümdarlığı sırasında Bizans'a verdiği destek sebebiyle İstanbul'a davet edilerek imparator tarafından görkemli törenlerle karşılanır ve ağırlanır. İmparatorun oğlu Herakleios'la birlikte çıktığı seferde Frank krallığını Bizans'a bağlayan, Avrupa ve Kuzey Afrika'da elde ettiği başarılarla şöhreti dilden dile dolaşan Antere, fetihlerin ardından muzaffer bir kumandan olarak İstanbul'a döner. Burada görkemli törenlerle karşılanır ve kendisini, şanına layık bir şekilde atını mahmuzlamış haliyle gösteren büyük bir heykeli dikilir. ⁵¹⁵.

Antere kıssasında kahramanın Bizans, Fransa ve Roma saraylarının ileri gelenleriyle ilgili olarak anlatılan maceraları onu Mısır'a, hatta Sudan ve Hindistan'a kadar götürür. Bu münasebetle Suriye ve Bizans'taki Hristiyanlar ile Haçlıların durumları, kilise âdet ve an 'aneleri, papazların kıyafet ve yaşayışları, dinlerinin özellikleri, eserin yazıldığı dönemdeki Hristiyanların Müslümanlarla ilgili yanlış kanaatleri hakkında bilgiler verilir. Antere kıssası, söz konusu ettiği ülkelerin o

⁵¹⁴ M. Akif Özdoğan, "Abbâsîler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi", *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2005, cilt: V, sayı: 16, s. 37.

⁵¹⁵ Casim Avcı, "Müslüman Arap Kaynaklarında Bizans Başşehri İstanbul (Konstantinopolis)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2010/2011, c. XII/I, s. 90.

devirdeki halk kültürünü büyük ölçüde aksettirmesi, Antere'nin şahsında cengâverlikle birlikte yiğitlik, mertlik, cömertlik, vefakârlık ve dürüstlük gibi geleneksel Arap meziyetlerini telkin etmesi bakımından da büyük değer taşır. Eserde bu ve benzeri erdemlerin benimsetilmesi için kahraman olarak özellikle Antere'nin seçilmesinin bazı sebepleri olmalıdır, kıssanın yine savaşa gidecek askerleri motive etmek için anlatıldığı kaydedilir⁵¹⁶.

Kısaca Zülhimme veya Zatü'l-Himme diye bilinen Siretü'l-Emire Zatü'l-Himme destanında ise Müslüman Arapların şehrin fethiyle ilgili rüyası nihayet gerçekleşmektedir. Öyle anlaşıyor ki, gerçekte yüzlerce kilometre yol kat ederek binbir güçlükle İstanbul surları önüne gelen, ancak burada büyük kayıp ve hayal kırıklıklarıyla geri dönmek zorunda kalan Araplar, halk muhayyilesinin ürünü olan bu destanda surları aşmayı başarmışlardır. Destan temelde Emevîler döneminden itibaren Abbâsî Halifesi Vasık-Billah döneminin (842-847) sonuna kadar Arap-Bizans savaşları ve bu arada Kays kabilesinin iki önemli kolu olan Beni Kilab ile Beni Süleym arasında öteden beri sürüp giden mücadeleler etrafında şekillenmiştir⁵¹⁷.

Hristiyan Bizans ve İslâm medeniyetleri arasındaki mücadeleyi konu edinen Zâtü'l-Himme hikâyesi tarihin ihmal ettiği Arap kahramanlıkları örnekleriyle doludur. Anlatıcıya göre sîretin bütün şahsiyetleri iyi şiir söyler. Bu sebeple onda şiir ve nesir parçaları dengeli ve dönüşümlü olarak devam eder, kahramanların dilinden hikemiyat, kahramanlık ve gazel şiirleri aktarılır. Sîrette dikkati çeken özelliklerden biri de manzum ve mensur atasözlerine çokça yer verilmesidir. Bu yönüyle sîretü Zâtü'l-Himme halk edebiyatının bütün özelliklerini taşımaktadır⁵¹⁸.

Bütünüyle tarihî olaylara dayanan sîrette halifeliğin Abbâsîlere geçişi, Bermekîlerin çöküşü, Emîn ve Me'mûn arasındaki anlaşmazlık ayrıntılarıyla anlatılmakta ve dönemin ayaklanmalarına ışık tutulmaktadır. Râvî'nin geniş hayali sîreti ilgi çekici şöyle bir hikâye haline getirmiştir: Halife Abdülmelik b. Mervân döneminde (685-705) Bizans'ın sınır bölgelerinde yaşayan Benî Kilâb kabilesi esas alınarak hikâye anlatılır. Hikâye temelde, Emevîler döneminden başlamak üzere Abbâsî halifesi Vâsik döneminin sonuna kadar Arap-Bizans savaşlarını menkıbe tarzında ele alır. Bunun yanında hemen eşdeğer vurgularla Kays kabilesinin iki kolu Beni Kilab ile Beni Süleym arasında öteden beri sürüp giden mücadeleler, öne çıkarılan kahramanlar etrafında Beni

⁵¹⁶ Cemal Muhtar, "Antere Kıssası", *DİA*, c. III, s. 237-238.

⁵¹⁷ Casim Avcı, *a.g.m*, s. 90.

⁵¹⁸ Hüseyin Yazıcı, "Sîretü'l-Emîre Zâtülhimme", *DİA*, c.37, s. 268-269.

Kilab kabilesi merkeze alınarak anlatılır. Hikâyede kabile reisleri, diğer yerli kahramanlar, Emevî ve Abbâsî halifeleri ile Bizans imparatorları veya diğer Bizanslı unsurlar iç içe sunulmaktadır⁵¹⁹.

Oldukça uzun olan destanda Müslüman Arapların bazen İstanbul'a giderek buradaki ayaklanmaları bastırmak veya dışarıdan gelen saldırılan püskürtmek suretiyle Bizans imparatorlarına yardımcı oldukları da görülmektedir. Öte yandan İstanbul kuşatmasına çıkan Halife Me'mûn'un (813-833) Franklardan yardım alan Bizanslılar tarafından esir alındığı haberi üzerine Belli Kilab kabilesi mensuplarının İstanbul önlerine gelip şehri kuşatması da ele alınır. Bizans imparatoru yakalanıp esir alınırken Me'mûn'da esaretten kurtarılır. Arap kuvvetlerinin kumandasını ele alan müstakbel halife Mu'tâsım (833-842), Battal'ın ricası üzerine imparatoru vergi karşılığında serbest bırakır ve Bağdat'a döner. Hikâyenin son kısmında Mu'tâsım-Billâh döneminde Bizanslılar tarafından kurulan hain bir pusudan bahsedilir. Bir müddet sonra vefat eden Mu'tâsım'ın yerine Abbas Tahtına çıkan Vâsık-Billah olayın intikamını almak için İstanbul seferine çıkar. Arap ve Bizans askerleri arasındaki çatışmalar sırasında Bizans imparatoru yakalanıp esir alınır. O güne kadar imparatorların canlan vergi karşılığında bağışlandığı halde bu defa imparator öldürülür. Böylece İstanbul Müslümanların eline geçer ve şehrin yönetimi Abdülvehhab'ın oğluna bırakılır⁵²⁰.

Arap kahramanlık hikayelerinin en önemlilerinden olan Zatü'l-Himme (veya Zül-Himme, Delhemma) destanı, başlangıçta şifahi olarak halk arasında dolaşmış ve muhtemelen V. /XII. yüzyılda yazıya geçirilmiştir. Hikâye temelde, Emevîler döneminden başlamak üzere Abbâsî halifesi Vâsık döneminin sonuna kadar Arap-Bizans savaşlarını menkıbe tarzında ele alır. Hikâye de kabile reisleri, diğer yerli kahramanlar, Emevî ve Abbâsî halifeleri ile Bizans imparatorları veya diğer Bizanslı unsurlar iç içe sunulmaktadır⁵²¹.

Ömer b. Nu'man (veya Ömer en-Nu'man) hikayesi, Binbir Gece masallarının en uzun bölümünü teşkil etmektedir. Binbir Gece masal külliyatı, karısı tarafından aldatıldığı için, evlendiği kadınları ertesi gün öldürten Sasânî hükümdarı Şehriyar'la evlenmek durumunda kalan Şehrezad tarafından, her gece sürükleyici hikayeler anlatarak onu oyalamak suretiyle idamdan kurtulmak amacıyla anlatılan masallardan oluşmaktadır. Araplar dört yıl boyunca İstanbul'u kuşatırlar. Aynı günde binlerce kişi

⁵¹⁹ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 229.

⁵²⁰ Casim Avcı, *a.g.m*, s. 91.

⁵²¹ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 229.

gönüllü olarak İslâmiyeti kabul eder. Eserde Abbâsî Bizans mücadelesi destansı bir şekilde anlatılmıştır⁵²².

Arap kahramanlık hikayelerinin en güzel örneklerinden biri kabul edilen ve İslâm öncesinden başlamak üzere, Arap tarihinin beş asırdan fazla bir kısmını içine alan Antere kıssasındaki birçok devlet, toplum, şahıs ve farklı coğrafyalar arasında, doğal olarak Bizans'a da yer verilmiştir. Hikâye, adını muallakat şairi Antere b. Şeddad b. Amr el-'bsi'den (ö. 614?) almaktadır. Necid'de oturan Abs kabilesine mensup Antere, Zebibe adlı siyah bir cariyeden dünyaya geldiği için dönemin anlayışına göre köle sayılmakta, bu durum küçük yaştan beri sevdiği amcasının kızı Able ile evlenmesinde bir engel olarak görülmektedir. Kölelikten kurtulabilmek için üstün kahramanlıklar gösteren Antere, bir defasında Abs kabilesine baskın yapıp, Able dahil birçok kişiyi esir alan Arap kabilelerine karşı yiğitçe dövüşerek, gasp edilen her şeyi geri almayı başarmış ve hürriyetine kavuşmuştur⁵²³.

Arap yarımadası dışına çıkarak Irak, Suriye, İran, Kuzey Afrika ve İspanya kralları ve vezirleriyle tanışan Antere'nin kahramanlıkları, bu ülkelerde de devam eder. Bizans ve Frank krallığı arasındaki mücadelelere de yer verilir. Kuzey Afrika'ya gider ve Fas'tan Mısır'a kadar bütün bölgeleri fetheder. Antere, İslâmiyetin gelişini hazırlayan bir kahraman kişiliğine büründürülmekte ve İslâm döneminde gerçekleşen fetihlerin adeta bir sembolü haline getirilmektedir. Kıssanın kahramanı Antere İranlılara karşı Araplara, Bizanslılara karşı İranlılara veya İranlılara karşı Bizanslılara, Franklara karşı Bizanslılara, Hintlilere karşı İranlılar ve Araplara, Sudanlı ve Habeşlilere karşı Araplara yardımcı olmakta ve onların yanında savaşmaktadır. Nitekim eserin içeriğinde Bizans-İslâm mücadelesine yer verilmiş iki unsur arasındaki mücadele eserin temel konusu olduğu görülür⁵²⁴.

Digenis Akritas Destanı, VII., özellikle de VIII.yüzyıldan başlayarak XI. yüzyıla kadar devam eden Arap-Bizans savaşlarının neticesinde ya da sırasında oluşmuş bir metindir. En güvenilir versiyon olarak kabul edilen Grotaferrata'ya göre destanın konusu kısaca şöyledir: “Bizanslı komutan Andronikos ve karısı Anna'nın beş oğlu olur. Fakat çift, kızlarının olmamasından üzüntü duymaktadırlar. Kısa bir süre sonra bir kızları olur ve adını Eirene koyarlar. Dönemin falcıları tarafından uyarılan Andronikos, kızını aşkın tehlikelerinden korumak için ona bir kule yaptırır. Küçük kız 7 yaşından 15

⁵²² Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 238.

⁵²³ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 243.

⁵²⁴ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 244-245.

yaşına kadar bu kulede yaşar. Eirene 15 yaşındayken, bir gün gezintiye çıkar. O sırada babası bir seferde bulunmakta, erkek kardeşleri ise imparatorluğun sınırlarını korumaktaydılar. Suriyeli Arap Emiri Musur, Bizans sınırlarını aşp, ülkeye girmiştir. İşte tam bu sırada yolu üzerinde Eirene'yle karşılaşır ve güzelliği karşısında ona vurulur ve derhal onu alıp kaçıır. Bunu öğrenen annesi hemen oğullarına haber salar, geri dönüp kız kardeşlerini kurtarmalarını ister. Erkek kardeşler Musur'un ordugahına varır varmaz, kız kardeşlerini onlara geri vermesi konusunda onu ikna etmeye çalışırlar. Erkek kardeşlerden en kuvvetlisi olan Kontantinos ile Musur arasında teke tek bir dövüş olur. Dövüş Musur'un galibiyetiyle sona erer. Sonuca ve önceden verdiği sözlere rağmen kız kardeşlerini serbest bırakmak istememektedir. Musur erkek kardeşlere kız kardeşleriyle evlenmek istediğini ve onu çok sevdiğini söyler. Onlar da eğer vaftiz edilip Hristiyan olursa kız kardeşleriyle evlenebileceğini söylerler. Musur vaftiz edilir ve Eirene'yle evlenir. Daha sonra hep birlikte Andronikos'un sarayına dönerler. Bu evlilikten bir yıl sonra bir oğulları doğar ve adını Basileios Digenes koyarlar. İki ayrı soydan yani Arap baba ve Yunanlı anadan doğma olduğu için "Digenes" lakabını almıştır. Digenes, daha küçüklüğünden itibaren insanüstü güçlere sahip olduğunu göstermiştir. Savaş tekniğini çok iyi öğrenmiş, vahşi hayvanlarla dövüşmüştür. Daha sonra da komutan Dukas'ın kızı Evdokia ile evlenir ve "Akrites" olur. O sırada Bizans devletinin sınırları düşmanlar tarafından tehdit edilmekte ve pek çok yıkım ve yağmalar yapılmaktaydı. Digenes de sınırların korunması için aceleyle sınırlara gitmek zorunda kalmıştır. Destanda, Digenes'in sınırlarda gösterdiği kahramanlıklar ve başarılar betimlenmektedir. Yapıtın son bölümünde, Digenes'in ölümü ve mezarından söz edilmektedir. Digenes, devlere yaraşır bu kadar olağanüstü mücadelelerinden sonra, Fırat Nehri'nin kıyısında dillere destan sarayını ve en nadir çiçek ve bitkilerden oluşan cennet gibi bahçesini yaptırır. Ağır bir şekilde hastalandığında ve artık iyileşmesinde hiçbir umudun kalmadığı anda karısını yanına çağırır. Ona gerçekleştirdiği tüm başarılarını yeniden anımsatır ve son selamını verir. Karısı Evdokia ise, gözyaşları ve feryatlar içinde, onun göğsü üzerine düşer ve ölür. Her ikisi de aynı mezara gömülürler⁵²⁵.

⁵²⁵ Mehmet Yılmaz, Battal-Nâme, Sasonlu Tavit Ve Digenis Akritas Destanlarındaki Kahramanların Lord Raglan'ın Geleneksel Kahraman Kalıbına Göre Değerlendirilmesi, *folklor/edebiyat*", cilt:17, sayı:67, 2011/3, s. 98.

Bizans ilişkilerinin İslâm edebiyatına tesirinin açık bir göstergesidir. Destanlar milletlerin kahramanlıklarını, mücadelelerini yansıtır. Orta Çağ'da iki rakip ülke Abbâsî- Bizans savaşları da İslâm edebiyatında destanlara çokça konu oldu.

İslâm-Bizans ilişkilerinin Bizans edebiyatındaki yansımasının başlıca örneğini teşkil eden Digenis Akritas destanı, kuşaktan kuşağa aktarılan sözlü anlatımların, muhtemelen XII. yüzyılda yazıya geçirilmiş şekli olup yaklaşık 3.000 mısradan oluşmaktadır. Destanda başkahraman Digenis Akritas'ın Araplarla savaştığına dair herhangi bir ifade bulunmadığına, dolayısıyla onlara karşı gerçek bir düşmanlık gösterilmediğine dikkat çeken H. Gregoire ve V Christides, bu durumdan hareketle destanın, Müslümanlara dostça tavır takınan Pavlikianlar arasında ve özellikle daha ılımlı politika izleyen imparatorların yaşadığı X. yüzyılda ortaya çıktığı görüşündedirler. Bundan başka Christides, destanda bir Arap emirinin akınlarından övgüyle bahsedildiğini dikkate alarak, destanın oluşumunda bir Arap kaynağından yararlanılmış olabileceğini düşünmektedir. Yine aynı araştırmacıya göre Digenis Akritas destanı, yüzyıllarda İslâm toplumunda ortaya çıkan Kral Ömer en-Nu'man masalının birtakım ekleme ve değişikliklerle Bizans'a geçmiş ve bu kültüre mahsus bir şekil kazanmış halidir⁵²⁶.

Bizanslıların milli destanı durumundaki Digenis Akritas'ın ana muhtevası şöyledir: Suriye'de yaşamakta olan çok akıllı, bilge, yakışıklı ve cesur bir emir vardır. Ordusuyla birlikte Bizans'ın Kapadokya bölgesine bir akın düzenleyen emir, general/prens Andronikos'un evini yağmalayarak generalle oğullarının yokluğundan istifadeyle kızı Irene'yi kaçıır. Eserde bu kızla evlenen emir din değiştirir ve emirin oğlu Digenis ölümünden sonra yerine geçer. Annesi Bizanslı babası Arap olduğu için Digenis, Arap-Bizans sınırında iki toplum arasında barışı sağlaması istendiği için Akritas adı verilmiştir⁵²⁷.

Görüldüğü gibi İslâm toplumunda veya Bizans'ta ortaya çıkan destan, masal ve hikayelerden bir kısmı ya tamamen İslâm-Bizans ilişkilerini konu edinmekte, ya da çerçeve konu farklı olmakla birlikte, ikinci ve üçüncü çerçeve içinde bu unsurlara yer vermektedir. Her iki taraf kendi kahramanını ön plana çıkararak adeta olağanüstü güçlerle donatılmış olarak göstermekte, karşı tarafa yüklediği kuvvetlilik tasviri, yine ona galip gelecek olan kendi kahramanının yiğitliğini anlatmak için kullanılmaktadır.

⁵²⁶ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 246-247.

⁵²⁷ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 247.

Destan ve hikayelerde dini motiflere ağırlık verilmekte, genellikle kahramanlar dini amaçlarla çarpışmaktadır. Evlilikler dahi dini farklılıklardan dolayı reddedilir. Her bir tarafın arzusu karşı tarafa boyun eğdirmek ve kendisinin inandığı “hak dine” girmesini sağlamaktır. Bu sebeple toplumun her kesiminden ferdi olduğu gibi topluca gönüllü veya zor kullanılarak din değiştirmeler de görülmektedir. Bazen karşı tarafın zayıf unsurları elde edilerek iç karışıklıklara sebebiyet verildiği gibi, yaşanan iç karışıklıklardan istifadeyle saldırılar da düzenlenmektedir. İslâm toplumunda ortaya çıkan hikâyelerde özellikle İstanbul kuşatmalarının merkeze alındığı ve zorlukların vurgulandığı görülmektedir⁵²⁸.

Ayrıca, hemen her zaman iki toplumu birbirine düşüren veya kışkırtıcı faaliyetler yapan kötü tiplere de rastlanmaktadır. Müslümanlarla Bizanslılar genellikle birbirlerinin düşmanı olarak kendi aralarında savaşmakla birlikte, dostça münasebetler de gerçekleşmektedir. İmparatorlar ve halifeler birbirlerine elçiler gönderip yazışmakta ve hediyeleşmektedirler. Birçok defa üçüncü bir düşman unsuruna karşı birbirlerinden yardım istemekte ve birlikte hareket etmektedirler. Böylece ya bir iç ayaklanma bastırılmakta veya bir diğer ülkenin saldırıları geri püskürtülmektedir. Bizanslılarla Müslümanlar arasında kız kaçırma veya normal yollarla evlilikler gerçekleştirilmekte, her iki toplumda karşı tarafa mensup dini ve etnik unsurlar yaşamaktadır. Destan ve hikayelerde hayal ürünü varlıklara, şahıs ve coğrafyalara çoğu defa yer verilmekle birlikte, bazı kahramanlar ve diğer şahsiyetler ile coğrafya isimlerinin gerçek hayattan seçildiği görülmektedir. Böylece dönemin ileri gelen devletleri, ünü çağları aşan şahsiyetler, her iki toplumda hâkim olan örf, adet ve anlayışlar, bazı kültür unsurları, tarafların birbirine bakışı gibi hususlarda dikkate değer ipuçları yakalamak mümkün olmaktadır⁵²⁹.

Emevî -Bizans mücadelelerinin Emevî şiirine yansıdığı görülür. Emevî sarayına intisap edip uzun yıllar saray şairliği yapmış olan Hristiyan şair Ahta (Ö. 92/710-711), Abdülmelik b. Mervan'ı övdüğü şiirinde onun Bizans'a yönelik seferlerine de yer verir. Burada hem Bizans şiirine örnek olması hem de İstanbul'u kuşatmaya gelen Müslümanların uğradıkları yenilgi karşısında, Bizanslıların zaferini dile getirmesi bakımından Theodosios Grammatikos'un şiirine yer verilecektir. Bu şiiri, 81 mısra olup yeni ortaya çıkan Arap-İslâm gücüne karşı, Bizanslıların gösterdikleri tepkinin

⁵²⁸ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 251.

⁵²⁹ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 251.

edebiyata yansıyan ve daha sonraki nesillere intikal etmiş ilk örnekler arasında yer alması bakımından önemlidir. Şiirin, başlığından da anlaşılacağı gibi Müslümanların İstanbul'u kuşatmalarını konu edindiği açık olmakla birlikte, hangi muhasaradan bahsedildiği tartışmalıdır. Hangi kuşatmayla ilgili olursa olsun şiir, Bizans başkentini kuşatan Müslüman Arapların uğradıkları yenilginin, Bizans'taki yankıları hakkında fikir vermesi açısından önemlidir. Şiirde dini motifler vurgulanmıştır⁵³⁰.

Müslümanlarla Bizanslılar arasındaki mücadeleler Abbâsîler döneminde yaşamış birçok şairin şiirlerine konu olmuştur. Halifeleri öven şiirlerde, ilgili halifenin ahlaki özellikleri ve ülke içi icraatlarının yanında Bizans'a karşı yürüttüğü mücadeleler ve elde ettiği başarıların da vurgulandığı görülmektedir. Halife Hârûnürreşîd dönemiyle ilgili bir rivayete göre, 181/797 yılında Mervan b. Ebi Hafsa, halifenin huzurunda onu ve Abbâsoğullarını öven bir şiir okur. Şiiri oldukça beğenen halife, Mervan'a 5.000 dinar verip kendi hil'atını giydirir ve 10 Bizanslı köle verilmesini emrettikten sonra, kendisine mahsus iyi cins ata bindirerek uğurlar. Yine dönemin ünlü şairi Ebu Temmam Habib b. Evs et-Tal (ö. 231 /846) Amorion zaferi üzerine yazdığı 71 beyitlik uzun şiirinde hem sevincini dile getirmekte hem de bu zaferi gerçekleştiren Halif Mu'tâsım'ı övmektedir. Rivayet edildiğine göre sefere çıkıp çıkmama hususunda müneccimlere danışan Mu'tâsım'a, zamanın sefer için uygun olmadığı söylenir. Diğer taraftan Bizanslı müneccimler de Mu'tâsım'ın çok yanlış bir zamanda sefer hazırlıkları yaptığını belirtip, ellerindeki kitaplara göre başaramayacağını söylerler. Buna rağmen halife sefere çıkıp zaferle dönünce, müneccimlerin yanıldıkları anlaşılır. Bu hususa işaretle "es-Seyfû asdaku enbôen mine'l-kütüb. " şeklinde başlayan şiirin bazı mısraları şöyledir: İki ordu içinde parıldayan mızraklar /Yıldızların aksine, tüm gerçekleri saklar. Fetihlerin fethidir, Amorion'un fethine ne mısra yeter ona ne hatip hitabeti! O gün yerle bir oldu, düştü küfrün kalesi adım atamadılar korku aldı herkesi. Theophilos görünce bizzat bu müthiş harbi Vergiler teklif etti, istemese de kalbi. Ey Halife! Ecir alasın tüm işlerinden Din-i İslâm uğruna yapıp ettiklerinden. Baktım da birer birer senin zaferlerine ne kadar da benziyor o Bedir günlerine! Adı gibi sarardı Benu'l-Asfar'ın yüzü / Zaferlerinle coştı, güldü Arab'ın yüzü⁵³¹.

Öyle anlaşılıyor ki gerek İslâm toplumunda gerekse Bizans'ta ortaya çıkan iki toplumla ilgili şiirler genellikle, geniş halk kitleleri üzerinde derin etkiler bırakan

⁵³⁰ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 252-253. Ayrıca bkz, Ahmed Emin, *Fecrül-İslâm*, (Çev. Ahmet Serdaroğlu), Ankara, 1976. s. 213.

⁵³¹ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 455.

savaşların, gerginliklerin bir neticesi olarak söylenmiştir. Dolayısıyla mübalağa, olaya sadece kendi açısından bakma, karşı tarafı küçültücü ifadeler kullanırken kendisiyle ilgili olumlu hususları vurgulayarak dile getirme, taraftarlarına heyecan kazandırıp hislerini harekete geçirme gibi bu tür ortamlarda söz konusu olabilen bütün edebi ve psikolojik unsurların kullanıldığı görülmektedir. Öte yandan devlet yöneticilerinin değeri, düşmanlara karşı kazandıkları zaferlerle doğru orantılı bir şekilde değişmektedir. Her iki toplumda ortaya çıkıp günümüze kadar gelebilen şiirlerin tümü üzerinde yapılacak bir çalışma, iki toplumun en azından bazı dönemlerde birbirleriyle ilgili bakış ve kanaatlerini, his dünyalarındaki yerlerini daha net bir şekilde görmeye yardımcı olacaktır⁵³².

Bizans edebiyatında, Digenis Akritas destanında, İslâm Bizans mücadelesinin tesiri ve hatıraları bulunmaktadır. Anadolu seferlerinde temayüz eden, Abdullah b. Hüseyin el- Battal, Türkler tarafından milli kahraman atfedilmiştir. Bizans-Arap mücadelesinde yaşanan hadiseler edebiyata ve folklor ananesine yansımıştır⁵³³.

Hârûn'un Heracle seferinin başarılı olması neticesinde Şair İbn Cami de şehrin alınışını şu dizelerle hayalinde canlandırır: "Heracle bu acayip şey karşısında teslim oldu: Ağır makineler petrol ve ateş sapıyordu. Attığımız ateşler şehrin bağrında, sanki ipe dizili renkli kumaşlar gibi sarkıyordu." Dizelere dönemin hem savaş etkisinin hem de siyasi eziyetinin yansıdığı görülür. Abbâsî-Bizans mücadelesi devrin şiir temasına yansımış bulunuyordu⁵³⁴.

Yine Hârûnürreşîd'in Heracle şehrini ele geçirmesi hadisesi başka bir Abbâsî şairinin dizelerine şöyle yansdı. Rakka'ya ülkenin her yanından şairler dolar. Şu dizeler Ebu 'l-Atihiyye 'ye aittir: Kaderi göklerde yücelen şah saldırınca, Heracle ölüm şarkısına şaşırmadı mı? Hârûn 'un saldırıları fırtına gibi esti, Verdiği ceza yıldırım gibi sert ve anıydı. Bayrakları işte yine zaferle dalgalanıyor, Sanırsın bulutlarla yarışıyor. Müminlerin emiri zafer senin, Canın nasıl isterse zaferinle öyle sevin; işte ganimet, işte dönüş yolu, seçim senin⁵³⁵.

⁵³² Casim Avcı, *a.g.e*, s. 258.

⁵³³ Şahin Uçar *Arapların Anadolu Seferleri*, s. 138.

⁵³⁴ Andre Clot, *a.g.e*, s. 145.

⁵³⁵ Andre Clot, *a.g.e*, s. 146.

3.2. Bilimsel Etkileşim

İslâm ordusu hem Emevî hem de Abbâsî dönemlerinde Anadolu'da Bizans'a karşı akınlara Sugur şehirlerinden çıkıyor sonra oraya tekrar dönüyordu. Emevî ve Abbâsî dönemlerinde her iki grubun temasları daha sık ve daha yakın olmuştu. Bu dönemde Bizans- Araplar arasında sahipsiz bir toprak bölgesi bulunmaktaydı ve güvenlik nedeniyle temaslar genellikle ticari ya da resmi işlerle sınırlandırılmıştı. Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırı, Sugur ve Avasım bölgesi, sabit bir hat değildi ve bu hat müstahkem şehirlerle belirlenen bir bölgeden oluşmaktaydı. Bu müstahkem bölgenin zaman zaman oldukça sakin olmasına rağmen istikrarsız ve değişken olduğu genellikle daha sık görülen bir durumdu. Bizanslılar ile Araplar arasında bu müstahkem bölgede oluşan kültürel etkileşimde her iki taraf başka alanlardan istediklerini serbestçe seçip aldılar. Örneğin Araplar, Yunan bilimini, Matematik ve tıbbı Bizans'tan öğrendiler ve bu konular ile ilgili kitapları Yunancadan ya da Süryanice 'den Arapçaya çevirdiler. “Sınır” teriminden tarihi bir sürecin, hem sosyal ve etnik bir durumu hem de coğrafi ve siyasi bir biçimi belirtmesi anlaşılmaktadır⁵³⁶.

Abbâsî halifelerinin ilki Saffah'tır. Halifelik dönemi çok kısa sürdüğü için bilimsel konular üzerinde duramamıştır⁵³⁷. Ebu Cafer el- Mansûr, İmparator V. Konstantinos'a elçi göndererek eski Yunan bilimine ait eserlerin gönderilmesini istemiştir. Halifenin bu ricasına İmparator, aralarında Öklides'in hendeseyle dair eserinde bulunduğu fen bilimleri alanındaki bazı eserleri göndermek suretiyle cevap vermiştir. Bu eserler Mansûr döneminde Arapçaya çevrilmiştir⁵³⁸.

Halife Mansûr yukarıda yıldızların hareketleri konusunda oldukça meraklı olduğundan Fars, Hint ve Rum ülkelerinden birçok müneccimi davet edip onlara görev vermiştir. Bu zamandan itibaren halk, astronomi ve astroloji konularına daha yoğun ilgi duymaya başlamıştır. Astronomi'yle bu şekilde meşgul olunurken, zorunlu olarak hendese ilmine de ihtiyaç duyulmuştur. Bunun üzerine Mansûr Rum hükümdarına bir mektup yazarak mevcut olan birçok bilimsel eser istemiş Rum padişahı da Öklid'in kitabı ile tabiat ile ilgili bazı kitaplar göndermiştir. Büyük ihtimalle astronomi ile ilgili önemli bir eser olan Mecisti bu gelen kitapların içinde yer alıyordu. Anlaşıldığına göre o sırada bu kitaplar mükemmel ve muntazam bir biçimde tercüme edilemiyordu. Zira

⁵³⁶ Gürhan Bahadır; *Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbâsî Sınırı*, s. 168.

⁵³⁷ Corci Zeydan, *a.g.e*, c. II, s. 66

⁵³⁸ İslam Tarihi Ve Medeniyeti-6-Abbâsîler (II), Casim Avcı, Abbasîler Döneminde Bizans'la İlişkiler, s. 361.

Öklid'in kitabı ile Mecisti'nin Hârûnürreşîd ve Me'mûn'u devirlerinde tercüme olunan kitaplar arasında zikrolunduğunu görüyoruz. Özetlemek gerekirse; Mansûr'un astronomi ve astroloji konusuna merak ve arzusu bu bilim ve ayrıntıları ile ilgili bazı kitapların Arapçaya tercüme edilmesine neden olmuştur⁵³⁹. Nitekim Hârûnürreşîd Ankara, Amuriye gibi yerlerde yaptığı savaşlar sırasında ele geçirdiği kitapları Bağdat'a göndermiş, çeviri işini de özel doktoru Yuhanna bin Masuye'ye emretmiştir. Ancak bunların içinde felsefeye dair kitaplar olmayıp sadece Yunan tıbbi ile ilgilidir⁵⁴⁰. Me'mûn'u din ve pozitif bilimlerle ilgili kitapları Arapçaya tercüme ettirmesinin birçok sebebi olduğu söylenmektedir. İbn Nedim şu bilgileri veriyor: "Me'mûn rüyasında Aristo'yu görür ve kendisine bazı sorular sorar. Uyanınca Aristo'nun eserlerini Arapçaya tercüme ettirmek istemiştir. Rum hükümdarına bir mektup yazarak Yunan bilimleriyle ilgili Rum ülkesinde bulunan seçkin eserlerin Arapçaya tercüme edilmek üzere gönderilmesini rica etmiştir. Rum hükümdarı önceleri bu teklife çok sıcak bakmamış ancak ısrar üzerine kabul etmiş ve kitapları göndermiştir. Me'mûn kitapların tercümesini Haccac b. Muhtar, İbnü'l-Patrik, Sahib-i beytü'l-hikme (kütüphane nazırı) Selim ve kişilere havale etmiş, onlar da gerekli incelemeleri yapmışlardır. Yanlışlıktan tespit edip ayırarak Me'mûn'a götürmüşler ve onun emri ile tercüme edilmiştir⁵⁴¹.

Tercüme edilecek kitapların çoğu devletin sınırları dışındaydı. Abdullah Me'mûn, Bizans'a seferleri sırasında kadim Yunan kitaplarını onlardan talep eder. Ve kendisine Eflatun, Aristo, Sokrat, Oklidis vb. kitaplar gönderilir. Bunun yanı sıra Abdullah Me'mûn'un bu kitapları Rum melikinden mektup vasıtasıyla istediği, melikin önce karşı gelse de halifenin sefer hazırlığına girişmesi üzerine kitapların verildiği de söylenmektedir⁵⁴².

Çeviri, direkt Grekçeden Arapçaya yapıldığı gibi, Grekçeden önce Süryaniceye ve Süryaniceden Arapçaya şeklinde de gerçekleşebilmekteydi. Bu bilgiyi başka eserden bul. Grekçe, Süryanice, Sanskritçe dillerinde yazılmış antik eserlerin tercüme dilmesiyle büyük bir kültür intikalinin de gerçekleştiği söylenebilir. Tarihin en büyük kültür intikaline sebep olduğu kabul edilebilecek bu tercüme hareketi, Budist Sutraların Çinceye ve Arapça eserlerin Latinceye çevrilmesiyle gerçekleşen intikallerle kıyaslanabilir. Mukayese neticesinde hem nicelik ve hem de nitelik açısından bu

⁵³⁹ Corci Zeydan, *a.g.e*, c. II, s. 68.

⁵⁴⁰ Corci Zeydan, *a.g.e*, c. II, s. 72.

⁵⁴¹ Corci Zeydan, *a.g.e*, c. II, s. 77.

⁵⁴² Hasan Hüseyin Güneş, *Halife El-Me'mun Dönemi*, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2009, s. 90.

harekete nazaran kapsamalarının daha dar olduğu araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir⁵⁴³. Abbâsîler bilim açısından Bizans'tan daha ileri düzeydeydiler. Bizans bilim ile uğraşan Atina Akademisine pagan damgası vurarak kapattı. M. 529 dağılan bu bilim adamlarının Cündişapur'a gidip orada bilim akademisini kumuşlar ve ilerleyen yıllarda Abbâsî halifeleri bu okulları koruyarak varlıklarını devam ettirdi. Yine tıp ve matematik eğitimi veren Antakya, Urfa ve Nusaybin okulları da Bizans İmparatorluğunun Hristiyanlığı kabul etmesinden sonra sapkın okullar olarak ilan edilmiş, varlıklarını ancak Müslümanların yaşadıkları coğrafyada devam ettirebilmişlerdir⁵⁴⁴.

Özetle söylemek gerekirse felsefe, tıp, matematik, fizik ve simya gibi ilimlerin okutulduğu bu okul, Bizans İmparatorluğu tarafından yasaklanınca varlığını ancak İslâm topraklarında sürdürebilmiştir. Nitekim Ömer b. Abdülaziz (ö.H.101) döneminde söz konusu okul İskenderiye'den Müslümanların elinde bulunan Antakya'ya taşınmıştır⁵⁴⁵. Halife Me'mûn, Abbâsîlerin varlıklarını sürdürmelerine müsaade ettiği İskenderiye, Cündişapur ve Harran Okulu gibi okulların kütüphanelerinden, ayrıca Hindistan ve Bizans'tan kitaplar getirerek Bağdat'taki kütüphaneleri doldurmuştur. Örneğin Me'mûn Roma imparatorundan izin aldıktan sonra bir tercüme kurumu olan Beytül-Hikme Başkanı Salim el-Harrani'nin bulunduğu bir heyeti kitap temini için Bizans'a göndermiştir. Bir sonraki heyetin başında ise Me'mûn dönemi mütercim ve filozoflarından olan Huneyn b. İshak bulunmaktadır. Huneyn b. İshak, Bizans'tan büyük paralar karşılığında kitaplar temin ederek Bağdat'a getirmiştir. Bunun yanında çevrede bulunan kilise ve okullarında, ayrıca komşu ülkelerde ve Kıbrıs'ta bulunan değerli eserler Bağdat kütüphanelerine getirilmiştir⁵⁴⁶.

Me'mûn, seferler sırasında ele geçirdiği veya Kıbrıs ve Sicilya gibi komşu ülkelerden satın aldığı çok sayıda kıymetli eseri Beytülhikme'ye kazandırmıştır. Bu dönemde Grekçeden Arapçaya çevrilen eserlerin sayısı kırktan fazla olup bu iş için 300.000 dinar ödenmiştir. Bizans'tan getirilen eserler arasında Platon (Eflâtun), Aristo, Hipokrat, Galenos (Câlinûs), Öklid (Euclides) ve Batlamyus gibi filozof ve tabiat bilimcilerine ait olanları da vardır. Pergeli matematikçi Apollonios'un İslâm dünyasında

⁵⁴³ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve İlim: İslam Medeniyetinde Akli İlimlerin Tarihi ve Esasları*, İnsan Yay., İstanbul, 1989, s. 12.

⁵⁴⁴ Hasan Ayık, *Türk-İslam Kültür Ve Medeniyetinde Tarsus Bir Kültür Değişimi Örneği Olarak Halife Me'mun Dönemi ve Tarsus*, Ankara, 2010, s. 40.

⁵⁴⁵ Hasan Ayık, *a.g.m.*, s. 40.

⁵⁴⁶ Hasan Ayık, *a.g.m.*, s. 41.

Kitâbü'l-Maḥrûṭât (Kônika) adıyla bilinen eserinin birinci bölümü de Bağdat'a getirilen kitaplardandı⁵⁴⁷.

V. Konstantinos döneminde, yani 775'ten önce, güneş, ay, gezegenlerin hareketlerini ve dolayısıyla ay ve güneş tutulmalarını hesaplamada vazgeçilmez bir araç olan Ptolemy'nin kullanışlı cetvellerinin bir kopyası yapılmıştır. Yüzyılın sonunda Bizans sarayı, cetvelleri zayıfçesine bakmak ve geleceği kestirmek üzere kullanan bir müneccim tayin etmiştir. Aynı bilimsel geleneği, Hristiyan bir keşişin, Theophilos'un, Halife El- Mehdi'nin (775-785) baş müneccimi olarak görev yaptığı ve pek çok Antik Yunanca eseri Süryanice ve Arapçaya çevirdiği Bağdat'ta da görüyoruz. Theopilos'un yazıları Bizans'ta iyi biliniyordu. Ve muhtemelen Kilise'nin genellikle uygun bulmadığı, astroloji çalışmalarına daha fazla ilgi duyulmasına neden olmuştur. Bizans'ta bilimsel metinlerin yeniden ele alınması, oldukça çarpıcıdır⁵⁴⁸.

Matematik ve bilimsel konuların öğretimi, Euclid ve Ptolemy'nin metinlerinin papirüsten parşömene aktarılmasıyla gelişmiştir. Bu süreçte iki önemli kişi, daha sonraki ikona kırıcı patrik Gramercci Ioannes'e takma adı matematikçi ve filozof olan ve ayrıca klasik tarzda vecizeler yazmış olan Leon'dur. İmparator Theophilos (829-842) döneminde Ioannes iki kez Araplara elçi olarak gönderilmişti ve onlar tarafından yürütülen bilimsel çalışmaların haberleriyle geri dönmüştü. Rivayete göre Leon'un ünü bir öğrencisinin tutsak bulunduğu Bağdat'taki Abbâsî halifeliğine yayılmıştı. Bu öğrenciden Bizanslı bir uzmanın Euclid'in teoremini ispatlayabileceğini öğrenince halifenin onun hizmetine talip olduğu söylenir. Ancak Theophilos, Leon'un gitmesine izin vermez ve onu başkentte pek çok Antik Yunan bilimsel ve edebi metninin kopyalarını üretecek bir öğretmen olarak istihdam eder. Bu dönemde hem Bizans hem de Abbâsîlerde yoğun bir bilimsel ve entelektüel çalışmaların olduğu görülür⁵⁴⁹.

9. Yüzyıl Abbâsî halifesi El-Me'mûn, El- Mu'tesim ve El- Mütevekkil dönemlerinde saray hocaları" Hikmetler Evi'ne" bağlıydılar. Ve El- Me'mûn tarafından inşa edilen rasathanelerde Arap astronomlar Ptolemy'nin gözlemlerinin doğruluğunu geliştiriyorlardı. Bu teşvik edici ortamda, El- Harezmi (c.790-c.850) matematiğin yeni bir dalını, liner ve ikinci dereceden denklemlerin sistemli ilk çözümü olan cebirim geliştirdi. Ayrıca, Hint rakamlarını, sıfır kavramını ve ondalık noktayı kullandı ve coğrafya, astronomi ve astroloji üzerine kitaplar yazdı. Bu ilerlemeler, antik bilimsel

⁵⁴⁷ Nahide Bozkurt, "Me'mûn" *DİA* c.29, s. 101-104.

⁵⁴⁸ Judit Herrin, Bizans, *Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, 2010, İstanbul, s. 180.

⁵⁴⁹ Judit Herrin, *a.g.e.*, s. 182.

çalışmaların Yunanca ve Süryaniceden Arapçaya çevrilmesiyle teşvik edilmiş oldu. Diophantos'un (MS. 3. İskenderiyeli matematikçi) on üç teorem kitabının onu Arapçadan, altısı Yunancadan günümüze ulaşmıştır ve üçü kaybolmuştur ki 9. yüzyıl başlarında Müslüman alimlerin o zaman bilinen en eksiksiz çeviriyi yaptıkları anlaşılmaktadır. Konstantinopolis ile Bağdat arasındaki kültürel alışveriş her iki yönde olmuştur ama bilimsel bilgi İslâm dünyasında daha hızlı ve daha fazla gelişmiştir⁵⁵⁰.

İslâm'ın bilim geleneğine sahip olmayan topraklarda ortaya çıkması, başlangıçta kendi toplumunu belirli ilkeler çerçevesinde şekillendirmeye ağırlık vermesi ve bazı iç karışıklıkların yanı sıra fetih faaliyetleriyle meşguliyet gibi sebeplerle doğal olarak özellikle ilk asırda tabiat bilimleri ile ilgili çalışmaların gerçekleşmediği görülmektedir. Ancak Müslümanları ilme teşvik eden ayet ve hadislerin yanı sıra, Hz. Peygamber ve Raşid halifeler döneminden itibaren görülen siyasi ve kurumsal yapılanmadan da anlaşılacağı üzere, bilimsel faaliyetlere ilgi duyacak ve bunu gerçekleştirmeye çalışacak bir ruh yapısının temellerinin atıldığından şüphe yoktur, kendine mahsus bir yapısı ve bu anlamda orijinaliteye sahiptir. Ayrıca bu bilimsel yapının zenginleşmesinde Bizans'ın büyük bir payı vardır.

3.3. Tercüme Faaliyetleri

VIII. ve IX. yüzyıllarda Araplar, Bizans'ı Eski Yunan'ın kalıtçısı olarak görüyorlar, tercüme edebildikleri oranda da bu eski kültürü keşfetmeye çalışıyorlardı. Antikçağ yazarlarını tanıyıp tanıtmak, eserlerini kütüphanelerinde görmek isteyen halifeler, bu metinleri araştırmaları için aydınlarını Konstantinopolis'e gönderirlerdi. Me'mûn da İmparator Theophilos'u geometri ve astronomi ustası Leon'u kendisine göndermesini ister. Halifeler mektuplarında imparatorları din değiştirmeye davet ederler. İmparatorlar da bunları yanıtlarlar. Hz. Ömer'le Leon, Hârûnürreşîd'le Konstantinos ve diğerleri arasındaki bu mektuplar din tartışmasının özgün örnekleridir. Halife Vâsîk, III. Mikhail'in izniyle Yedi Uyurlar'ın kalıntılarını araştırtmak amacıyla Efes'e bir bilim heyeti gönderir. Aynı halife, Gog ve Magog halklarını tutmak için yapılmış İskender duvarını bulmak amacıyla Orta Asya'ya da bir heyet göndermiştir. Sözü kısası, sürekli savaş hali içinde olsalarda, iki imparatorluğun liderleri dostane ilişkiler içindedirler⁵⁵¹.

⁵⁵⁰ Judit Herrin, *a.g.e.*, 183.

⁵⁵¹ Andre Clot, *Harun Reşid*, s. 126.

Müslümanların yabancı kültürlerde ortaya çıkmış felsefe ve bilimi elde etmeye yönelik olarak gerçekleştirdikleri ilk tercüme faaliyeti, Emevî prensi Halid b. Yezid'e (ö. 85/704) dayandırılır. Halid b. Yezid İskenderiyeli Rum asıllı rahip Marianus'tan (Mar Yuhanna) kimya öğrendiği gibi, Mısır'da yaşayan ve aynı zamanda iyi Arapça bilen bir gurup felsefe alimini Dımaşk'a davet ederek Yunanca ve Kobtça'dan tıp, astronomi ve kimya ile ilgili birçok eseri Arapçaya tercüme etmelerini sağlamıştır. Tercüme edilen eserler arasında da Galenos'un tıpla ilgili eseri bulunmaktaydı. Halid b. Yezid'le başlayan tercüme hareketinin, Emevî halifelerinden Mervan b. Hakem ve Ömer b. Abdülaziz dönemlerinde pratik ihtiyaçlar sebebiyle tıp alanında yoğunlaştığı ve bu alanla sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. İskenderiyeli tabiplerden Ahron'un eseri, Maserceveyh tarafından Mervan döneminde Arapçaya çevrilmiş, yine İskenderiyeli tabip Abdülmelik b. Ebcer, Ömer b. Abdülaziz tarafından istihdam edilmiştir⁵⁵².

Abbâsî devletinin ilk dönem halifeleri ilme düşkünlükleri, ilim ve kültür hamlesinin başlatılmasına vesile oldu. Mansur ilim erbabını çok severdi. Bizans imparatorluğunun kovduğu Hristiyanlara iyi muamele etti. Eski Yunan eserlerini bunlar vasıtasıyla nakletti ve tercümelerini yaptırdı. Suriye ve Cezire'ye gelen Hristiyanlara iltifat etti. Bunları Bağdat'a getirerek Eflatun, Aristo Batlemyus ve Öklit gibi diğer Yunan filozoflarının eserlerini tercüme etti⁵⁵³.

Abbâsî halifeleri de Bizans imparatorlarından Hellenistik dönemden kalan kitaplar istemişlerdir. Kıbrıslı Hristiyanlarla yapılan barış antlaşmasında Araplar şart olarak Ada'daki antik eserlerin teslim maddesini de koymuşlardır. Süryanice veya Eski Yunanca asıllarından tercüme edilen Hellenistik yazarlar arasında Aristoteles, Platon, Plotinos, Euklides, Ptolemaios, Galenos başta gelmektedir. İlk önceleri tıp, matematik, astronomi gibi alanlarda yazılmış eserler tercüme edilirken, zamanla siyâset, felsefe ve edebiyat türündekilerde çevrilmiştir⁵⁵⁴.

Kitap resminin kaynakları ister Batı'dan (Bizans) isterse Doğu'dan (Baktria) gelmiş olsun her iki kaynak da bir şekilde Hellenistik kültüre dayandığından sonuç değişmemektedir. Tercüme hareketinin hız kazandığı Abbâsîler devrinde de minyatürlü

⁵⁵² Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 191. Ayrıca Bknz. Zekeriya Kitapçı, *Matematik Tıp Eczacılık Ve Astronomi İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, İstanbul, 2008, s. 199.

⁵⁵³ Ahmet Güzel; *Abbâsî Halifesi Mehdi*, s. 254.

⁵⁵⁴ Ulaş Töre Sivrioğlu, *İslâm Kitap Resmi Ve Minyatür Sanatında Hellenistik-Bizans Etkisi*, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2013, c. I, sayı: 1, s. 4-22, s. 2. Ayrıca bkz; Hasan Hanefî, *İslâmî Araştırmalar*, (Çev. İbrahim Aydın-Ali Durusoy), İstanbul, 1994, s. 19.

kitaplar üretildiği bilinse de elimize bu ilk örneklerden hiçbiri geçmemiştir. XIII. Asırdan önce yazılıp da bugün elimizde bulunan 35 eserden sadece üçü resimlidir⁵⁵⁵.

Abbâsîler Devleti'nin kurulmasıyla birlikte tercüme faaliyetleri de hız kazanmış, Mansûr döneminde (136-158/754-775) öncesine kıyasla ciddi çalışmalar yapılmıştır. Mansûr'un Cundişapur Akademisi'nden getirttiği doktoru Corcis b. Cibril, Yahya b. Batrik ve o dönemde Bağdat Patriği olan Sergios tarafından Hipokrat, Calinos ve Galen'in tıp kitapları, Aristo'nun bazı eserleri, Batlamyus'un el-Macesti ve Öklid'in Usulü'l-Hendese'si Yunancadan Arapçaya çevrilmiştir⁵⁵⁶.

Mansûr, tercüme faaliyetlerindeki kaynak ihtiyacını karşılamak amacıyla Bizans imparatoruna elçiler göndererek matematik ve mantık ile ilgili kitapları istemiştir⁵⁵⁷. Ayrıca Mansûr (ö.181/775)'la başlar. Mantık, felsefe, dil ve edebiyat, astronomi, tıp, matematik gibi ilimlerde tercümeler yaptırdı⁵⁵⁸. Ayrıca Halife Mansur, Bizans İmparatoruna elçiler göndererek özellikle matematik ve mantık ile ilgili Yunan kitapları getirtmişti⁵⁵⁹.

Mansûr çeşitli yerlerden getirttiği kitapları tercüme etmeleri için heyetler oluşturmuştu ki, bu heyetlerden biri Hasan b. Sehl, Yahyâ b. Batrik ve oğlu Sâ'dan oluşmaktadır. Mansûr'un ilgisinin sadece pozitif bilimlerle sınırlı kalmadığı, aynı zamanda dinî ilimlerle ilgili de bir kütüphane kurmayı hedeflediği anlaşılmaktadır. Dinî ilimlerin tedvîn ve tasnifinin devam ettiği bu dönemde tıp, hendese ve matematiğe dair kitapları tercüme ettirdiği gibi, tarih, hadis, tefsir ve lügat kitaplarını da toplatmıştır⁵⁶⁰.

Halife Ebu Ca'fer el-Mansûr örneğinde olduğu gibi bizzat halifeler tarafından Bizans imparatorlarına mektuplar yazılarak klasik eserlerin gönderilmesi veya temininde kolaylık gösterilmesi istenmiştir. Hatta klasik eserlerin gönderilmesi barış anlaşmalarına konu olmuştur. Beni Musa ve Huneyn b. İshak Bizans'a bizzat giderek veya halifeler bilim adamlarını göndermek suretiyle gerçekleştirilen özel teşebbüslerle, birçok eserin elde edilmesi ve Grekçenin ileri düzeyde öğrenilmesi mümkün olmuştur. Resmi veya özel girişimler neticesinde toplama, satın alma vb. yollarla elde edilen eserler, etnik köken ve din farkı gözetilmeksizin görevlendirilen şahıslara tercüme

⁵⁵⁵ Ulaş Töre Sivrioğlu, *a.g.m*, s. 4.

⁵⁵⁶ Gazi Erdem, *İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi*, s. 61.

⁵⁵⁷ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 15.

⁵⁵⁸ M. Akif Özdoğan, *Abbâsîler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi*, s. 37.

⁵⁵⁹ Mustafa Demirci, "Antik Bilim Ve Düşünce Mirasının İslam Dünyasına Tercumesinde Abbâsîlerin Kurduğu Bevtü'l-Hikme'nin Rolü", *Muhafazakâr Düşünce*, c. XI, sa.44, s. 99-119, 2015, s. 108.

⁵⁶⁰ Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, s. 220.

ettirilmiştir. Bizans'tan sağlanan klasik eserlerle İslâm toplumu, sadece Yunan filozoflarını değil Theon, Proklos, Ammonios, Simplicios, Ioannes Philoponos gibi Bizans felsefe ve tabiat bilimcilerinin yorumlarını, görüşlerini de öğrenme imkânı bulmuştur⁵⁶¹.

Abbâsî halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr döneminde gerçekleşen genel ilmi faaliyetlere paralel olarak, tercüme hareketi de hız kazanmış ve daha geniş alanları kapsamaya başlamıştır. Mansûr, hadis, fıkıh, dil ve edebiyat gibi geleneksel ilimlerin yanı sıra mantık, felsefe, matematik, geometri, astronomi ve tıp gibi akli ve tecrübi ilimlere karşı da büyük ilgi duymaktaydı. Kelile ve Dimne'yi Arapçaya kazandırmakla meşhur İranlı mühtedi İbnü'l-Mukaffa', Aristo'nun Organon adlı eserinin ilk üç kitabı ile Porphyrius'un Eisagoge'sini bu dönemde çevirmiştir. Ebu Ca'fer el Mansûr, İmparator V Konstantinos'a elçi göndererek eski Yunan bilimine ait eserlerin gönderilmesini istemiştir. Halifenin bu ricasına imparator, Euclides'in hendeseyle dair Elemento Geometricae (Les Elements) adlı eserini ve fen bilimleri alanındaki bazı kitapları göndermek suretiyle karşılık vermiştir. Usulü'l-Hendese (Kitibü'l-Usûl el-'nasıru'l-üli) adıyla Arapçaya çevrilen Euclides'in eseri, konuyla ilgili en muhtevalı eser olup, Halife Mansûr zamanında Arapçaya çevrilen ilk eser olma özelliği taşımaktadır. Eser, değişik zamanlarda Haccac b. Yusuf b. Matar, Huneyn b. İshak ve Sabit b. Kurra tarafından ayrı ayrı tercüme edilmiştir. İmparator tarafından gönderilen eserleri okuyup inceleyen Müslümanların, Bizans'ta bulunan başka eserleri de elde etme konusunda kesin karar verdi. Bizans'tan getirtilenlerle birlikte, toplanan eserler için Halife Mansûr'un sarayında Hizinetü'l-Hikme adı verilen özel bir kütüphane oluşturuldu. Mansur'un girişimleriyle buradaki eserlerin tercümesine başlanmış, ancak bu tercümeler sınırlı bir düzeyde kalmıştır⁵⁶². Ayrıca Abbâsî halifesi el-Mansûr büyük Hint âlimi Brahmagupta'nın Astronomi alanındaki Sanskritçe eserini Arapça'ya çevirerek Astronomi'de yeni bir dönem başlatmıştır.⁵⁶³

Halife Ebu Ca'fer el-Mansûr tarafından imparator V. Konstantinos'a elçi olarak gönderilmiş olan 'Umare b. Hamza'nın, görevini ifa ettikten sonra döndüğünde halifeye

⁵⁶¹ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 203.

⁵⁶² Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 192.

⁵⁶³ Zekeriya Kitapçı, *Matematik Tıp Eczacılık Ve Astronomi İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, İstanbul, 2008, s. 193.

aktardığı gezi izlenimleri arasında Bizans'taki bazı teknik, kimyevi ve tıbbi uygulamalarla ilgili ipuçları bulunmaktadır⁵⁶⁴.

Mansûr zamanında başlayan tercüme faaliyetleri, Hristiyanlarla kültürel ilişkilerin doğuşunu sağladı. İlmi, fenni ve ilim erbabını seven Mansûr, Bizans İmparatorlarının kovduğu Hristiyanlara iyi muamele etti. Eski Yunan eserlerini bunlar vasıtasıyla nakletti ve tercümelerini yaptırdı⁵⁶⁵.

Tercüme faaliyetleri Mansur'la önemli yol kat etmesine rağmen, oğlu Mehdî (ö.169/785) döneminde zındıklar hareketi nedeniyle duraklama yaşanmıştır. Hârûnürreşîd (ö.193/809) döneminde faaliyetler tekrar canlanmış, Ankara ve Amûriyye'nin fethi ile buralardaki eserler Bağdat'a getirilip; Yuhanna b. Maseveyh tarafından Arapçaya tercüme edilmişti⁵⁶⁶.

Halife Mehdî-Billâh dönemi için, saray müneccimliğini yürüten ve özellikle askerî seferler konusunda danışmanlık yaptığı bilinen Rum asıllı Theophilos b. Tura er-Ruhivi (ö.169/785) dikkat çekmektedir. Homeros'un İlyadave Odyssea'sını tercüme etmiş olan Theophilos'un astroloji ile ilgili eserleri, Orta Çağ'ın en orijinal ve önemli Grekçe kaynakları arasındadır. Aristoteles'e ait Organon'un son kitabı De Sophisticis Elenchis'i Süryaniceye çevirmiş, eseri Arapçaya tercüme eden Yahya b. Adiy, Theophilos'un bu çevirisini esas almıştır⁵⁶⁷.

Süryani tarihçi Ebû'l-Ferec Gregorios İmparator IV. Leon'un Halife Mehdî'ye Mısırlıların büyü ve sihir sistemine dair bir kitap ile Mısırlıların Hz. Musa'ya yaptıklarını anlatan bir risale gönderdiğini kaydeder⁵⁶⁸.

Mansûr, oğlu Mehdî'ye de bu yönde gerekli tavsiyelerde bulunmuştu. Fakat Mehdî'nin de (775-785) daha çok yabancı kültür mihraklarından kaynaklanan zenâdika hareketi baş gösterdiği için tercüme işine gereken önem veremediğini yukarıda belirtmiştik⁵⁶⁹.

Hârûnürreşîd (789-809) zamanında ise Anadolu'ya yapılan seferler esnasında özellikle Ankara (Ankyra), Ammuriye, Kostantiniyye ve diğer Bizans şehirlerinden eski Yunan bilginlerine ait, çoğu matematik, tıp, felsefe ile ilgili kitaplar Bağdat'a getirilerek tercüme ettirilir. Hârûnürreşîd'in sarayı Şarktan, Garba, değişik din, milliyet ve

⁵⁶⁴ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 193.

⁵⁶⁵ Sevim Tekeli; *Modern Bilimin Doğuşunda Bizans'ın Etkisi*, Ankara, 1975, s. 37.

⁵⁶⁶ M. Akif Özdoğan, "Abbasiler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi", s. 37.

⁵⁶⁷ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 193.

⁵⁶⁸ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 363.

⁵⁶⁹ Mahmut Kaya, "Beytülhikme" *DİA*, c. VI, s. 88-90.

mezhebe mensup edip, şair, fakih, muhaddis, filozof, tabip, mantıkçı, astronomi bilginlerinin katılımıyla uzun süren ilmi tartışmalara sahne olmaktadır⁵⁷⁰.

Halife Hârûnürreşîd, Bizans'ın Amorion (Amuriyye) ve Ankara gibi şehirlerinde gerçekleştirilen kuşatmalar sırasında ele geçirilen kitapların muhafaza edilmesini özellikle emretmiştir. Dönemin ileri gelen ilim adamlarından oluşturduğu bir ekibi önemli gördükleri tıp, felsefe, astronomi vb. ilimlere dair eserleri elde etmekle görevlendirmiş ve bu şeklide birçok ünlü eserin Bağdat'a getirilmesini sağlamıştır. Bağdat'ta toplanan eserler, halifenin görevlendirdiği dönemin meşhur doktorlarından Yuhanna/Yahya b. Maseveyh'in başkanlığındaki bir heyet tarafından tercüme edilmiştir⁵⁷¹.

Yuhanna b. Maseveyh, Hârûnürreşîd döneminde olduğu gibi daha sonraki halifeler döneminde de özellikle tıp öğretimi ve tercüme gibi ilmi faaliyetlerde aktif görevler üstlenmeye devam etmiştir. Hârûnürreşîd döneminde telif ve tercüme edilen eserlerin daha önce Mansur tarafından düzenlenmiş olan Hizanetü'l-Hikme'ye sığmaması ve Bizans'tan getirilenler dahil, toplanan eserlerin değerlendirilmesi için sarayda aynı adla (veya Beytül-Hikme olarak) zikredilen daha geniş bir kütüphane kurulmuş olması, dönemin ilmi faaliyetleri hakkında bir fikir vermektedir. Euclides'in eserinin Haccac b. Yüsuf b. Matar tarafından Usûlül-Hendese adıyla önce Hârûnürreşîd zamanında, sonra da Me'mûn döneminde tercüme edildiğini, bunlardan birincisine "el-Harfni", daha güvenilir olan ikincisine ise "el-Me'muni" denilir. Arica eser başka mütercimler tarafından da Arapçaya çevrilmiştir. Tabiat filozofu ve en meşhur İslam kimyacısı Cabir b. Hayyan'la (ö. 200/815) ilgili bir rivayet, kimya, felsefe ve tıp alanlarında onlarca eser yazmış olan bu çok yönlü bilim adamının bilgi kaynakları arasında, Bizans'tan temin edilen eserlerin de yer aldığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Cildeki'nin Bermeke adlı eserinden nakledildiğine göre Cabir, dostluğunu kazandığı Hârûnürreşîd'e müracaat ederek kendisine İstanbul'dan bazı kitapların getirtilmesini sağlamıştı. Hârûnürreşîd döneminde Bermek'i ailesi de tercüme ve diğer ilmi faaliyetleri desteklemekteydi. Kimya ile ilgilenen felsefeciler arasında sayılan vezir Yahya b. Halid, Yunan bilim ve felsefesine ait kitaplara ilgi duymuş ve Haccac b. Yüsuf b. Matar'a Batlamyus'un Kitübül-Mecisti'sini tercüme ettirmiştir⁵⁷².

⁵⁷⁰ Mustafa Demirci, "Antik Bilim Ve Düşünce Mirasının İslam Dünyasına Tercümesinde Abbasîlerin Kurdugu Bevtül-Hikme'nin Rolü", s. 108.

⁵⁷¹ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 193.

⁵⁷² Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 194.

Hârûnürreşîd döneminde devam eden tercüme etkinlikleri sırasında Bizans içlerindeki fetihler sonucu elde edilen Grekçe kitapların bir bölümünün Bağdat'a getirildiği ve Yuhannâ b. Mâseveyh başkanlığında bir heyet tarafından Arapçaya çevrildiği görülmektedir⁵⁷³.

Hârûnürreşîd'in Bizans şehirlerine yaptığı askerî seferlerde oralarda bulunan ve yerli halkın pek kıymetini bilemediği değerli eserleri Bağdat'a getirmeyi önemli bir hedef olarak gördüğü belirtilmektedir. Özellikle, yukarıda da bahsedildiği gibi, Ankara ve Ammuriye bu bakımdan oldukça zengindi. Buraların fethinden sonra Hârûnürreşîd başka yerlerde bulunması zor olan nadir ve nefis eserleri Bağdat'a nakletmiş ve Beytü'l-Hikme'ye koydurmuştur⁵⁷⁴.

Bizans parşömen kullanmasına rağmen Araplar kâğıt yapımını Çinlilerden veya Soğdlardan öğrendiler. Zamanla kâğıt İslâm dünyasında öylesine yayılmıştır ki bu icadı Araplardan öğrenen Bizanslılar kâğıda bagdadion adını vermişlerdir⁵⁷⁵.

Hârûnürreşîd dönemine (786-809) gelindiğinde telif ve tercüme hareketinin yeniden hız kazandığı görülür. Özellikle Ankara ve Ammûriye'nin (Emirdağ yakınlarında eski bir şehir) fethinden sonra buralardan elde edilen kitaplar Bağdat'a götürüldü ve Yuhannâ b. Mâseveyh başkanlığında kurulan bir heyet tarafından Arapçaya tercüme edildi⁵⁷⁶.

Me'mûn döneminden önce tercüme işine ehemmiyet verilen diğer bir dönem de Hârûn Reşid dönemidir. Bu dönemde, Ankara ve Ammuriye gibi önemli Rum şehirleri fethedilmiş, buralarda zengin bir eski Yunan eserleri hazinesi ele geçirilmiştir. Bağdat'a taşınan kitapların tercüme edilmesi konusunda hem Hârûn Reşid hem de vezirleri olan Bermekilerin ciddi gayretleri olmuştur. Tercüme edilen eserlerin çoğu tıp ile alakalı kitaplar olmasına rağmen Astronomi ile alakalı olarak 'Zîcu'l-Harunî' telif edilmiştir. Dolayısıyla, Astronomi ile ilgili eserlerin tercümesinde de epeyce yol alındığı anlaşılmaktadır⁵⁷⁷.

Me'mûn'un Bizans imparatoru ile irtibat halinde olduğu, Bizans şehirlerinde bulunan bazı ilmi eserlerin kendisine gönderilmesini ondan talep ettiği, bu iş için, Beytü'l-Hikme'nin başında bulunan kişi ve dönemin en önemli mütercimleri olan

⁵⁷³ Muhittin Macit, "Tercüme Hareketleri", *DİA*, c. IV, s. 498-594.

⁵⁷⁴ Gazi Erdem, *a.g.m.*, s. 63.

⁵⁷⁵ Ulaş Töre Sivrioğlu, *a.g.m.*, s. 4.

⁵⁷⁶ Mahmut Kaya, "Beytülhikme" *DİA*, c.6, s. 88-90.

⁵⁷⁷ Gazi Erdem, *İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi: Beytü'l-Hikme Dini Araştırmalar*, 2013, Cilt:16, Sa: 42, s. 57- 77, s. 61.

Haccac b. Matar, İbn Batrık, Yuhanna b. Maseveyh ve Huneyn b. İshak'ın da aralarında bulunduğu heyetler teşkil ederek Bizans'a gönderdiği bilinmektedir. Bu heyetler çeşitli şehirleri dolaşmışlar ve buldukları eserlerden seçerek alıp Bağdat'a getirmişlerdir⁵⁷⁸.

İstanbul'da M.S. 336 yılında yapılan büyük bir kütüphane vardı. Bizans'ın çeşitli beldelerinde bulunan önemli eserlerin getirilmesiyle zenginleştirilen bu kütüphanede 100.000 cilt kitap bulunuyordu. Burası, Me'mûn'un gönderdiği elçi ve heyetlerin kitap seçip alabilecekleri önemli bir mekândı. Bundan başka çeşitli beldelerde de kitaplarla dolu, fakat Bizanslıların pek rağbet etmedikleri yerler vardı. Buralardan da Beytül-Hikme'ye çok sayıda kitap getirilmiştir⁵⁷⁹.

Halife Me'mûn'un, Grekçe tıp kitaplarını Arapçaya çevirmek ve başkaları tarafından yapılmış olan çevirileri kontrol etmekle görevlendirdiği Huneyn'e, tercüme ettiği eserlerin ağırlığınca altın verdiği rivayet edilmektedir. Eski ve Yeni Ahid ile Euclides, Hippokrates, Arşimedes, Apollonios ve Platon'un bazı eserlerini Arapçaya kazandırdığı gibi gerek Bizans ve gerekse İslâm tıbbına önemli derecede etkileri bulunan Bergamalı (Pergamon) tabip ve filozof Galenos'un birçok eserini Süryanice ve Arapçaya çevirmiştir⁵⁸⁰.

Ayrıca matematik, astronomi, tıp ve musiki alanlarında şöhret kazanmış Suriyeli Hristiyan felsefecilerden muhtemelen Rum asıllı Kusta (Konstans?) b. Luka el-Ba'albeki'nin de Bizans'a gidip oradan birçok eserle Suriye'ye döndüğü ve bundan sonra Yunancadan Arapçaya tercümeler yapmak üzere Bağdat'a davet edildiği bilinmektedir. Bizans, Grek düşüncesi ve biliminin Müslümanlara geçişinde önemli boyutlarda rol oynamıştır. İskenderiye, Antakya, Gazze, Beyrut, Urfa ve Harran gibi, belirli dönemlerde ilim ve kültür merkezi haline gelmiş şehirlerin Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle, tercüme ve diğer ilmi faaliyetlerini sürdürmeye çalışan veya bu potansiyele sahip olan yerli unsurlar, İslâm hakimiyetine girmiş bulunmaktaydı. İslâm dönemindeki ilmi faaliyetlerde bu yerli unsurlardan büyük ölçüde istifade edildiği gibi, çeşitli mabet ve kütüphanelerde bulunan eserler de değerlendirilmeye çalışılmıştır. b. Bizans topraklarına düzenlenen seferler sırasında ele geçirilen kitaplar, hilafet merkezine getirilmiş ve oluşturulan kütüphanelere konularak muhafazası sağlanmıştır⁵⁸¹.

⁵⁷⁸ Gazi Erdem, *a.g.m*, s. 67.

⁵⁷⁹ Gazi Erdem, *a.g.m*, s. 67.

⁵⁸⁰ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 201.

⁵⁸¹ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 202-203.

Halife el- Me'mûn'un, Ermeni soyundan gelen bir imparator olan nezdinde eski Yunan el yazması eserlerinin bulunup bulunmadığının araştırılması için Bizans (İstanbul) şehrine sefaret heyetleri gönderdiği kaynaklarda nakledilmektedir. Hatta el-Mansûr da Bizans imparatorundan, içinde Öklid'de bulunan birçok eski Yunanlı yazarın kitabını istemesi üzerine bunları cevaben almış bulunuyordu⁵⁸².

Bütün bu olumlu gelişmelerden sonra Beytû'l-Hikme'yi daha da geliştirerek Orta Çağ'ın âdeta bir ilimler akademisi hüviyetine kavuşturan Halife Me'mûn olmuştur. Me'mûn 830'da Bizanslılara karşı başarıyla sonuçlandığı seferden dönerken oralardan toplattığı kitapları beraberinde Bağdat'a getirdi. Ayrıca kütüphaneyi zenginleştirmek için büyük bir para ayırdı ve Beytû'l-Hikme'nin müdürü Selm ile İbnü'l-Bitrîk, Haccâc b. Matar ve Yuhannâ b. Mâseveyh'ten oluşan bir heyeti Bizans'a göndererek bu heyetin kütüphanelerden seçeceği kitapların kendisine gönderilmesini imparatorundan rica etti⁵⁸³.

Me'mûn'un Bizans imparatoruna mektup yazıp eski Yunanca yazmalardan bir kısmını Bağdat'a göndermesini istedi, önceleri buna yanaşmayan imparatorun daha sonra halifenin bu isteğini kabul etti. Bunun üzerine halife Haccâc b. Yûsuf b. Matar, Yuhannâ b. Bitrîk ve Yuhannâ b. Mâseveyh gibi ilim adamlarını Bizans'a gönderip oradan getirilen felsefe, matematik, tıp ve musikiye dair eserlerin Arapçaya çevrilmesini istemiştir. Me'mûn dünyaca ünlü matematikçi Leon'u ülkesine getirtmek için çalışmış, ancak imparator buna izin vermemiştir. Tarihçilerin âlim, filozof, zeki, ilme değer veren bir hükümdar olarak nitelendirdikleri Me'mûn'un saltanat devri yıpratıcı olaylara rağmen İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden biri olmuştur⁵⁸⁴.

Beytû'l-Hikme'nin gerçek kurucusunun Me'mûn olduğuna inanılır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi bu müessesenin kuruluşunun Me'mûn'dan öncesine dayandığı kesindir. Ancak en parlak dönemini Me'mûn döneminde yaşaması, Me'mûn tarafından özellikle Bizans seferleri esnasında, Küçük Asya'nın Konstantin, Kıbrıs, Efes ve Bergama gibi önemli şehirlerinden felsefe ile ilgili kitapları getirtmesi, en önemlisi de bu devirde Mutezilenin devletin resmi mezhebi ilan edilmesi ve bu mezhebin argümanlarını desteklemek amacıyla yoğun bir şekilde Yunan filozoflarının eserlerinin tercüme edilmesi, Beytû'l-Hikme ile Me'mûn'u özdeşleştirmiş olmalıdır⁵⁸⁵.

⁵⁸² Philip Hitti, *Siyasi Ve Kültürel İslam Tarihi II*, s. 477.

⁵⁸³ Mahmut Kaya, "Beytülhikme" *DİA*, c.6, s. 88-90.

⁵⁸⁴ Nahide Bozkurt, "Me'mûn" *DİA* c.29, s. 101-104.

⁵⁸⁵ Mustafa Demirci, "Antik Bilim Ve Düşünce Mirasının İslam Dünyasına Tercumesinde Abbasîlerin

Yine Halife Me'mûn'un halifeliği yıllarında tercüme faaliyetlerinin yoğunlaştığı yıllardır. Halife Yunan yazmalarının toplanması için büyük çaba sarf etti. Bizans İmparatoru Leon'a (813-820) bir elçi göndermiştir. Rasathaneleriyle, araştırma kurumlarıyla, Bağdat 9. yüzyılda hiçbir başkentten boy ölçüşemeyeceği bir düzeye ulaşmıştı⁵⁸⁶.

Buna paralel olarak Bizans'ta 9. yüzyılda görülen canlanmayı Gibbon şöyle açıklar, "Arapların fanatizmleri yatıştıktan sonra halifeler İmparatorluğun (Bizans) kentlerini ele geçirmek yerine sanatlarını ele geçirmeyi amaç edindiler. Onların özgür tecessüsleri Yunanlıların yarışma isteklerini alevlendirdi. Eski kütüphanelerindeki tozları silip süpürdüler. "Nitekim Michael III'ün amcası, güzel sanatların koruyucusu, Caesar Bardas Bağdat'ı kıskanarak Magnaura Sarayı'nda dünyevi öğretim yapmak acı ile bir okul kurdurdu⁵⁸⁷.

Sistematik anlamda tercüme hareketi ise genel kabule göre halife Me'mûn zamanında başlamıştır. Me'mûn, Bağdat'ta 217 (832) yılında Beytû'l-Hikme adında bir ilmî araştırma merkezi ve tercüme mektebi kurmuştur. Bu dönemdeki çeviri hareketleriyle ilgili olarak klasik kaynaklarda, Me'mûn'un rüyada Aristo'yu gördüğü ve ona iyinin ne olduğu konusunda sorular sorup cevaplar aldığından söz edilir. İbnü'n-Nedîm'e göre Grekçeden çevirilerin başlatılmasının sebeplerinden biri olan bu rüya üzerine Bizans'tan Grek filozoflarının eserleri getirtilmiştir. Bunun için aralarında Yuhannâ b. Mâseveyh'in de bulunduğu bir heyet İstanbul'a gönderilir. Fakat o sırada Bizans, antik felsefeyle tamamen ilişkisini kesmiş olduğu için bu kitaplardan kimsenin haberi yoktur. Çeşitli başvurular sonunda İstanbul'a üç günlük mesafedeki bir mâbedin gizli bölümleri arasında toprağa gömülmüş eserler alınıp Bağdat'a getirilir⁵⁸⁸.

Me'mûn devrinden itibaren Aristo metinleri eskisinden daha iyi anlaşılmaya başladı; zira, tercüme doğrudan doğruya Yunancadan yapılıyor ve bunun neticesi olarak da Aristo öğretileri daha doğru olarak tenkid ve takdir edilebiliyordu. Mamafih Süryanca'dan nakledilen şerhlerin telkinleri de tesirinden fazla bir şey kaybetmiş değildir. İslâm yazarları, çalışmalarını doğrudan doğruya yunanca metinlere istinat ettirenlere, sadece tercüme yapan yahut felsefe öğrenmek isteyenlere veya Yunanca

Kurdugu Bevtü'l-Hikme'nin Rolü", s. 109. Beytû'l-Hikme için Ayrıca bkz; İsmail E. Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*, İstanbul, 2018, s. 330.

⁵⁸⁶ Sevim Tekeli; *Modern Bilimin Doğuşunda Bizans'ın Etkisi*, s. 37.

⁵⁸⁷ Sevim Tekeli; *Modern Bilimin Doğuşunda Bizans'ın Etkisi*, s. 114.

⁵⁸⁸ Muhittin Macit, "Tercüme Hareketleri", *DİA*, c. IV0, s. 498-594.

metinleri kullananların talebelerine el-feylesof (çoğulu, el-felâsife) adını veriyorlardı. Bu, Yunanca philosophos'un Arap harfleriyle yazılmış şeklidir⁵⁸⁹.

Me'mûn babası Hârûn gibi tercüme faaliyetlerine büyük önem verdi. Bu amaç ile Beytû'l-Hikme 'ye kitaplar yerleştirmek ve tercüme edilmesi için felsefe, hendese, musiki ve tıp alanlarında yazılmış kıymetli eserleri getirmek için Bizans başkenti İstanbul'a heyetler gönderdi. Haccac b. Matar, Yuhannna b. Batrik, İstanbul'a giden kişiler arasında yer alır. Bunlar uygun gördükleri kitapları getirdiler. Yunan düşüncesine ait bu kitaplar önce Süryaniceye Süryaniceden de Arapçaya çevrildi. Bu çeviriler genellikle Hristiyan mütercimler tarafından çevrildi⁵⁹⁰.

Me'mûn tarafından 832 yılında kurulan Beytû'l-Hikme (Darû'l Hikme), ilim ve çeviri etkinliklerine en iyi dönemini yaşatan bir ilim merkezi olarak tarih sayfalarında kendine yer edinmiştir. Halife, başarılı geçen bir Bizans seferi esnasında toplatmış olduğu eserleri, kendisiyle birlikte Bağdat'a getirmiştir. Bunun yanında kilise okullarından ve yakın ülkelerden toplanan ve Kıbrıs'tan, çeşitli yöntemlerle getirilen kitaplarla e Beytû'l-Hikme'yi oluşturup kurulmasını sağlamıştır. Devrin en ünlü bilim insanlarının çalıştığı bu yerde, Grekçeden Süryanice aracılığıyla Arapçaya veya doğrudan Grekçeden Arapçaya çeviri yapanlar sayıca kırkı geçmişti. Halife'nin yalnız Grekçeden yaptırmış olduğu çeviriler için 300.000 altın sarf ettiği, Huneyn b. İshak gibi önemli mütercimlere ise çevirisini yaptıkları eserlerin ağırlığınca verdiği söylenmektedir. Halife ile Bizans İmparatoru (muhtemelen Theophilos) arasında pek çok yazışma yapıldı. Me'mûn imparatora yazmış olduğu mektupta Bizans'ta bulunan antik Yunan eserleri arasında önemli bazı yazmaların kendisine yollanması dileğinde bulundu, bu dileği başlangıçta reddetmeyi düşünen imparator daha sonra halifenin bu isteğini yerine getirmiştir. Bunun üzerine Me'mûn, içerisinde ünlü çevirmen ve ilim insanlarından olan, Yuhanna b. el-Batrik, Haccac b. Yusuf b. Matar ve Beytû'l-Hikme'nin "sahibi" olarak isimlendirilen Selim'in de olduğu bir kabileyi Bizans'a yollar. Yuhanna b. Maseveyh'in de içerisinde yer aldığı belirtilen bu heyet, Bizans'tan getirdiği, matematik, felsefe, tıp ile Musiki 'ye dair eserleri yine halifenin isteği üzerine Arapçaya tercüme etmiştir⁵⁹¹.

⁵⁸⁹ De Lacy O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, (Çev, Hüseyin Yurdaydın- Yaşar Kutluay), Ankara, 1971, s. 90.

⁵⁹⁰ Nahide Bozkurt, *Halife Me'mun Dönemi Ve İslam- Kültür Tarihindeki Yeri*, s. 157.

⁵⁹¹ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 195.

Rivayetlere göre bir rüya üzerine Me'mûn, Aristoteles'in eserlerini elde etmeye karar verir, ancak İslâm ülkesinde ona ait herhangi bir şey bulamaz. Bizans imparatoruna mektup yazarak Aristoteles'e ait eserlerin gönderilmesini ister. İmparator'a eski felsefe eserlerinin imparator Konstantinos döneminde halktan toplanarak, putperestlik döneminden kalma bir tapınakta depolandığını ve halen orada bulunduğunu duyar. İmparatorun emriyle depodan beş yük kitap çıkartılır ve halifeye gönderilir. Bizans başkentinden gönderilen kitaplar Bağdat'a getirildiğinde Me'mûn, tercümanlar görevlendirerek Grekçeden Arapçaya tercüme ettirir. Daha sonra da bu tercümelerden yararlanılır. Me'mûn'un, Bizans'tan getirtilen eserlerin tercümesine önem verdiğini, dini ilimlerin yanı sıra felsefe ve tabiat bilimlerini de teşvik ettiği görülür. Kıbrıs valisi Halife Me'mûn'dan barış dileğinde bulunmuştu. O da başta, adada bulunan Antik Yunan felsefe eserlerinin kendisine verilmesi olmak üzere çeşitli şartlar öne sürmüştü. Kıbrıs'ta bir mahzen de olduğu belirtilen klasikleri, mutabakat gereği halifeye göndermiştir. Halife Me'mûn da bu eserleri ilgilenmesi için Beytül-Hikme'nin "sahibi" Sehl b. Harun'a yollamıştı. Bunun yanı sıra halifenin eski Yunan bilimine ait eserlerin getirilmesi sebebiyle Sicilya'ya da görevliler gönderdiği söylenmektedir⁵⁹².

Beytül-Hikme'de muhafaza edilen ve tercüme edilen çalışmalar sayesinde Antik Çağ dünyasının bilim ve düşünce klasikleri korunarak Arapça tercümeleri ile günümüze ulanabilmiştir. Şayet Abbâsî halifeleri Beytül-Hikme'yi kurarak burada kaybolmaya yüz tutmuş eserleri toplamasaydı ve Arapçaya tercüme edilmeseydi, insanlığın çok önemli klasikleri günümüze ulaşmayacaktı. Özellikle de Yunan klasiklerini toplamak için Bizans topraklarına hususi bilim heyetleri gönderdikleri ve ele geçen kitapları da Beytül-Hikme'de topladıkları biliniyor. Bu çalışmalar sayesinde Yunan klasikleri kaybolmaktan kurtarılmış, XII. asırda Latinceye tercümesi ile de Avrupa Rönesansı'na sebep olmuştur⁵⁹³.

Me'mûn, Bizans'tan Yunan filozoflarının eserlerini getirmeleri için Yuhannâ b. Mâseveyh'in de aralarında bulunduğu bir heyeti Kostantinapolis'e gönderir. Fakat bu dönemde Bizans antik felsefe ile bütün bağıını koparmış olduğu için bu kitaplardan kimsenin haberi yoktur. Çeşitli müracaatlar sonunda, şehre üç günlük mesafede yer alan

⁵⁹² Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 196-197.

⁵⁹³ Mustafa Demirci, "Antik Bilim Ve Düşünce Mirasının İslam Dünyasına Tercumesinde Abbasîlerin Kurduğu Beytül-Hikme'nin Rolü" s. 116.

bir mabedin gizli bölümleri arasında toprağa gömülmüş eserler alınıp Bağdat'a getirilir⁵⁹⁴.

Ayrıca Me'mûn, Bizans'a karşı yapılan seferler çerçevesinde Kostantin, Kıbrıs, Efes ve Bergama gibi şehirlerden Yunan felsefe kitaplarını getirtir ve Beytû'l Hikme'de tercüme ettirir; Kıbrıs Emiri'nden de savaş tazminatı olarak elindeki kitapları ister⁵⁹⁵.

Halife Me'mûn'dan sonraki halifeler döneminde çeviri faaliyetlerinde ciddi ilerlemeler kaydedilemedi. Fakat yine de çeviri yapılmadığı söylenemez. Bu arada Mu'tâsım döneminde Amorium (Ankara) seferinde, bazı değerli kitapların ele geçirildiği ve Bağdat'a getirildiği bilinmektedir⁵⁹⁶.

Me'mûn zamanında Bizans'tan topraklarından getirilen önemli eserler içerisinde Pergeli (Pergaeus) ünlü matematikçi Apollonios'un (ö. m.ö. 190?) Kitabû'l-Mahrutat ismiyle daha çok bilinen İslâm dünyasında konilerle ilgili sekiz eserden meydana gelen Kônika adlı eserinin birinci kısmında yer almaktaydı. İlim anlamda önceki çağların en büyük kaynaklarından biri olarak kabul gören bu eserin daha sonraki süreçte Hilal b. Ebi Hilal el-Hinî tarafından ilk dört kitabı diğerleri ise Sabit b. Kurra tarafından Arapçaya çevrilmiştir⁵⁹⁷.

Bizans'ta sınırları içerisinde yer alan Antik Yunan bilimine ait eserlere fazlaca alaka gösteren ve bir bölümünü ülkesine getirten Halife Me'mûn'un bu alakası eserleri de aşarak sınırlı kalmamış, klasik ilimlerin zamanda var olan temsilcilerini de kuşatmıştır. Bu temsilcilerden biri, ünü yetiştirdiği öğrencilercin aracılığıyla Bizans torakları dışına taşarak Bağdat'a kadar ulaşan Leon'dur (ö. 869?). Leon, astroloji, matematik ve felsefe alanında önemli çalışmalara imza atmıştır Me'mûn'un sarayındaki müneccimlerden hendese alimi Musa b. Şakir'in oğulları Muhammed, Ahmed ve Hasan da (Beni Musa b. Şakir) klasik bilim mirasını elde etme hususunda özel gayret sarf etmişlerdir. Onlar Beytû'l-Hikme'de Yahya b. Ebi Mansur'la (ö. 230/845) birlikte çalışmaya başladılar⁵⁹⁸.

Bu noktada çevirisi yapılmak amacıyla Bizans'tan gelen eserler incelenip İshak'a veriliyordu. Kitibû'l-Hıyel isimli yapıyla ünlenen ve Me'mûn'un emri üzerine dünyanın enlem ve boylamlarını bulmalarıyla bilinen Beni Musa kardeşler, zamanın bilimlerini öğrenip geliştirmek niyetiyle ekonomik herhangi bir unsurdan kaçınmamışlardır.

⁵⁹⁴ Kadir Kan, *a.g.e*, s. 225.

⁵⁹⁵ Kadir Kan, *a.g.e*, s. 226.

⁵⁹⁶ Kadir Kan, *a.g.e*, s. 227.

⁵⁹⁷ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 197.

⁵⁹⁸ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 198.

Herkese bilinen ve klasik sayılan kaynakların çevirisi için Huneyn b. İshak, Hubeyş b. Hasan ve Sabit b. Kurra'nın da içerisinde yer aldığı mütercimlere, aylık 500 dinar verdikleri kaynaklarda yazmaktadır. Huneyn b. İshak gibi ünlü bilginleri Bizans'a yollayarak geometri, felsefe, tıp, aritmetik ve musiki alanında çokça eserin ücreti ödenerek İslâm ülkesine ulaştırılıp çevirisinin yapılmasını sağlamışlardır. Kusta b. Luka el-Ba'albeki de Bizans'tan eser getirip tercüme faaliyetlerine katılanlar arasında zikredilmektedir. Yukarıda adı geçen astroloji ve astronomi bilgini (müneccim) Yahya b. Ebi Mansûr'un Bizanslılara düzenlenen bir sefer esnasında öldüğü kayda geçmektedir⁵⁹⁹.

Halife Vâsik-Billâh zamanında, Ashab-ı Kehf'e ait olduğu ileri sürülen Efes'teki mağarada çeşitli incelemelerde bulunmak amacıyla dönemin ünlü alimlerinden Muhammed b. Musa el-Harizmi'yi (el-Müneccim) Bizans'a yollar. Halife aynı esnada İmparator III. Mihail'e (842-867) de bir name yazarak araştırmacıya mümkün olan kolaylığın sağlanmasını rica eder. İmparator gerekli izni verdiği gibi araştırmacıya yardımcı olmak üzere bir de rehber görevlendirir. Rehberle birlikte mağaranın bulunduğu dağlık bölgeye tırmanan Harizmi, içerisinde cesetlerin muhafaza edildiği ve taştan bir kapıyla kapatılmış olan bölüme kadar gelir. Burada iki hadım hizmetçiyle birlikte görev yapan muhafızla karşılaşır. Ziyaretçilerden bir miktar maddi gelir de elde ettikleri anlaşılan mağara görevlileri, cesetlere dokunulduğu takdirde herhangi bir uğursuzluk gelebileceğini belirterek içeriye girilmesine engel olmak isteselerde Harizmi sorumluluğu üzerine aldığını beyan eder ve ısrarı neticesinde içeriye girmeyi başarır. Cesetler üzerinde inceleme yapan Harizmi bunlar için çeşitli bitkisel ilaçlar kullanıldığını, ayrıca sapasağlam oldukları izlenimi vermek için kılların vücut üzerine ekilmesi gibi bazı yollara başvurulmuş olduğunu müşahade eder⁶⁰⁰.

Bu arada istek üzerine mağara görevlileri tarafından getirilen yemeğin de zehirlenme amacına yönelik olarak hazırlandığı anlaşılır. Harizmi'ye göre bu, içerideki cesetlerin Ashab-ı Kehf'e ait olduğuna dair söylenenlerin asılsızlığını örtbas etmek için görevlilerin başvurduğu bir tedbirdir. Sapasağlam cesetlerle karşılaşacağı ümidiyle uzun yolculuk ve sıkıntıya katlanmış olan Harizmi uğradığı hayal kırıklığını mağara muhafızına ifade ettikten sonra oradan ayrılır. Huneyn b. İshak (194-260/809-873), birçok Bizans şehrine gittiği ve buralarda sadece dil öğrenmekle kalmayıp ilim tahsil

⁵⁹⁹ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 199.

⁶⁰⁰ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 199.

ettiği de anlaşılmaktadır. İbnü'l-Kıfti, felsefeye (hikmet) dair eserleri elde etmek amacıyla Bizans'a (biladü'r-Rum) giden Huneyn'in, gittiği yerlerde önemli felsefi eserlerle döndüğünü açık bir şekilde belirtir⁶⁰¹.

Birkaç yıl sonra Bizans kıyafetleriyle Bağdat'a dönen Huneyn'in arkadaşlarını hayrete düşürecek şekilde Homeros'tan şiirler okuması ve yanında getirip tercüme ettiği Galenos'un tıbbi ameliyatlara ilgili bir eseri hakkında, mütercimi söylenmeden kendisine gösterilen Yuhanna b. Maseveyh'in oldukça mübalağalı övgülerde bulunmuş olması, Huneyn'in Bizans'tan ne kadar verimli bir şekilde döndüğü hususunda fikir vermektedir.

3.4. Mimari Alanda Etkileşim

3.4.1. İç Mimari

İslâm devleti oluşum yıllarında amaç inançlarını yaymak ve fethedilen yerlerde yönetimi sağlamak olduğu için Araplar mimari çalışmalara pek fazla ehemmiyet veremediler. Ayrıca Müslümanların mimariye ayıracak vakitleri ve maddi imkanları mevcut değildi. Emevî yönetimiyle beraber kazanılan ganimet ve başarılı fetihler dolayısıyla İslâm devleti zenginleşti. Bu dönemde mimari çalışmalarda büyük gelişmeler yaşandı. Hatta köklü bir mimari geleneğe sahip Bizans ve Sasanîler ile yarışacak seviyeye geldiler. Fakat Müslümanların mimari yapıları yapacak mimari bilgi ve birikimleri ve yapı ustaları yoktu. Müslümanlarda fethettikleri şehirlerdeki harebe ve yıkıntı kalıntılarından faydalandılar. Ayrıca yabancı yapı ustaları ve mimarlardan istifade ettiler. Çabucak mimari yapılar inşa etmeye gayret gösterdiler⁶⁰².

Bizanslıların diğerlerinden farklı bir mimari becerileri vardır. Oymacılık ve marangozluk alanında başkalarının yapamayacağını yapabilirler. İslâm dönemine çok yakın bir sırada gerçekleşmiş ve Arapların, Bizanslıların mimari becerilerine itibar ettiklerini gösteren bir rivayetle konuya başlamak mümkündür. Bu rivayet, otuz beş yaşlarında olduğu sırada Hz. Peygamber'in de katıldığı, Kâbe'nin tamiri konusuyla ilgilidir. Rivayete göre, Bizans İmparatoru'nun emriyle Mısır'dan gönderilmiş olan gemi; mermer, kereste ve demir götürmekteydi. Geminin kerestelerini satın alındı ve

⁶⁰¹ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 200.

⁶⁰² Yılmaz Can, Recep Gün, *a.g.e*, s. 133.

Rum asıllı marangoz ve inşaat ustası Bakfum'u da (er-Rumi) Kâbe'nin tamirini yapması için Mekke'ye davet ederler⁶⁰³.

Ezraki'ye göre Kureyşlilerin Bakfum'dan istedikleri şey, Kâbe'yi Suriye yapı mimarisiyle yeniden yapmasıydı. Bu rivayeti, İbn Hacer'in naklettiği "onu bize kilise mimarisiyle tamir et" şeklindeki ifadeyle birleştirmek mümkündür. Hz. Peygamber'in, Mekke'nin fethi gününde Kâbe'ye girip, üzerine elini koyduğu Hz. Meryem ve İsa resimlerinden başka, bütün resimlerin imha edilmesini istediğine dair yine Ezraki'nin kaydettiği rivayet, burada tekrar hatırlanabilir ve bu resimlerin belki de bu tamir sırasında yapıldığı düşünülebilir. Başlangıçta kurumuş hurma dallarının yakılmasıyla aydınlatılan Mescid-i Nebevi'nin, içerisine yağ konulup direklerle asılan kandillerle aydınlatılmaya başlanmasıyla ilgili rivayetlerde, Bizans etkisini yakalamak mümkündür. 9/630 yılında kandille Mescid-i Nebevi'yi aydınlatan ilk kişi olarak bilinen Temim b. Evs ed-Dari, Suriye bölgesindeki seyahatleri sırasında Bizanslıların, geceleyin kandille aydınlandıklarını görmüş ve beraberinde Medine'ye de birkaç kandil getirmişti. Yine 8/629 yılında minber yapan sahabiler arasında yukarıda adı geçen Bakfum er-Rumi'nin yanı sıra, Temim ed-Dari de zikredilmektedir. Hz. Peygamber'e Temim ed-Dari, "Ya Resulullah! Sizin için Suriye'de gördüğüm gibi bir minber yapayım mı?" diye sormuş ve onun tasvibini alarak üç basamaklı bir minber yapmıştır. Bu minber hususunda Bizans'tan etkilendikleri açıktır⁶⁰⁴.

Raşit halifeler döneminde Suriye, Filistin ve Mısır gibi Bizans'a ait bölgelerin fethedilmesi ve en önemlisi Emevîler döneminde Dimaşk'ın başkent olarak seçilmesi, Müslümanların bu bölgelerde oluşmuş Bizans sanat formlarını daha yakından tanımalarını sağlamıştır. Müslümanlar, Bizans sanat mirasına ilgi duymuşlar ve bundan istifade etmişlerdir. Özellikle Emevîler döneminde Suriye'deki İslam mimarisinin, evvelce burada varlık kazanmış yerli unsurlarla birlikte, Suriye-Bizans üslubunun etkisi altına girdiği görülmektedir. IX. Yüzyıl başlarına kadar Suriye ve Filistin bölgesi başta olmak üzere birçok bölgede yükselmeye başlayan Kubbetu's-Sahra, Kusayr Anıra ve Mescid-i Aksa gibi İslâm sanatının ilk örneklerinde, doğrudan veya dolaylı bir şekilde Bizans etkisinin görüldüğü kabul edilmektedir⁶⁰⁵.

Mesela Belazuri'nin rivayetine göre, Humus'u sulh yoluyla fetheden Ebu Ubeyde'nin, yerli halkla yaptığı anlaşma maddeleri arasında kiliselere

⁶⁰³ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 206.

⁶⁰⁴ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 207.

⁶⁰⁵ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 208.

dokunulmayacağı, ancak Yuhanna kilisesinin dörtte birinin cami olarak kullanılacağı zikredilmektedir. Diğer taraftan Halep halkıyla yapılan anlaşmada bir cami yeri veya bazı rivayetlere göre kiliselerin yarısı Müslümanlara verilmiştir. Hama'daki Büyük kilise (el-Kenfsetü'l- 'uzma) m. 636-37 yılında camiye çevrilmiştir. Dolayısıyla, Bizans dönemindeki bazı kiliseler, kible vb. hususlar dikkate alınarak yapılan zaruri değişikliklerle, İslam hakimiyeti döneminde cami vazifesi görmeye başlamışlardır. Ayrıca, bu dönemlerde inşa edilen camilerde eski kilise malzemeleri ve kalıntılarının kullanıldığı görülmektedir⁶⁰⁶.

Emevîlerin fetih arzusu, imparatorluklarının idari merkezini Halep olarak seçip Bizans kültürü, mimarisi, para sistemi, kurumları ve idaresi etkisinde bir çevre yaşamaya başladıklarında tekrar canlandı. Şehirlere ve kültüre Yunanlı şehirli tarafından yön verildi. Kubbetü's Sahra inşa edilerek İslam dininin üstünlüğü vurgulanıyordu. Her Bizans yapısında olduğu gibi bununda alt duvarları mermer levhalarla duvarların üstü ise mozaiklerle süslenmiştir. Ayrıca içerideki yazıtlarda ilahi birlik Muhammed'in Allah'ın elçisi oluşu ilan ediliyor ve birkaç yerde İsa'nın ölümlü olduğu vurgulanıyordu⁶⁰⁷.

Emevî halifesi Abdül-melik, tahrip olan Kabe'nin yeniden inşa edilmesi için İranlı ve Bizanslı (Rum) usta ve mühendisler göndermiştir⁶⁰⁸. Abdülmelik b. Mervan, Ömer Camii'ni tamamen ortadan kaldırıp yerine Bizanslı mimarlara Kubbetüssahra'yı inşa ettirmiştir. Kubbetüssahra'nın Bizans ve Sasânî etkileri taşıyan mozaiklerim muhtemelen Suriyeli sanatkarlara yaptırılmıştır⁶⁰⁹.

Velid'in 88 yılında Dımaşk camiinin yapımına başladığını belirten Ya'kubi'nin Vakıdî'den naklettiğine göre halife, Bizans imparatoruna mektup yazarak Mescid-i Nebevi'yi genişletmeye başladığını bildirip yardım istemiş, bunun üzerine gönderilen 100.000 miskal altın, 100 usta ve 40 yük mozaği Ömer b. Abdülaziz'e göndermiştir. Taberi'nin 88 yılı olayları arasında zikrettiğine göre, vali Ömer b. Abdülaziz'e Mescid-i Nebevi'yi genişletme emri veren Velîd b. Abdülmelik, aynı zamanda Bizans imparatoruna da mektup yazarak yardım istemişti. Bu istek üzerine imparator 100.000 miskal altın, 100 usta ve 40 yük mozaik göndermiş, Velîd de bunları Ömer b. Abdülaziz'e ulaştırmıştır. Makdis'i, Müslümanların en güzel şaheseri olarak tanımladığı

⁶⁰⁶ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 208-209.

⁶⁰⁷ Annie Paralong, *a.g.e.*, s. 268.

⁶⁰⁸ Yılmaz Can, "Recep Gün, Erken Dönem İslâm Mimarisinde Yabancı Usta ile Devşirme ve Yabancı Malzeme Kullanımı", *İSTEM*, c. IV, sa. 8, s. 131-144, 2006, s. 134.

⁶⁰⁹ Yılmaz Can, "Recep Gün, Erken Dönem İslâm Mimarisinde Yabancı Usta", s. 136.

Dımaşk camiinden bahsederken şu rivayete yer verir: "Denildiğine göre I. Velîd b. Abdülmelik, bu camiin yapımı için İran, Hind, Mağrib ve Bizans'tan ustalar getirtmiştir. Bizans imparatorunun hediye ettiği malzeme ve mozaik ile Kıbrıs'tan getirtilen 18 gemi yükü altın ve gümüşten başka, Suriye'nin yedi yıllık haracı bu camiin yapımına harcanmıştır." Reşid b. Zübeyr'e göre 88 yılında Dımaşk camiini inşa etmeye karar veren Velid'e, Bizans imparatoru 100.000 miskal altın, 40 yük mozaik ve 1 .000 işçi göndermiştir⁶¹⁰.

Bilinen en eski Emevî sarayı olan ve Halife I. Velîd. Abdülmelik zamanında (711-715) yapılan Kusayr-ı Amra Sarayı'nda erkek, kadın, hayvan, bitki ve zodyak burçlarından meydana gelen pek çok resim vardır. Ayrıca, onların Kasru'l- Hayru'l-Garbi (728), Mşatta (743- ?) ve Hırbetü'l-Mefcir (743-748) gibi saraylarında insan dahil pek çok canlı varlığın kabartma resimleri bulunmaktadır. İşte M. 705-900 gibi erken diyebileceğimiz devirlerde yapılmış olan bu resimlerde Bizans etkisi görülür. Müslümanlar saraylarda ve sivil mimaride bu resim ve kabartmalara yer verdiler fakat Dini mimaride bu figürlere yer vermediler⁶¹¹.

I.Velid b. Abdülmelik, Mescidü'n-Nebî'yi yeniden inşa etmeye karar verince durumu Bizans İmparatoruna bildirmiş ve Bizans İmparatoru inşaatta kullanılmak üzere 100.000 miskal altın ve 40 yük mozaik yanında 100 kadar da işçi göndermiştir. I. Velîd, Ömer b. Abdülaziz'den Mescidü'n-Nebî'yi yeniden inşa etmesini istedi. Ona para, renkli tepe camı ve mermer ile Şam ve Mısırlı Rum ve Kıptilerden oluşan kadar da usta gönderdi. Yâkût, Bizans İmparatorunun gönderdiği işçilerin sayısını 40 Rum+40 Kıpti olmak üzere toplam 80 olarak vermektedir⁶¹². I. Velîd, Rum Melikine bir elçi gönderip Mescidü'n- Nebî'yi yıktırıp yeniden inşa edilmesini emrettiğini ve bu konuda kendisine yardımcı olmasını talep etmiş o da bun iş için ona 100.000 miskal altın, 100 işçi ve 40 yük füseyfesa yollayıp harabe halindeki Medain'in füseyfesalarının da ardından gönderileceğini bildirmiştir. Hristiyan mimarlar Mescidü'n-Nebî'yi mermer, mozaik, kavkaa ve yaldız ile süsledikten sonra Velîd 93 yılında yapılanları teftiş etmiştir⁶¹³.

I.Velid b. Abdülmelik Ümeyye Camii'nin inşasında çalışmak üzere 200 kadar Bizanslı sanatkâr getirtmiştir. Makdisi ise Velid'in Ümeyye Camii'nin yapımında çalışmak üzere İranlı, Hindli, Mağripli ve Bizanslı ustalar getirttiğini belirtmektedir.

⁶¹⁰ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 213.

⁶¹¹ Nusret Çam, "İslam'ın Sanata ve Mimariye Bakışı", *Vakıflar Dergisi*, Sa, XXIV, Ankara 1994. s. 286.

⁶¹² Yılmaz Can, Recep Gün, "Erken Dönem İslâm Mimarisinde Yabancı Usta İle Devşirme Ve Yabancı Malzeme Kullanımı" Sa.8, 2006, s. 134.

⁶¹³ Yılmaz Can, Recep Gün, *a.g.m*, s. 139.

Nusret Çam, Ümeyye Camii'nde Kur'an'daki cennet tasvirlerini hatırlatan tezyinatın Hellenistik üslupta olup muhtemelen gayrimüslim ustaların elinden çıktığını, çünkü Velid'in bölgedeki kiliseleri ihtişamda gölgede bırakmak için çeşitli yerlerden mahir ustalar getirttiğini kaydetmektedir. Kusayr-ı Amra resimleri hiç kuşkusuz Süryani ve Bizanslı ressamaların eserleridir⁶¹⁴.

İslâm kaynaklarındaki konuyla ilgili genel rivayetlere bakıldığında: Dımaşk camiini inşa etmek için ustalara ihtiyaç duyan Velid'in, Bizans imparatoruna (tağiye) mektup yazarak 200 Bizanslı usta (sunnd' istediğini, göndermediği takdirde ise savaş açmak ve kiliseleri tahrip etmekle tehdit ettiğini, imparatorun da bu isteği yerine getirmek zorunda kaldığını kaydeder. Bizans kaynaklarından Theophanes, halife ile imparator arasında herhangi bir yazışma ve yardımlaşmaya yer vermeksizin Velid'in, Dımaşk'ta güzelliğiyle göz kamaştıran büyük kiliseden dolayı Hristiyanlara karşı kıskançlık duyduğunu ve bu yüzden 6199 hilkat yılında (m. 707-708)kiliseye el koyduğunu kaydeder⁶¹⁵.

Hitti ve birçok tarihçi Velid'in Bizans'tan mimari konularda yardım istediğini ya da Bizans'ı yardıma mecbur ettiğini aktarır. Velid'in yerli kabiliyetlerle yetinmeyip İranlı ve Hintli ustaların yanı sıra, Bizans imparatorundan 100 sanatkâr istediğini belirtmek suretiyle rivayetin doğruluğunu kabul eden gurup içerisinde yer alır. Bizans imparatorunun mozaik küpleri ve para ya da altınla birlikte ustalar da gönderdiğini ve bunların Emeviyye Camii ile Mescid-i Nebevi'de değerlendirildiğinin kesin olduğunu düşünür. Ayrıca Emevî-Bizans savaşlarına rağmen, çeşitli ekonomik ilişkilerin gerçekleşmiş olduğunu bazı kaynaklara dayanarak delillendirir. Bazı araştırmacılar dönemin siyasi vaziyetlerini göstererek yardımlaşmanın olmadığını ileri sürer. Ortak kanaat ise savaşların ve siyasi rekabetin olmasına rağmen Emevî ve Bizans'ın karşılıklı ilişkilerin devam ettiği düşünülür⁶¹⁶.

Müslümanlarla Bizanslılar arasında savaşın hemen hiç eksik olmasada buna rağmen kültürel ilişkilerin de varlığına dikkat çekmektedir. Velid'in arzusu üzerine Bizans kralının emriyle yollanan usta ve mozaiklerin Dımaşk, Medine ve Kudüs'teki camilerde değerlendirildiğini belirtmektedir. Görüldüğü gibi Velîd b. Abdülmelik'in Bizans imparatoru II. Iustinianos'tan yardım aldığına dair rivayetler, kaynaklarda genellikle Emeviyye Camii veya Mescid-i Nebevi hakkında zikredilmektedir. Velîd b.

⁶¹⁴ Yılmaz Can, Recep Gün, *a.g.m*, s. 136.

⁶¹⁵ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 215-216.

⁶¹⁶ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 216.

Abdûlmelik'in II. Iustinianos'u tehdit ederek bu yardımı sağlamıştır. Halife ile imparator arasında para, malzeme ve insan unsuruna dayalı bir yardımın gerçekleştiğini ve bu unsurların, o dönemdeki bazı önemli mimari faaliyetlerde değerlendirildiğini kabul etmek mümkün gözükmemektedir. Emeviyye Camii'nin minarelerinin daha önce aynı yerde bulunan kilisenin gözetleme kulelerinden dönüştürüldüğü, ayrıca zamanla minarelerin sayısında değişiklikler olduğu anlaşılmaktadır. Emeviyye Camii'nin üç minaresi (savma'a) bulunmaktaydı. Kaynaklar bunlardan doğu ve batı tarafında olanların Bizanslı ustalarca yapıldığını (vehiye min binai'r-Rüm), kuzey tarafında olanın ise Müslümanlar tarafından yapıldığını (vehiye min binai'l-müslimin) kaydetmektedir⁶¹⁷.

Müslümanlarla Bizanslılar arasında mimari alanda gerçekleşen ve malzeme yanında insan unsurunu da kapsayan bir ilişki, Emevî halifesi Velîd b. Abdûlmelik dönemine rastlamaktadır. Velîd b. Abdûlmelik'in, Bizans imparatoru II. Iustinianos'a mektup yazıp Emevî Camii'nin inşası veya Mescid-i Nebevi'yi genişletme çalışmaları için yardım istediği kaydedilir. Bilindiği gibi Velîd b. Abdûlmelik, Romalılara ait m.ö. I. yüzyıldan kalma Jüpiter tapınağı üzerine Bizans imparatoru Theodosios (379-395) döneminde inşa edilen Aziz Ioannes (Hz. Yahya) Kilisesi'nin yerine, Emevî Camii'ni yaptırmıştır. Yapımına 86/705, 87/706 veya 88/707 yılında başlanan camii 96/714 yılında tamamlanmıştır. Öte yandan Velîd, 87/706 veya 88/707 yılında Hicaz valisi Ömer b. Abdülaziz'den de Medine'deki Mescid-i Nebevi'yi genişletmesini istemiştir⁶¹⁸.

İslâm halifeleri Bizans ile ilgi bir çeşit gösteriş siyaseti takip ediyorlardı. Ömer b. Abdülaziz⁶¹⁹ halife olunca Dimaşk Camii'nde fazla harcama yapıldığı ve süslemelerin namaz kılanların huşusunu engellediği kanaatiyle camideki altın zincirlerin yerine ipler kullanmak ve mermer, mozaik vb. süslemeleri kaldırıp beytülmale devretmek istedi. Dimaşk halkı buna tepki gösterdi. O sırada Bizans imparatoru tarafından gönderilmiş olan on kişilik elçilik heyeti camiye gezmek için halifeden izin aldı. Heyetin gezilerine eşlik etmek için görevlendirilen rehber, halifeye, heyet başkanının caminin görkemi karşısında hayretler içinde kaldığını ve "Biz Rumlar Arapların sonunun yakın olduğunu düşünürdük. Ama böyle binalar yaptıklarını görünce daha uzun süre yaşayacaklarını anladım" dediğini iletince halife "Görüyorum ki, bu cami kâfirlerin kıskançlığını

⁶¹⁷ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 217-218.

⁶¹⁸ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 212.

⁶¹⁹ Bkz; İsmail Yiğit, "Ömer b. Abdülaziz", *DİA*, c. XXXIV, İstanbul 2007, s. 53-55.

çekiyor" diyerek fikrini değiştirdiği gibi caminin mihrabını değerli mücevherlerle kaplattı ve altın, gümüş kandillerle donattı⁶²⁰.

Mesela, Hişâm b. Abdülmelik döneminde Remle'de inşa edilen ve mihrab, minber ve minaresiyle dikkat çeken camiin yapımında eski kilise sütun ve mermerlerinin kullanıldığı bilinir. Hz. Ömer döneminde Sa'd b. Ebi Vakkas'ın 17/638 yılında yaptırdığı Küfe Camii'nin tavanı da Bizans kiliselerindeki gibi süslenmişti. Hz. Peygamber ve Raşid halifeler döneminde inşa edilen dini veya sivil mimar⁶²¹i eserler, daha basit malzemeye gösterişten uzak bir şekilde yapılırken, Emevîler döneminde daha önce yapılmış olan eserler yeniden elden geçirilip genişletilmiş veya önemli merkezlerde yeni binalar yükselmeye başlamıştır. Emevîler döneminde yenilenen veya inşa edilen eserlerde kullanılan malzeme, önemli ölçüde değişiklik göstermiş, süslemelere ve görkeme ağırlık verilmeye başlanmıştır. Emevîler daha ziyade yaptıkları mimari eserlerde Bizans mimari eserlerinin kalıntılarını kullanıyorlardı⁶²².

Genellikle Bizans coğrafyasından tedarik edilen ve o günkü Arapların "füseyfesa" dedikleri mozaik de çok kullanılan bir başka yabancı malzemedir. Bunların dışında erken dönem İslâm mimarisinde, mermer, taş ve kireç gibi devşirme olmayan yabancı malzemelerin de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yabancı malzeme tedarikinde bazen yabancı usta ve işçi konusunda olduğu gibi yabancı devlet adamlarının hediye olarak gönderdikleri malzemeler söz konusudur⁶²³. Şam ya da Kudüs'teki pek çok örnekte görüldüğü gibi, sütunlar mevcut Roma veya Hristiyan yapılarından alınıp kullanılmaktaydı⁶²⁴.

İslâm devletinin hilafet merkezinin Şam'dan Bağdat'a geçmesi, yalnız siyasi bakımdan değil, sanat ve kültür bakımından da büyük değişikliklere zemin hazırlamıştı. Şam'da İslâm sanatına tesir eden Geç Helenistik-Bizans sanatının yerini, Bağdat'ta Sasânî sanatı almıştır⁶²⁵. Sasânî ve Bizans egemenliği altındaki Suriye, Filistin, Irak, İran, Mısır topraklarında seviyesi oldukça yüksek, Yemen ve Habeşistan topraklarında da ileri düzeyde bir mimari birikim mevcuttur. Dolayısıyla Araplar İslâmiyetten önce de

⁶²⁰ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 82-83.

⁶²¹ Mimari ile ilgili geniş bilgi için bkz; Selçuk Mülayim, "Mimari", *DİA*, c. XXXIV, İstanbul 2005, s. 91-95.

⁶²² Casim Avcı, *a.g.e*, s. 209.

⁶²³ Yılmaz Can, Recep Gün, *a.g.e*, s. 132.

⁶²⁴ Yılmaz Can, Recep Gün, *a.g.m*, s. 142.

⁶²⁵ Ahmet Güzel, *a.g.e*, s. 141

komşu coğrafyalardaki bu mimari birikimden usta ve malzeme transferi şeklinde istifade etmeye çalışmışlardır⁶²⁶.

Emevîlerin büyük dini yapılar inşa etme politikası, Bizans ilhamını göstermektedir. Mesela Bağdat Abbâsî halifeleri, Mekke ve Medine camilerini genişletmiş olmalarına rağmen, diğer merkezi bölgelerde bu tutumu izlememişlerdir. Tarihçlere göre Emevîlerin görkemli dini binalar inşa etmelerini, Bizans'tan aldıkları merkezlerde gördükleri Bizans sanat şaheserlerine karşı duyulan hayranlık ve bu hayranlığı giderme amacı ile izah etmektedir. Makdisi'nin rivayetine göre, özellikle kubbesiyle dikkat çeken Kudüs'teki Kumame (Kiyame) Kilisesi başta olmak üzere, Suriye ve Filistin bölgesindeki Hristiyanlara ait kilise ve manastırların görkemine, Müslümanların hayran kalıp olumsuz etkileneceklerini düşünen Halife Abdülmelik, Kubbetu's-Sahra'yı yaptırırken oğlu Velîd de büyük masraflarla Dımaşk'taki Ümeyye Camii'ni inşa ettirmiştir⁶²⁷.

Emevî dini mimarisinin ilk eserlerinden ve Mescid-i Haram ile Mescid-i Nebevi'den sonra Müslümanların üçüncü kutsal mabedi olarak bilinen Kudüs'teki Mescid-i Aksa kompleksi içinde yer alan Kubbetü's-Sahra, Abdülmelik tarafından 689-691 yılları arasında yaptırılmıştır. Özellikle mozaik süslemeleriyle dikkat çeken bu eserde, Bizans kilise mimarisinin en önemli unsurlarından biri olan kubbenin kullanıldığı görülmektedir. Hitti'ye göre Kubbetu's-Sahra'nın yapımında Bizans menşeli olması mümkün yerli sanatkârlar ile Hristiyanlara ait Meryem Ana Kilisesi gibi bazı bina kalıntılarından faydalanılmıştır. Sekizgen yapısı, kubbesi, mermer ve mozaik süslemeleriyle Kubbetü's-Sahra'nın, Bizans yapı mimarisinin etkilerini taşıdığı kabul edilmektedir. 801-700 yılında meydana gelen sel baskınından zarar gören Mescid-i Haram ve bu arada Kâbe'nin tamiri için Abdülmelik Hristiyan bir mühendisi görevlendirmişti. Kâbe tamirinde kullanılmak üzere, Ebrehe'nin San'a'da yapmış olduğu kiliseden mozaik ve üç mermer sütun getirildiğini kaydetmektedir⁶²⁸.

Theophanes'in 6183 hilkat yılı (m. 691-92) olayları arasında zikrettiğine göre, Kâbe'nin tamirine önem veren Abdülmelik, Kudüs'teki Gethsemane kilisesinin (Kenisetü'l-Cismaniyye) bazı sütunlarının sökülerek bu tamir sırasında kullanılmasını istedi. Ancak halifenin dostluğunu kazanmış olan mali işlerden sorumlu Sergios (Ioannes Damaskenos) ile Filistinli Hristiyan din adamlarından Patrikios Klausus,

⁶²⁶ Yılmaz Can, Recep Gün, *a.g.m.*, s. 132.

⁶²⁷ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 210.

⁶²⁸ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 211.

halifeye müracaat ederek bu kararından vazgeçmesini rica ettiler ve bu sütunların yerine başka sütunlar temin etmesi için İmparator Iustinianos'u ikna edebileceklerini belirttiler. Aynı kaynağa göre teklifleri kabul edildi ve halifeye verilen söz yerine getirildi. Aziz Loannes Kilisesi'nin daha önce Muâviye b. Ebû Süfyân⁶²⁹ ile Abdülmelik b. Mervân tarafından da camiye çevrilmek istendiği, ancak Hristiyanların tepkisi üzerine bundan vazgeçildiği, Ömer b. Abdülaziz döneminde ise Hristiyanların halifeye müracaat ederek Velîd tarafından inşa edilen Emevî Camii'nin tekrar kilise olarak kullanılmasını istedikleri, ancak halife tarafından ikna edilmeleri üzerine bu tekliflerinden vazgeçtikleri kaydedilmektedir⁶³⁰.

İslam kaynakları, Medine valisi Ömer b. Abdülaziz'den Mescid-i Nebevi'yi yeniden inşa etmesini isteyen Velîd'in, aynı zamanda Bizans imparatoruna bir mektupla durumu bildirip ustalar istediğini, bunun üzerine imparatorun da 40'ı Rum, 40'ı Kopt olmak üzere 80 kişi, 40.000 miskal altın ve yüklerle mozaik gönderdiğini kaydeder. Yakut'un ifadelerinden Bizans'tan gönderilen Rum ve Kopt ustaların, Mescid-i Nebevi'nin yeniden inşasında merkezi bir rol üstlendikleri anlaşılmaktadır⁶³¹.

Süleyman b. Abdülmelik döneminin ünlü komutanı Mesleme b. Abdülmelik tarafından gerçekleştirilen İstanbul kuşatması sırasında (97- 99/716-717) Mesleme'nin, Bizans makamlarının izniyle Müslümanların ibadet ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir cami yaptırdığı rivayet edilmektedir. İstanbul'da böyle bir camiin varlığından Konstantinos Porphyrogenitus da bahsetmektedir. Makdisi'nin rivayetine göre İstanbul muhasarası sırasında Mesleme, ileri gelen Müslüman esirlere tahsis edilmek üzere imparatorluk sarayının karşısında bir bina yapılmasını şart koşmuş ve bunun üzerine meydanın (Hipodrom) arka tarafında "Daru'l-Balat" inşa edilmiştir. Emevîler döneminde çöllerde birçok kasır, köşk vs. binalar inşa edilmiştir. Emevî halifeleri ve prensleri de kırsal kesimde ve Bizans sınırına yakın yerlerde saraylar yaptırarak buralarda yaşamışlardır. Bizans sınırlarına olan yakınlık, bu yapıların mimarisini ve dizaynını da etkilemiştir. Kasru'l-Hadra'yı yaptırıp burada ikamet eden Muaviye ile Abdülmelik dışında, Emevî halifelerinin Dımaşk'ta oturmadıkları Bizans ve Müslümanlar arasındaki rekabeti temsilen yapılan oyunlara katıldıklarını kaydetmektedir⁶³².

⁶²⁹ Bkz; İrfan Aycan, " Muâviye b. Ebû Süfyân ", *DİA*, c. XXX, İstanbul 2005, s. 332-334.

⁶³⁰ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 212.

⁶³¹ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 215.

⁶³² Casim Avcı, *a.g.e*, s. 218.

Emevîler döneminde yapılmış olan köşk ve saraylar İslâm mimarisi açısından büyük önem arz eder. Açık alan üzerinde köşegen bir yapıda inşa edilen bu saraylar, kaleleri andıran sağlam kapıları, küçük camileri, lüks hamamları ve olağanüstü güzellikteki mozaik, resim, heykel vs. süslemeleri ile sanat tarihi araştırmacılarının dikkatlerini çekmektedir. Gerek yapı malzemesi gerekse dekorasyonu ve süsleme biçimleriyle kısmen Sasânî ve diğer Doğu özelliklerini taşımakla birlikte, Roma-Bizans sanat unsurlarının da önemli ölçüde alınıp kullanıldığı anlaşılmaktadır. Emevîler döneminde gerçekleştirilen çeşitli imar faaliyetlerinin, Bizanslıların da dikkatini çektiği anlaşılmaktadır. Hişâm b. Abdülmelik döneminde gerçekleştirilen saray inşa faaliyetlerini Theophanes şöyle tasvir etmektedir: "Hişâm, her şehir ve kasabada saraylar inşa etmeye başladı. Sulama tesislerini yaptırarak verimli tarlalar, bağ ve bahçeler oluşturdu." Başkent olarak Dimaşk'ı seçmiş olan Emevîlerin, sanat alanında daha ziyade Bizans'tan etkilendikleri, buna karşılık Abbasîler döneminde başkentten daha doğudaki Bağdat'a kaymasıyla, Sasânî etkisinin ağırlıklı olarak kendisini hissettirdiği bilinen bir husustur⁶³³.

Bizans ve İslâm ülkesindeki etkileşim her alanda kendini göstermektedir. Mimari alanda da bu etkileşim kendini gösterir. Bizans sanatkarları İspanya'ya götürülmüş fakat burada Bizans tesiri yerine Suriye tesiri ortaya çıkmıştır⁶³⁴.

Abbâsîler dönemi, İslâm sanatının aynı zamanda yerli unsurları da içine katarak kendine mahsus bir yapıya kavuştuğu dönemdir. İslâm sanatının bu yeni formu, komşu Bizans'ın dikkatini çekecek ve bu defa Bizans'a doğru kısmi bir geçiş yaşanacaktır. Abbasîlerin başkenti olarak kurulan Bağdat'ta Bizans'ı çağrıştıran bazı unsurlar yakalamak mümkündür. Taberi, Ebu Ca'fer el-Mansûr'un, Bağdat şehrinin konumuna ilişkin olarak görüşlerine başvurduğu kişiler arasında az sonra bahsedilecek olan Reha'l-Batrik'ın sahibi "Batrik"ın da bulunduğunu kaydetmektedir. Halife Mansur'un, şehrin içerisinde yaptırdığı çarşuyu Kerh'e nakletmesi, Kerhaya suyunu şehre getirtmesi ve Abbâsîye adı verilen dinlenme yerini yaptırması, Bizans'tan gelen elçi heyetinin tavsiyelerine bağlanmaktadır. Bağdat şehrini çevreleyen duvarların anayola açılan ve "Kiva Rumiyye" adı verilen pencereleri vardı. Bu pencereler, güneş ışığının girmesini sağlamak ve yağmuru engellemektedir. Kerhaya nehri kenarında Katf'atü'r-Rümiyfn ve Daru'r-Rümiyfn denilen bölgeler ile yine aynı nehir üzerinde kurulan Kantartü'r-

⁶³³ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 219-220.

⁶³⁴ W. Montgomery, *a.g.e.*, s. 49.

Rümiyfn adlı köprü bulunmaktaydı. Mehdî'nin (158- 169/775-785) halifeliliğini kutlamak için, kendisi gibi tahta henüz çıkmış Bizans imparatoru IV. Leon (775-780) tarafından gönderilen elçi Tarasius (Taras), aynı zamanda mühendislik bilgisine de sahipti. Tarasius, Bağdat'ta bir süre kalmış ve bu arada Sarat nehirlerinin kavuştuğu yerde yüz tane öğütücü taşı bulunduğunu belirtilen ve yıllık geliri 100 milyon dirhem olan "Reha'l-Batrık=Patric/Elçi Değirmeni" veya "Ebu Ca'fer Değirmeni" diye anılan büyük bir değirmen inşa etmiştir⁶³⁵.

Hiç şüphesiz Bizans ve Abbâsî devletleri karşılıklı ilişkiler neticesinde doğal olarak mimari alanda dahil etkileşim içerisinde idi. Bizans Abbâsî saraylarından etkileniyor aynı zamanda Abbâsîlerde Bizans saray mimarisinden etkileniyordu. Bizans saraylarının an'anelerine göre Abbâsî sarayları kuruldu. Bizans sarayları Bağdat sarayının taklidi niteliğindeydi. Hammer Bizans'ın Abbâsî saray âdetlerini taklit ettiği ve İmparator Theophilos (Teofil)'in Bağdat'taki Dar-üş- Şecere Sarayı'nı, hatta en küçük teferruatına kadar, taklit ederek bir saray yaptığını söylüyor üzerinde büyük bir tesir icra ettiği, âdeti onlara bir örnek olduğu muhakkaktır⁶³⁶.

İslâm sanatının Bizans sanatına etkisi, İmparator Theophilos (829-842), döneminde en açık bir şekilde kendisini hissettirmektedir. Theophilos'un kişiliği ve Bağdat'a bakışı dikkate alındığında bu etkilenme çok doğal gözükmemektedir. Ostrogorsky'e göre, sanat ve ilme düşkünlüğüyle tanınan Theophilos Bağdat'taki hilafet sarayının etrafına saçtığı kültür ışınlarına da gözlerini ve kalbini açık tutmuştu. Bu kralın döneminde Arap sanatına yönelik ilgi ve alaka üst düzeye çıkmıştır, Bizans'ın Arap kültürü bu dönemde Bizans'ı oldukça etkilemiştir. İmparator herkesçe benimsenen bir yönetim arzusundaydı. Adaleti çok iyi sağlayan Hârûnürreşîd'i taklit ederek, kıyafet değiştirerek şehirde gezer, ihtiyaç sahibi ve yardıma muhtaç insanlarla konuşur, insanların şikayetlerini dinleyerek suça işleyen kişileri makam ve mevkesine bakmaksızın cezalandırırdı. Bu kralın İstanbul'da inşa ettirdiği ve yıkıntıları zamanımıza kadar ulaşmış olan Bryas Sarayı, İslâm mimarisinin izlerini göstermektedir. İslâm ordularıyla üst üste girilen mücadelelerden sonra İmparator Theophilos, ileriki zamanlarda İstanbul patrikliğini de yapacak olan hocası Synkellos Ioannes Grammatikos'u, Abbâsî halifesi Me'mûn'a (813-833) sulh anlaşması yapma niyetiyle ulak olarak gönderir. Bu görev esnasında Bağdat'ta bulunan halifenin sarayına

⁶³⁵ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 220.

⁶³⁶ W. Barthold, *a.g.e*, s. 166.

hayranlığını gizlemeyen elçi, İmparator Theophilos'a İstanbul'a geldikten sonra gördüklerini aktarırken hayran olduğu bu kasırdan da bahseder. Elçinin izlenimlerinden müthiş derece etkilenip, Abbâsî saraylarının resimlerini getirterek Patrikios'a 832 veya 837 yılında Bryas konumunda benzer yapı özellikleri taşıyan bir kasır yaptırmıştır.

İkonoklazma döneminde inşa edilmesiyle dönemin sanat zevkini gösteren ve o devride "İstanbul'da eşi görülmediği" ifade edilen sarayda, Hz. Meryem ansına bir kilise bulunuyordu. Bu kilise geniş bir salon ve üç salkımdan oluşmaktaydı. Sarayın çevresinde bulunan bahçeler ve saraya su temini sağlayan kanallar, doğu mimarisinin etkisinin görüldüğünü kanıtlamaktadır. Şu an Bostancı'nın biraz ötesinde Küçükyalı dolaylarında görülen büyük yıkıntı ve kalıntıların, Bryas Sarayı olduğu uzmanlarca söylenmektedir. Bizans kaynaklarında ismi geçen şehir dışındaki sayfiye sarayları içerisinde, günümüze kadar ayakta durabilen tek saray olma niteliği taşıyan bu sarayın şu anda da ayakta kalan büyük mahzenlerinden, üst yapısı hakkında fikir edinmek mümkündür⁶³⁷.

Özellikle IX. yüzyıldan başlamak üzere Bizans sanatının, birçok noktada Arap-İslâm sanatının etkisi altına girdiği Bizantologlar tarafından da kabul edilen bir husustur. Theophilos dönemiyle ilgili olarak yukarıda anlatılanlardan başka, mesela kâğıt yapımını Bizanslılar, özellikle esir Müslümanlar arasında bulunan sanatkârlar vasıtasıyla öğrenmişlerdir.

Bununla birlikte Bağdat kağıtları, Bizans tarafından geç dönemlere kadar ithal edilmeye devam etmiştir. Bundan başka Bizanslılar, Müslümanlardan çini yapımını öğrenmişler ve kilise duvarlarını çinilerle süslemişlerdir. Kuf yazılarıyla birlikte bitki ve hayvan motifleri Bizans'a bu dönemde geçmeye başlamıştır. Theophilos'un ikonoklast olduğu dikkate alındığında, dini resimlerin yerini tutmak üzere, bu tür resim süslemelerine ağırlık vermesi kolaylıkla anlaşılabilir. Şu hâlde Bizanslıların sanatkarlık yönlerinden öteden beri haberdar olan ve takdir eden Araplar, Bizans sanat birikiminden yararlanmışlardır. İslam fetihleri sırasında fethedilen şehirlerdeki kiliselere, genellikle anlaşma gereği dokunulmamakla birlikte, yine karşılıklı anlaşmalarla bazı kiliselerin kısmen veya tamamen camiye çevrildiği görülmektedir. Binaların mimari yapıları, süsleme ve dekorasyonlarında bazı Bizans sanat unsurları alınmıştır. Bu durum Emevîler döneminde daha belirgin bir şekilde

⁶³⁷ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 221.

kendisini gösterirken, Abbâsiler döneminde başkentin doğuya kaymasıyla, Sasânî ve diğer Doğu unsurları etkisini daha ziyade hissettirmiştir⁶³⁸.

Araplar papirüse, Yunanca khartes sözcüğünden türeyen kirtas adını verdiler ve bu papirüsü Bizans ve birçok ülkeye ihraç ettiler⁶³⁹. Halife Mu'tâsım'ın 836'da Samara'da Mısırlıların çalıştığı bir papirüs imalathanesi kurduğu söylenir. Bizans yöneticileri Mısır'dan papirüs siparişi veriyordu. Parşömenin kullanımındaki rahatlık ve bürokraside kâğıdın sıkça kullanılmasından dolayı zamanla Mısır papirüsüne olan ihtiyaç azaldı⁶⁴⁰.

Abbâsilerin sergilediği sosyo-kültürel yapıya karşı Bizans'ın tavrının doğrudan bilinmez, ancak belli Bizans törenlerine, Theophilos'un yaptırdığı saraylara ve Bizanslılar tarafından muhafaza edilmiş eşyalara bakıldığında, bazı İslâmî unsurların İstanbul'da pek güzel kavranıp kabul gördüğü düşünülebilir. Bu vasıta ile ustalarda dönemin görkemli yapılarına katkıda bulunmuştur. Bizans, Sasânî ve diğer unsurları özüne katıp kendine mahsus bir özellik kazanan İslâm sanatı, III/IX. yüzyılın başlarından itibaren Bizans'ın dikkatini çekmeye başlamış ve Bryas Sarayı örneğinde olduğu gibi Bizans'taki bazı yapılarda İslâm sanat unsurlarına yer verilmiştir⁶⁴¹.

Bizanslıların sunduğu eleştiriler de Bağdat'ın inşası ve planlanmasında belirleyici olmuştur. Halife el- Mansûr'un Bağdat'ın ilk planlarında olmayan büyük ticaret banliyösü Kerh'in planlanmasında İmparator V. Konstantinos'un 741-775 de bir elçisinden ilham alındığı kaydedilir. Elçinin şehrin sudan uzak olması, bahçelerin olmaması ve tebaanın yakın olmasını göstererek şehri eleştirmiştir. Bunun üzerine Mansur dikkate alarak saraydan iki kanal uzatılmasını ve Abbâsîyye 'nin ağaçlandırılması ve halkında Kerh'e taşınmasına karar verdi. Bizanslıların kent planlamasında dünya çapındaki uzmanlıklarının Müslümanlar tarafından kabul edildiğinin kanıtıdır⁶⁴².

Mehdî'nin halifeliğini kutlamak için Bağdat'a gelen IV. Leon'un Tarasios adlı elçisi Bağdatta bir süre kalmış ve aynı zamanda mühendislik bilgisine de sahip olan elçi Sârat nehirlerinin kavuştuğu yerde yüz tane öğütü taşı bulunduğu ve yıllık geliri 100

⁶³⁸ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 222.

⁶³⁹ Jonathan M. Bloom, *Kâğıda İşlenen Uygarlık: Kâğıdın Tarihi ve İslâm Dünyasına Etkisi*, (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul, 2003, s. 50.

⁶⁴⁰ Jonathan M. Bloom, *a.g.e*, s. 51.

⁶⁴¹ Casim Avcı, *a.g.e*, s. 222.

⁶⁴² Nadia Maria El Cheikh, *a.g.e*, s. 150.

milyon dirhem olduğu kaydedilen “ Reha'l-Batrık=Patrik/Elçi Değirmeni” diye adlandırılan büyük bir değirmen inşa etmiştir⁶⁴³.

Emevî saraylarını süsleyen freskler kesin bir kültür sürekliliğinin canlı örnekleridir ve teknikleri, dekoratif konuları ile Bizans ve İslamiyet öncesi İran'ın hala canlı sanat geleneğini andırırlar. Çıplak kadın figürleri ile eski fresklere İslmi denemez, ancak bunlar Bizanslı ressamın Hristiyan kosmokratörünü resmetmek için kullandıkları pozda bir Müslüman halifenin resmedilmesinde olduğu gibi, eski temaları yeni amaçlara uyarlamaya başlamışlardı. Çok geçmeden bu çıplak figürler hatta insan figürleri Müslüman duvar resimlerinden ve iç tezyinatından kaybolmuş, yerlerini dekoratif, özellikle de kaligrafik şekiller almıştır⁶⁴⁴.

Elçiler bu niteliklerinden ve kendine has kurallarıyla ilgili güzel ve olumlu değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bunu duyup öğrenen Me'mûn onlara 20.000 altın sikke vermiş ve kendisinin de iyi halifeleri güzel bir şekilde tavsif edebilen belagatlı insanlara sahip olmayı arzuladığını ifade etmiştir. Kapsamlı bir eğitime tabi tutulan, sanat ve ilme dair ilgisi bulunan İmparator Theophilos'la Halife Me'mûn arasındaki ilişkiler dikkate değer mahiyettedir. Theophilos (829-842) hükümdar olup başa çıktıktan sonra hocası Me'mûn'a elçi olarak Synkellos Ioannes Grammatikos'u (Yuhanna en-Nahvi) yollar. Theophilos'un başa geçtiğini İmparator il. Mikhail'den (820-829) sonra halifeye ileten elçi, getirmiş olduğu armağanları da ona sunar. Mikhail zamanında ayaklanan, en nihayetinde Abbâsîlerin koruması altında olan General Manuel ile de gizlice görüşme olanağı bulur. Bizans'a geri gelmesi halinde Manuel'e affedileceğine dair tahta yeni oturan imparatorun güvencesinin bulunduğu altınla mühürlenmiş buyruğunu ve tekrar şahsi olarak imparator tarafından armağan olarak yollanan haçı sunar. Manuel, bütün bu hediye ve jestlerden etkilenerek Bizans'a dönmeyi kabul eder. Daha sonra hocası Synkellos Ioannes Grammatikos'un çokça övgüde bulunduğu Bağdat Sarayı'na hayran kalan imparator Theophilos, Abbâsî saraylarının çizilen resimlerini getirterek Patrikios adındaki şahsa Bryas konumunda benzer bir yapıda kasr yaptırmıştır⁶⁴⁵.

Günümüzde yapılan çalışmalarda Bryas Sarayı'na ait olduğu düşünülen kalıntıların bir saraya ait olacak mahiyette olduğu görülür. Harabenin büyüklüğü de bu

⁶⁴³ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 361-362.

⁶⁴⁴ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, İstanbul, 1996, s. 194.

⁶⁴⁵ Bkz; Semavi Eyice, “İstanbul'da Abbasî Saraylarının Benzeri Olarak Yapılan Bir Bizans Sarayı”, *Belleten*, C. XXIII, s. 82, Ankara 1959.

iddiaya başlıca delildir. Küçükalyalı harebesi yalnız sarnıç ile kubbeli kısmı ile değil bütünyle incelendiğinde geniş bir düzlüğün gerisinde yükselen bir uzun salon ile bunu takip eden merkezi planlı ve kubbeli başka bir salondan, iki yanlardaki kanatlardan ve nihayet doğu tarafında henüz toprak altında bulunan birtakım kanatlardan ibarettir. Emevîler ve Abbâsîler devrinde yapılan belki menşeleri Roma Castrumlarına dayanan el- Hiraların da geniş bir avluları, bu avlunun gerisinde uzun bir salonları ve bu salonun arkasında da yani bütün kompleksin hemen hemen merkezinde merasim ve kabul salonları vardır. Bu yönleriyle el- Hiraların farklı simetrik tertip tarzı, bu devrin İslâm sarayları için adeta standart bir tipin doğmasına yol açmıştır. Bu yönleriyle iki yapının mimari benzerliği açıkça görülür. Abbâsî ve Emevîler'in bu mimari saray şeması Bryas Sarayı ile benzetilmektedir⁶⁴⁶. Yine Samerra'daki Kasr-el Aşk'ın bir mahzen üzerinde kurulması Küçükalyalı harabesiyle nitekim bir Bizans mimarisiyle benzerliği açıkça görülmektedir⁶⁴⁷.

Me'mûn döneminde Abbâsî ve Bizans kuvvetleri arasında vuku bulan savaşıara rağmen karşılıklı elçilik heyetleri ve hediyeler gönderildiği ve ilmî alanda iş birliği yapıldığı bilinmektedir. Theophilos tahta çıkınca hocası Synkellos Ioannes Grammatikos'u (Yuhannâ en-Nahvî) Me'mûn'a elçi olarak göndermiş ve çeşitli hediyeler takdim etmişti. Ioannes Bağdat Sarayı'nı çok beğenmiş ve gördüklerini imparatora anlatmış, imparator da benzeri bir sarayın Bryas (bugünkü Küçükalyalı) mevkiinde yapılmasını istemiştir. Me'mûn da imparatora bir elçi yollamıştır. Bu elçinin Müslüman esirleri ziyaret ederek onların durumunu halifeye anlattığı, halifenin de esirlerin serbest bırakılmasını sağladığı rivayet edilmektedir⁶⁴⁸.

Bryas mevkiindeki kalıntıların Theophilos'un saray kalıntılarına ait olduğu ileri sürülür. Bryas Sarayı mimari açıdan muassır olan emevi Abbâsî saraylarına benzetilmektedir. Bryas Sarayı'nın yapıldığı yıllarda. Dicle kıyılarında Abbâsîler tarafından yeni bir başkent olarak kurulan Samerrada bu sarayın planın aynen tatbik edildiği görülür. Bu durum Bizans mimarisinin Abbâsî mimarisine olan benzirliğini ihtiva eder⁶⁴⁹.

Zengin evlerinde, tıpkı çarşı hamamları gibi her aksamı yerli yerinde bir hamam bölümü bulunurdu. Hicretin ilk yıllarında banyo kullanımına yabancı kökeni nedeniyle

⁶⁴⁶ Semavi Eyice, *a.g.m.*, s. 96-97.

⁶⁴⁷ Semavi Eyice, *a.g.m.*, s. 98.

⁶⁴⁸ Nahide Bozkurt, "Me'mûn" *DİA* c.29, s. 101-104.

⁶⁴⁹ Semavi Eyice, *a.g.m.*, s. 97.

önyargılı bakılsa da gusül aptesinin dini bir kural olması sonucu, yıkanma alışkanlığı VIII. ve IX. yüzyıllarda kesin olarak yerleşmiştir. X. yüzyılda bir halifenin hamama hala "Bizans banyosu" dediğini görürüz. Hâra3un zamanında tüm şehirlerde hamamlar vardı. Değişik yazarlar değişik dönemlerde Bağdat'ta 15 000 ila 60 000 hamam olduğunu belirtmekte ama VIII. yüzyılda işin doğrusu herhalde ilk rakama yakın sayıda hamam bulunduğu dur. Hamamlar, genellikle mimari kaygılar taşımayan büyük ve güzel binalardır. Bazıları asfaltla kaplıdır; bu da onlara siyah mermer havası verir. Mesudi, hamamların genellikle efsanevi Anka kuşuyla süslendiğini belirtir; doğunun bu ünlü kuşu, ağzı kuş gagası olan insan başlı, sağ ve sol yanlarında dörder kanatlı, el yerine pençeleri olan bir yaratıktır⁶⁵⁰.

Kubbetü's Sahra halifelerin bölgeye şekil veren Hristiyan dini formlarını benimsediklerini ve bunu yeni dinleri İslâm'ın üstünlüğünü kanıtlamak için yaptıklarını göstermektedir. Bu Emevî halifeliğine özgü, Abbâsîler tarafından Me'mûn'un Abdülmelik'in ismi yerine kendi ismini yazdığında tekrarlanacak, üst üste bindirmesi, Bizans İmparatorluğunun ve dolayısıyla başkentinin fethinin niçin bu kadar önemli olduğunu anlatmakta. İslâm zaferinin tam olması için fethi Hristiyanların şefi olan Bizans imparatorunun yerini alarak tamamlamak gerekiyordu⁶⁵¹.

Hârûnürreşîd (786-809) halife olduktan sonra bölgede yaşayan Hristiyan halkın, Bizans'ın lehine casusluk yaptığını öğrenince, Keysun ile Hades arasındaki bölgede bulunan kiliseyi yıktırdı. Hades yeniden Müslümanlar tarafından fethedildi. Halife, Muhammed b. İbrahim'i Hades'i yeniden inşa etmesi için görevlendirdi. Muhammed, Keysun şehrinin harabelerinden mermer getirerek Hades'i yeniden inşa etti. Hârûnürreşîd, daha sonra Muhammed b. İbrahim'i azletti. Halife Hades'e birçok asker ve insan gönderdi. Bu arada halife, Hristiyanların kiliselerini yağmalatarak onları Müslümanlar gibi giyinmelerini de emretmişti. Bunun nedeni ise bölgede yaşayan Hristiyan ahalinin *Bizans'a* yardım etmesiydi Hârûn Reşîd zamanında Hades, Maraş ve Darende Şehirleri Bizanslılar ile Müslümanlar arasında çatışma alanı olmuştur. Halife, Bizans hududundaki şehirleri korumakla güvenli bir bölge haline getirmek istiyordu⁶⁵².

⁶⁵⁰ Andre Clot, *a.g.e.*, s. 184.

⁶⁵¹ Annie Pralong, *Bizans*, s. 269. Ayrıca bkz. Mehmet Azimli, *İslâm Medeniyet Tarihi*, İstanbul, 2018, s. 185.

⁶⁵² İlyas Gökhan, "İslam Ve Bizans Sınırları Arasında Hades Şehri", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Arastırmaları Dergisi*, Cilt: VIII. Sa.2 Elazığ, 2013, s. 95.

3.5. Avlanma Sanatı

Yayılma sürecinde Arap-İslâm kültürünün etkileşim içerisinde olduğu bir diğer köklü medeniyet Bizans'tır. Rakip ülke Sasânîlerde olduğu gibi Bizans'ta da avlanma sanatı oldukça köklü ve eski bir yapıya sahipti. Günümüzde başta Türkiye olmak üzere birçok bölgede avlanma amaçlı kullanılan şahinleri ilk olarak evcilleştirenlerin Bizans İmparatorları olduğu söylenir. Bizans İmparatoru Konstantin Haliç yakınlarında doğanla avlanırken, şahinin kuşları avlama şeklini görmüş bu durumu hayranlıkla izlemiştir. Bu durumdan hareketle yanındaki hizmetlilere avda şahinlerin tercih edilmesini ve eğitilmesini buyurmuştur. Ayrıca oldukça güçlü ve büyük bir cüsseye sahip olan, kurt ve ceylan başta olmak üzere kendinden büyük hayvanları avlayabilen kartalları ehliştirenlerin de Bizanslılar olduğu belirtilmektedir. Her iki kültürde de avlanma sanatının sarayı etkileyecek boyutta yaygın bir hobi olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu medeniyetlerin hükümlerinde oldukları dönemlerde avlanma maksatlı olarak son derece yaygın olarak kullanıldığı anlaşılan yırtıcı kuş türlerinin ilk defa hangi imparatorluk döneminde kullanıldığına dair farklı rivayetler bu kültürler içerisinde avlanmanın yaşamın önemli bir dilimini kapsadığının göstergesidir. Her iki imparatorluk arasındaki bu ortaklığa işaret eden bir diğer kanıt ise, kralların doğan, şahin kartal, aslan gibi evcilleştirilmiş hayvanları sürekli olarak hediyeleşme aracı olarak kullanmalarındır⁶⁵³.

İslâmiyetin yayılma sürecinde fetih faaliyetleri ile beraber yerleşik köklü kültürlerle etkileşime giren Müslümanlar, diğer alanlarda olduğu gibi av sanatında da Bizans ve Sasânî kültüründen etkilendiler. Kazandıkları yeni avlanma teknikleri ve silahlarla avı eğlenceli bir hale getirdiler. Artan refah düzeyi ile birlikte avı sarayın faaliyetleri arasına taşımışlardır. Ava meraklı Emevî ve Abbâsî halifelerinin faaliyetleriyle av tam bir eğlence ve iktidar göstergesi halini aldı. Av için ayrılan paralar ülke ekonomisini sarsacak derecelere geliyordu. Av partileri sıradan teba açısından lüks bir meşgale haline gelmiştir⁶⁵⁴.

Avda kullanılan hayvanların alımı ve bakımı bile tek başına çok yüksek bedellere ulaşıyordu. Bu hayvanlardan bir kısmı başka hükümdarların ya da seçkin kişilerin armağanları olarak gelirdi; Halife Hârûnürreşîd'e Bizans imparatoru bu şekilde

⁶⁵³ Metin Yılmaz, Müslüman Arap Toplumunda Av Sanatı Ve Siyasi Hayata Yansımaları: Abbâsî Örneği *Ekev Akademi Dergisi*, Sa.22, 2005, s. 249.

⁶⁵⁴ Metin Yılmaz, *a.g.m.*, s. 264.

bir düzine doğan ve dört tazı göndermişti. Ermenistan'dan her yıl alınan verginin içinde otuz da doğan vardı⁶⁵⁵.

Abbâsî devletinin kurucusu kan dökücü lakaplı Seffah⁶⁵⁶, halife olmadan önce çocukluğundan itibaren ileri derecede ava düşkün olup, halifeliğinde de bu alışkanlığını sürdürmüştür. Yine avladığı hayvanlar kendisine itaat etmez ve avlanmazsa bu durumdan oldukça utanırdı. Bu sebeble ava çoğu zaman tek başına gittiği rivayet edilir. Kendisini o derece ava vermiş ve ava bağlanmıştı ki, eğer av istediği gibi sonuçlanır başarılı olursa av dönüşü adak kurban keser ve bir daha ki avda başarı kazanmak için dua ederdi⁶⁵⁷.

Halife Mansur da daha ziyade siyasi işler ile ve iç sorunlar ile meşgul olduğundan eğlence hususunda görüldüğü gibi avlanma hususunda da katı bir tutum izlemiştir. Yine halifenin, devlet görevlilerinin av ile ilgilenmelerine öfkelenerek onları görevinden aldığı bilinir. Yine halife Mehdî ve Hârûnürreşîd'de ava aşırı haz duydukları malumdur⁶⁵⁸.

Müslüman avcılar ceylan avında şahin ve doğanla beraber tazıları da kullanıyordu. Bizanslıların akdoğanın en iyi doğan türü olduğunda ittifak ettikleri görülür. Ayrıca hükümdar ve filozofların doğanları tavsifiyle ilgili bilgi verir. İlk Abbâsî dönemindeki halifeler ava meraklı olduklarından çeşitli hayvanları barındıran özel bir hayvanat bahçesi inşa etmişlerdir. Abbâsî halifeleri ve vezirleri şahin, doğan, çita ve av köpeklerini hediye mahiyetinde kabul ederlerdi. Sonuçta Taberî, Bizans imparatorunun Hârûnürreşîd'e yolladığı armağanlar arasında on iki doğan ve dört av köpeğinin de olduğunu bildirir⁶⁵⁹.

Ülkeler arası diplomasik faaliyetleri sürdürme maksatlı yöneticiler tarafından yapılan karşılıklı hediyeleşme geleneği Hârûnürreşîd halifeliğinde de sürdü. Bu hediyeler daha çok yırtıcı kuşlar ve pars, köpek gibi pençeli hayvanlardan ileri gelmekteydi. Bizans İmparatoru iyi niyet göstergesi olarak 12 atmaca ve bir av köpeğini Hârûnürreşîd'e hediye olarak göndermiştir⁶⁶⁰. Yine Hârûnürreşîd özel eğitilmiş atlar ile gittiği aslan avına farklı bir ilgi duyuyordu. Atlı avcılar, avını kovalayıp yorduktan sonra ava kılıç ile saldırılır ya da okla vurmak şeklinde öldürürdü. Söz konusu av

⁶⁵⁵ Andre Clot, *a.g.e.*, s. 259.

⁶⁵⁶ Karl Brockelman, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), Ankara, 2002, s. 87.

⁶⁵⁷ Metin Yılmaz, *a.g.m.*, s. 257.

⁶⁵⁸ Metin Yılmaz, *a.g.m.*, s. 258.

⁶⁵⁹ Abdülkerim Özaydın, "Av" *DİA*, c.4, İstanbul, 1991, s. 100-101.

⁶⁶⁰ Metin Yılmaz, *a.g.m.*, s. 260.

partilerine bakılırsa, memurlar, hizmetliler, avda kullanılan köpek ve kuşlar gibi hayvanlara bakanlar, av malzemeleri ile ilgilenen saraya bağlı zanaatkârlar, kimi av hayvanlarını ithal eden tacirler, av malzemesi üreticileri, satıcıları, rehber ve av sürücüler vb. olarak birçok kişiye iş imkânı yaratmaktaydı. Hârûnürreşîd'den neredeyse yarım yüzyıl sonra bu tür çalışanlardan birinin yıllık geliri 500.000 dirheme ulaşmıştı. Buna ilave özellikle Hârûnürreşîd döneminde ürününe hasar veren köylülere çok yüksek miktarda tazminatlar ödettirildiği göz önünde bulundurulursa, av malzemeleri, avda kullanılan hayvanların bakımı, av hayvanlarının ithalatı benzeri harcamaların her sene milyonlarca dinara vardığı görülmektedir. Avda kullanılan hayvanların temini ve bakımı dahi başlı başına başına çok yüksek bedellere ulaşıyordu. Bu hayvanlardan bir kısmı farklı krallara veyahut seçkin kişilerin hediyeleri olarak gelmekteydi. Hârûnürreşîd'e, Bizans İmparatoru bu şekilde bir düzine doğan ve dört tazı yollamıştı. Ermenistan'dan her sene istenilen verginin içinde otuz tane de doğan bulunmaktaydı⁶⁶¹.

⁶⁶¹ Taner Yıldırım, "Abbasîler'de Sportif Faaliyetler Ve Eğlence Kültürü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*", c. II6, Sa.2, Elazığ, 2016, s. 357.

SONUÇ

İslâm dünyası ile Bizans arasındaki ilişkiler Hz. Muhammed'in peygamberliğiyle başlar. Bizans'a dini tebliğ amaçlı mektuplar ve elçiler gönderilmiştir. Diplomatik açıdan dikkate değer hadiseler kaydedildi. Her iki medeniyet de farklı dini, kültürel ve etnik yapıya sahiptir. Komşu olan bu farklı iki medeniyetin birbirinden etkilenmemesi kaçınılmazdı. Bu çalışmada ele alınan konuların büyük kısmını bilim, sanat, askerî etkileşim, bilim, kurumsal tesir ve daha birçok yönden iki medeniyeti birbirine yaklaştıran ve kültürel etkileşimde bırakan konular teşkil eder.

Dine davet ile başlayan diplomasi faaliyetleri Raşid halifeler döneminde de devam etti. Elçiler vasıtasıyla faaliyetler yürütüldü. İki medeniyetin tanınması ve anlaşılmasında diplomasi faaliyetleri önemli bir rol üstlenmiş oluyordu. Elçilerin karşılanması ve misafir edilmesi hususunda her iki ülkede titiz hazırlıklar yürütüldü. Elçilerin karşılıklı olarak siyasi liderlere beraberlerinde kıymetli köleler, hediyeler ve değerli pek çok eşya ile gitmeleri dikkate değer konular arasındadır.

Her iki medeniyet arasındaki siyasi rekabet ve savaşlar toplumların birbirini daha yakından tanınmasına imkân sağladı. Abbâsîler kendinden önceki İslâm halifeleri gibi siyasi faaliyetler yürütmeye devam ettiler. Bu dönemde Bizans ülkesi ile siyasi, sosyal, kültürel, bilimsel ve daha pek çok açıdan tesir yaşandı. Diplomatik faaliyet gerçekleşmiş ve Hz. peygamber'in, İslâm'a davet mektubuyla birlikte elçi olarak gönderdiği Dihye b. Halife el-Kelbi, İmparator Herakleios tarafından kabul edilmiştir. Hz. Peygamber ve Hulefa-yi Raşidin dönemlerinde özellikle sade olması tercih edilen karşılama merasimleri, Emevî ve Abbâsî halifeleri döneminde gösteriş ve karşı tarafı etkilemek amacı gütmüştür. Normal şartlarda her iki taraf, gelen elçileri dönemin başkentleri olan İstanbul veya Bağdat'ta ağırlayıp şehir içi geziler düzenlemekte ve onların etki altında kalıp olumlu izlenimlerle dönmeleri için gayret göstermekteydiler. Karşılıklı gerçekleşen elçilikler faaliyetleri sırasında her iki taraf birbirlerine hediyeler sunmakta, bazen ihtişam ve zenginlik göstergesi olarak hediyelerin, karşı taraftan gelenlere göre daha değerli olmasına dikkat edilmekteydi. Elçiler görevlerini ifa edip ülkelerine döndükten sonra halife veya imparatorlara gözlemlerini aktarır ve takip edilecek politikalar buna göre belirlenirdi. 726 yılından 843'e kadar Bizans'ın gündemini meşgul ederek Bizans tarihinde bir dönüm noktası haline gelen İkonoklazma hareketi, çeşitli iç ve dış faktörlerin etkisiyle ortaya çıkmış ve İslâmiyet, bu harekete

etki eden önemli dış faktörlerden biri olmuştur. Bizans'ta tasvir kültürünün putperestliği çağrıştıracak derecede yaygınlık kazanması, toplumun bazı kesimlerinin tepkisini çekmeye başlamış, ayrıca dini tartışmalarda ve halifelerle imparatorlar arasındaki mektuplaşmalarda görüldüğü gibi Müslümanlar, Hristiyanları tasvirlerle aşırı tazim/ibadet konusunda öteden beri tenkid etmişlerdir. Bunlardan başka, Müslümanların Bizans'a karşı bazı askerî üstünlükler elde etmiş olmaları, böyle bir etkinin zeminini hazırlamıştır. Bizans topraklarına yapılan seferler esnasında ele geçirilen kitaplar, hilafet merkezine ulaştırılmış ve yapılan kütüphanelerde (Beytü'l Hikme) tercüme edilmek amacıyla muhafaza edilmiştir. Halife Ebu Ca'fer el-Mansur ve Me'mûn örneklerinde olduğu gibi özellikle halifeler tarafından Bizans imparatorlarına mektuplar yazılarak klasik eserlerin gönderilmesi veya temininde kolaylık gösterilmesi istenmiştir. Hatta klasik eserlerin gönderilmesi hususunun, barış antlaşmalarına konu olduğu görülmüştür. Toplanan eserler, etnik köken ve din farkı gözetilmeksizin görevlendirilen şahıslara tercüme ettirilmiştir. Hizanetü'l- Hikme ve Beytü'l-Hikme'nin ilmi zenginliğe kavuşmasında bu eserlerin ve gayrimüslim unsurların hatırı sayılır bir yeri olmuştur. Gerçekleştirilen tercüme ve diğer ilmi faaliyetlerle İslâm toplumu, sadece Yunan filozoflarını değil Theon, Proklos, Ammonios, Simplikios, Ioannes Philoponos gibi Bizans felsefe ve tabiat bilimcilerinin yorumlarını, görüşlerini de öğrenme imkânı bulmuştur. Bizanslıların sanatkarlık yönlerini öteden beri bilen ve takdir eden Araplar, Bizans sanat birikiminden yararlanmışlardır. İslâm fetihleri sırasında fethedilen şehirlerdeki kiliselere, genellikle anlaşma gereği dokunulmamakla birlikte, yine karşılıklı anlaşmalarla bazı kiliselerin kısmen veya tamamen camiye çevrildiği olmuştur. Bunun yanında inşa edilen binaların mimari planları, süsleme ve dekorasyonlarında bazı Bizans sanat unsurları alınmıştır. Bu durum Emeviler döneminde daha belirgin bir şekilde kendisini gösterirken, Abbâsîler döneminde başkentin doğuya kaymasıyla, yerini daha ziyade Sasânî ve diğer doğu unsurlarının etkisine bırakmıştır. İslâm-Bizans ilişkileri, her iki toplumun destan, hikâye ve şiir gibi edebiyat ürünlerine de yansımıştır. Arap edebiyatındaki Emîre Zâtü'l-Himme Destanı, Ömer b. Nu'man Hikâyesi, Antere Kıssası ve Bizans edebiyatındaki Digenis Akritas Destanı ile çeşitli şiirler, bu ürünlerin başında yer almıştır. Zikredilen destan ve hikayelerden bir kısmı ya tamamen İslam-Bizans ilişkilerini konu edinmiş, ya da Binbir Gece Masalları'nda olduğu gibi, çerçeve konu farklı olmakla birlikte, ikinci ve üçüncü çerçeve içinde bu unsurlara yer verilmiştir. Her iki tarafın edebiyat ürünlerinde olaylar

kendi kahramanlarının yiğitlikleri ve üstünlükleri etrafında örülmüştür. Her iki toplumda ortaya çıkan şiirler genellikle, geniş halk kitleleri üzerinde derin etkiler bırakan savaşların, gerginliklerin bir neticesi olarak söylenmiştir. Dolayısıyla şiirlerde mübalağa, his ve heyecan unsurlarından azami derecede yararlanılmış ve bu tür ortamlarda rastlanan edebi ve psikolojik unsurlar kullanılmıştır. Son olarak, İslâm ve Bizans devletleri/toplumlari arasında birçok savaşların, yöresel çatışmaların ve gergin dönemlerin yaşanmış olması yanında birtakım dostlukların kurulması, hediyeleşmelerin, bilim, sanat ve kültür amaçlı ilişkilerin gerçekleşmesinden hareketle denilebilir ki, her iki tarafın farklı dini, etnik ve kültürel yapıya sahip olmasına rağmen, zamanla birbirlerini komşu iki toplum olarak kabullenmişlerdir. Kendi menfaatlerini ön planda tutmakla birlikte, savaş ve barışın iç içeliği arasında karşılıklı çok yönlü ilişkiler sergilemişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

- ABBÂDÎ, Ahmed Muhtâr; *Fi't Tarîhi'l Abbâsî ve'l Fatimî*, Beyrut, 1971.
- ABRAHAMIAN, Ervand; *Modern İran Tarihi*, Çeviren: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.
- ACAR, İrfan; *Dış Politika*, İstanbul, 1993.
- ACHCAR, Gilbert; *Kaynayan Orta Doğu Marksist Aynada Orta Doğu*, Ithaki Yayınları, İstanbul, 2004.
- AÇIKGÖZOĞLU, Mehmed; *İslâm Devletleri Tarihi*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1975.
- ADEVÎ, İbrahim Ahmet; *el-Emeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, Kahire, 1963.
- ADIGÜZEL, Ahmet; *Emeviler ve Abbasîler Döneminde İstanbul Kuşatmaları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.
- AKAL, Mustafa; “Ortadoğu Sınır Ülkeleriyle Dış Ticaret Yoğunlaşması ve Yapısal Değişim”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2): 271-296, 2008.
- ALGÜL, Hüseyin; “Himyerîler”, *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1988.
- ALİCAN, Mustafa; “Bizans İmparatorluğu’nda Bir Devlet Politikası Olarak Tehcir”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2011, C. XXVI, s. 259-275.
- APAK, Adem; “Abbasîlerin İlk Asında Arap- Bizans İlişkileri”, *Beşinci Uluslar Arası Orta Doğu Semineri İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu (Şam, 2-4 Kasım 2010)*, 2012, s.27-43.
- APAK, Adem; “Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, Sayı 2, 2009, s. 95-122.
- ARI, Tuncer; *VIII. Ve X. Yüzyıllar Arası Abbasîler’de Ticaret*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2004.
- ARNOLD, Toynbee W. ; *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, (trc. Hasan Gündüzler), Ankara, 1982.
- ARTUK, İbrahim; “Fels”, *DİA*, c.12, İstanbul, 1995, s.309-311.

- AVCI, Casim;” Emevîler Döneminde Bizans İmparatorluğu ile Diplomatik İlişkiler”, *Beşinci Uluslararası Orta Doğu Semineri: İslamiyet’in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu (Şam 2-4 Kasım 2010) Bildiriler*, 2012. s.89-100.
- AVCI, Casim; *İslam- Bizans İlişkileri*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003.
- AVCI, Casim “Sugūr”, *DİA*, İstanbul, 2009, c. 27, s. 473-474.
- AVCI, Casim; “Arap-İslâm Kaynaklarında Bizans Sarayının Tasviri”, *Tarih Boyunca Saray, Hayatı ve Teşkilatı -Bildiriler*, 2005, 2006, s.105-113.
- AVCI, Casim; *İslam- Bizans İlişkileri (m.610-847) ve Diplomasi, Din, Bilim Ve Sanat Alanlarında*, Doktora Tezi, Bursa, 1987.
- AVCI, Casim; “ Mu ‘tasım-Billâh”, *DİA*, İstanbul, Cilt 31,2006, s. 380-382.
- AVCI, Casim; “Müslüman Arap Kaynaklarında Bizans Başşehri İstanbul (Konstantinopolis)”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Cilt XII/I, Sayı:47-48, 2010/2011, s.73-98.
- AVCI, Casim; “Müslüman Arap Kaynaklarında Bizans Başşehri İstanbul (Konstantinopolis)”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, İstanbul, 2010, s.90.
- AYIK, Hasan; *Türk-İslam Kültür Ve Medeniyetinde Tarsus Bir Kültür Değişimi Örneği Olarak Halife Me’mûn Dönemi ve Tarsus*, Türk-İslam Kültür ve Medeniyetinde Tarsus, 28-30 2010 -Bildiri ve Müzakereler-, Ankara, 2010, s. 37-50
- AZİMLİ, Mehmet; “Babek El-Hurreni İsyanı ve Bizans İle İlişkileri”, *Beşinci Uluslar Arası Orta Doğu Semineri, İslamiyet’in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu*, (Şam 2-4 Kasım 2010), Elazığ, 2012, s. 149-165.
- AZİMLİ, Mehmet; *İslâm Medeniyet Tarihi*, İstanbul, 2018.
- el-BAĞDÂDÎ, Ebu Bekr Ahmet b. Ali Hatîb (463/1071); *Târîhu Bağdâd*, c. I-XXIV, Kahire, 1951.
- BAHADIR, Gürhan; “Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbasî Sınırı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.28, 2009.
- BAHADIR, Gürhan; *636-1100 Arasında Antakya*, Doktora Tezi, Ankara, 2009.
- BAHAR, Hasan; *Roma Ve Bizans Tarihi, Krallık, Cumhuriyet, İmparatorluk ve Doğu Roma (Bizans)* Konya, 2011.
- BAKIR, Abdulhalik; *Orta Çağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi*, Belleten, Cilt: IXIV, Sayı: 241, Ankara, 2000.

- BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler Ve Maden Sanayi*, Belleten, Cilt LXI, Sayı: 232, 1997, s. 581-582.
- BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005.
- BAKIR, Abdulhalik; *Tarîhu Halife B. Hayyât (Halîfe B. Hayyât Tarihi)*, Gezi Kitabevi, Ankara, 2001.
- BALTACI, Cahid; , *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 2016.
- BAMYACI, Mehmet Ertan; *Bizans İmparatorluğunda Ticaret (VI-VII. yüzyıllar)*, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2010.
- BARTHOLD, Wilhelm; *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Çev F. Köprülü), Akçağ Yay. Ankara, 1973.
- BAUER, Susan Wise; *Ortaçağ Dünyası (Roma İmparatoru Büyük Constantinus'un Hıristiyanlığı Kabul Etmesinden 1. Haçlı Seferi'ne)* İstanbul, 2014.
- BELÂZURÎ, Ahmet b. Yahya; *Fütûhu'l-Buldân*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara, 2002.
- BEG, Muhammad Abdul Jabbar; "Abbasî İdaresi Altındaki İslam Toplumunda Selfler", (Çeviren: Dr. Süleyman Tülücü), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 7 İstanbul, 1986, s. 519-535.
- BENNET, M., BRADBURY, J., DEVRIES, K., DICKIE, I., JESTICE, P.; *Dünya Savaş Tarihi: Ortaçağ, 500-1500 (Teçhizat, Savaş Yöntemleri, Taktikler)*, Cilt I, (Çev. Özgür Kolçak), İstanbul, 2011.
- BLOOM, Jonathan M.; *Kâğıda İşlenen Uygarlık: Kâğıdın Tarihi ve İslâm Dünyasına Etkisi*, (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul, 2003.
- BOZKURT, Nahide; "Mansûr" *DİA*, Ankara, 2003, c.28, s. 5-6.
- BOZKURT, Sedat S.; *Tarihu'l-Ya'kûbî'nin Tercüme Ve Değerlendirmesi (Kitâbu't-Târîh II)* Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2015.
- BOZKURT, Nahide; *Halife Me'mûn Dönemi ve İslam-Kültür Tarihindeki Yeri*, Doktora Tezi, Ankara, 1991.
- BOZKURT, Nahide; "Hâdî -İlelhâk", *DİA*, İstanbul, 1997, c.15, s. 16-17.
- BOZKURT, Nahide; "Me'mûn" *DİA*, , Ankara, 2004, Cilt 29, s.101-104.
- BOZKURT, Nebi; "Kuyumculuk", *DİA*, Ankara, 2002, Cilt 26, s. 513-515.
- BROCKELMANN, Karl; *İslam Devletleri ve Milletleri Tarihi I*, (Çev. Neş'et Çağatay), Ankara, 1964.

- CEYLAN, İbrahim; *Abbasî Halifesi Ebü'l-Abbas Es-Seffâh ve Dönemi* (132-136/750-754), Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2015.
- CHEYNET, Jean- Claude; *Bizans Tarihi*, Ankara, 2008.
- CLOT, Andre; *Harun Reşid ve Abbasîler*, (Çev. Nedim Demirtaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.
- ÇAM, Nusret; "İslam'ın Sanata ve Mimariye Bakışı", *Vakıflar Dergisi*, Sa, XXIV, Ankara, 1994.
- ÇELEBÎ, Ahmed; *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, (Çev. Ali Yardım), İstanbul, 2013.
- ÇELEBÎ, Ahmet; "Tarihu'l-İslâmî ve'l-Hadâratî'l-İslâmiyye", *D.G.B.İ.T*, c. I-III, İstanbul, 1992.
- ÇELİK, Semra Denk; *IX ve X. Yüzyıllarda Bizans İmparatorluğunda Ticaret*, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2006
- ÇOBAN, Bekir Zakir "Bizans İkonoklazmının Nedenleri ve İslam'a Etkisi Tartışması", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII (2008), Sayı:4. CAN, Yılmaz; "Recep Gün, Erken Dönem İslâm Mimarisinde Yabancı Usta ile Devşirme ve Yabancı Malzeme Kullanımı", *İSTEM*, c. IV, sa. 8, 2006, s. 131-144,
- DEBBAĞOĞLU, Ahmet; *İslâm İktisadına Giriş*, İstanbul, 1979,
- DECKER, Michael J.; *Bizans Savaş Sanatı*, (Çev. A. Tuncer Büyükonat), 2016.
- DEMİRCİ, Mustafa; "Antik Bilim Ve Dusunce Mirasının İslam Dünyasına Tercumesinde Abbasîlerin Kurduğu Bevtü'l-Hikme'nin Rolü", *Muhafazakâr Düşünce*, Cilt XI, Sayı: 44, 2015.
- DEMİRKENT, Işın; "Herakleios", *DİA*, C. 17, İstanbul, 1998, s. 210-215.
- DUMAN, Abdullah; "Halife Mu'tâsım'ın Amorion/Ammûriye Seferi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sa. 38, Van, 2017, s.413-441.
- DURÎ, Abdulaziz; *İslam İktisad Tarihine Giriş*, (Çev. Sabri Orman), İstanbul, 1991.
- DÛRÎ, Abdulaziz; *Târîhu'l-'Irâkî'l-İktisâdî fi'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî*, Beyrut, 1974.
- DÛRÎ, Abdulaziz; *Asru'l Abbasî'l Evvel*, c. I, Bağdat, 1945.
- DÛRÎ, Abdulaziz; "Bağdat", *DİA*, c. IV, İstanbul, 1991.
- DUYGU, Zafer; "Zuknin Manastırı Süryani Kroniği (775) Özelinde İslam İdâresi Altındaki Hıristiyanlarda 'Din Değişirme' Meselesi", *İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 10, Sayı: 2, 2013.

- EL-BELAZURÎ, Ahmed b. Yahya; *Futuhu l-Buldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.
- ELÇİBEY, Ebülfez; “Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri”, (Çev. Muhammet Kemaloğlu), *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 2013, Sayı:8.
- EL CHEİKH, Nadia Maria; *Araplar’ın Gözüyle Bizans*, (Çev. Mehmet Moralı), İstanbul, 2012.
- EMİN, Ahmed; *Fecrül-İslâm*, (Çev. Ahmet Serdaroğlu), Ankara, 1976.
- İBNÜ’L ESİR; *el-Kâmil fi’t-Tarih*, (Çev. Yunus Apaydın), Cilt 5, İstanbul, 1986.
- İBNÜ’L ESİR; *El-Kamil fi’t-Tarih*, (Çev. Abdullah Köşe), Cilt 6, İstanbul, 1991.
- EN-NATÜR Şahade Ali; *İslam'a Göre Ses ve Musiki Sanatı*”, (Çev. Ruhi Kalender-Adem Akın), A. Ü İ F.D.C. XXXIII.
- ERDEM, Gazi; “İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2013, Cilt 16, Sayı: 42, s. 57- 77.
- EYİCE, Semavi; “İstanbul’da Abbasî Saraylarının Benzeri Olarak Yapılan Bir Bizans Sarayı”, *Belleten*, C. XXIII, s.82, Ankara, 1959.
- ED-DÜRİ, Abdülazîz; “DİVAN” *DİA*, c.9, Ankara, 1991, s.378
- EL CHEİCKH, Nadia Marı; *Araplar’ın gözüyle Bizans*, (Çev. Mehmet Moralı), İstanbul, 2012.
- ERÜNSAL, İsmail E.; *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*, İstanbul, 2018.
- GÖKHAN, İlyas; “İslam ve Bizans Sınırları Arasında Hades Şehri”, *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VIII. Sa.2, Elazığ, 2010, s.87-109.
- GUTAS, Dimitri; *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat’ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasî Toplumu*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.
- GÜLEM, Mustafa; *Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu’nun Dış Politikası (Erken Bizans Dönemi (330-718))*, Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2015.
- GÜNEŞ, H. Hüseyin; *Halife El-Me’mûn Dönemi*, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2009.
- GÜZEL, Ahmet; “Erken Dönem Abbâsî Toplumunda Mûsikînin Oluşum ve Gelişim Süreci”, *İslâm ve Sanat Tartışmalı İlmî Toplantı 07 – 09 Kasım 2014,2015*, s.607-630.
- GÜZEL, Ahmet; *Abbasî Halifesi Mehdi B. Mansur*, Kitap Dünyası, Konya, 2012.
- HANEFİ, Hasan; *İslâmî Araştırmalar*, (Çev. İbrahim Aydın-Ali Durusoy), İstanbul, 1994.

- HASAN, İbrahim Hasan; *Târîhu 'l-İslâm: es-siyâsî ve 'd-dîni ve 's-sekâfî*, c. I-IV, Kahire, 1976. (Türkçe trc. İsmail Yiğit, *İslâm Tarihi: Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal*, c. I-VI, İstanbul, 1988).
- HERRİN, Judith; *Bizans, Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, İstanbul, 2010.
- HİTTİ, Philip; *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, C. I-IV*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1989.
- HİZMETLİ, Mustafa; *Abbasîler Dönemi Ticaret Hayatı (İslam Tarihi ve Medeniyeti-6- Abbasîler 2)*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2017.
- HİZMETLİ, Mustafa; “Abbasîler Döneminde Para Basımı”, *İSTEM*, 2010, cilt: VIII, sayı: 15, s. 79-110.
- İBN HURDÂZBÎH, Ubeydullah b. Abdullah (300/913); *Kitabu 'l-Mesâlik ve 'l-memâlik*, Leiden, 1967→Bağdat, ts. (Türkçe trc. Murat Ağarı, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, İstanbul, 2008.)
- İLGÜN, Kasım; *Halife Mansur ve Dönemi (136-158\ 754-775)*, Doktora Tezi, İstanbul, 1994.
- İPŞİRLİ, Mehmet; "Elçi", *DİA*, İstanbul, 1995, Cilt 11, s. 3-15.
- KAN, Kadir; *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, Doktora Tezi, Bursa, 2010.
- KAN, Kadir; “Vâsık-Billâh”, *DİA*, İstanbul, 2012, c. 42, s. 548-549.
- KAYA, Mahmut; “Beytülhikme” *DİA*, İstanbul, 1992, Cilt 6, s. 88-90.
- KAYAOĞLU, İsmet; *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1985.
- KAZICI, Ziya; *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2003.
- KAZVÎNÎ, Zekerîyya b. Muhammed; *Âsâru 'l-Bilâd ve Ahbâru 'l-İbâd*, Beyrut, 1969.
- İBNİ KESİR, *El Bidaye Ve'n-Nihaye, Büyük İslam Tarihi*, (Hazırlayan: Mehdi Ali Seçkin) c.X, s.245-247,
- KİTAPÇI, Zekerîyya; *Matematik Tıp Eczacılık Ve Astronomi İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, İstanbul, 2008.
- KONAK, Ruhi; “İslam’da Tasvir Yasağı Sorunu ve Minyatür Sanatı”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, cilt: VI, sayı: 1, 2013, s.967-988.
- KÖK, Bahaeddin; *Nûruddin Mahmûd Bin Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul, 1992.

- KRAMERS, J. H.; “Cografya Ve Ticaret (Geography And Commerce)”, (Çev.: Murat Agarı), *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2003, Cilt: 16, Sayı: 4. s. 678-687, s. 686.
- LEWIS, Bernard; *Ortadoğu*, İstanbul, 1996, s.194.
- MACİT, Muhittin; “Tercüme Hareketleri”, *DİA*, Cilt 40, İstanbul, 2011, s. 498-594.
- MAZAHİRÎ, Ali; *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul, 1972,
- MEZ, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslam’ın Rönesansı*, (Çev. Salih Şaban), İstanbul, 2000.
- MEZ, Adam; *İslam’ın Kalkınma Çağı* (Çev. Cemal Köprülü), Ankara.
- MUHTAR, Cemal; “Antere Kıssası”, *DİA*, İstanbul, 1991, Cilt 3, s. 237-238.
- NASR, Seyyid Hüseyin; *İslam ve İlim: İslam Medeniyetinde Akli İlimlerin Tarihi ve Esasları*, İnsan Yay., İstanbul, 1989.
- O’LEARY, De Lacy; *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, (Çev. Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay), Ankara, 1971.
- OSTROGORSKY, George; *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev.: Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1981.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Av” *DİA*, c. 4, İstanbul, 1991, s.100-101.
- ÖZCAN, Abdulkadir; “Âteş-İ Rûmî” *DİA*, c.4, İstanbul, 1991, s.57.
- ÖZDEMİR, Mehmet Nadir; “Akdeniz Ticareti ve İslam Dünyasına Etkileri (H.IIIIV./M.IX-X. Yüzyıllar)”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı.: 9, 2018, s. 14-21.
- ÖZDEMİR, Mehmet Nadir; *Abbasîler’in İlk Döneminde Kölelik, (H. 132- M.749\ H. 232- M.847)*, Doktora Tezi, Konya, 2004.
- ÖZDOĞAN, M. Akif; “Abbâsîler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi”, *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2005, Cilt: V, Sayı: 16, s. 35-50.
- ÖZTÜRK, Levent; *Asr-ı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul, 1998.
- PARALONG, Annie; *Bizans, Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, İstanbul, 2011.
- PICKTHALL, Muhammad Marmaduke; *İslâm Medeniyetinin Dinamikleri*, (Çev. Yusuf Kaplan), İstanbul, 2014.
- PRYOR, John H.; *Akdeniz’de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*, (Çev. füsün Tayanç Tunç- Tayanç), İstanbul, 2004.

- SARIKAYA, Fatih; *Abbasîlerde Denizcilik (750-1258)*, Yüksek Lisas Tezi, Manisa, 2008.
- SİNANOĞLU, Mustafa; “Melkiyye” *DİA*, Ankara, 2004, c. 29, s. 85.
- SİVRİOĞLU, Ulaş Töre; “İslâm Kitap Resmi Ve Minyatür Sanatında Hellenistik-Bizans Etkisi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2013, Cilt 1, sayı: 1, s. 4-22.
- SUZAN, Yahya; “*Sadru'l-İslâm Ve Emevîler Döneminde Mûsikî Hareketi*”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, cilt: VII, sayı: 13, 2009, s. 113-137.
- ŞAHİN, İlyas Han; *İlk Arap ve Türk Akınlarında Kayseri*, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2007.
- ŞEKER, Mehmet, (HEYET); *İslam Tarihi ve Medeniyeti Abbasîler-6-(II)*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018.
- ŞAN, Erman; *Abbasî Devleti Döneminde Avrasya'yla Gerçekleştirilen Uluslararası Köle Ticareti (750-945)*, Doktora Tezi, İstanbul, 2016.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerîr; *Tarihu't-Taberi Tercümesi*, Cilt 4, (Çev. M. Faruk Gürtunca), İstanbul, 1983.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (310/922); *Târîhu't-Taberî “Tarîhu'l-Umem ve'l-Mulûk”* (thk. Muhammed Ebü'l Fazl İbrahim- Muhammed Ali Baydoun), c. I-XI, Beyrut Ts.
- TEKELİ, Sevim; *Modern Bilimin Doğuşunda Bizans'ın Etkisi*, Ankara, 1975.
- TERZİ, Mustafa Zeki; “Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilatı”, *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sa. 9, 1997, s.41-89.
- TERZİ, Mustafa Z; Emevîler ve Abbasîler Zamanında Malatya Hudut Garnizonu, *On dokuz Mayıs Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sa. 3, Samsun, 1989, s.108-118.
- TURABÎ, Ahmet Hakkı; “Bagdat'ta Bir Musiki Nazariyatçısı: Ya'küb B. İshak El-Kindî” *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008*, 2011, Cilt: 2, s.633-648.
- UÇAR, Şahin; *Arapların Anadolu Seferleri*, Şule Yayınları, İstanbul, 2012.
- ÜÇOK, Bahriye; *İslam Tarihi, Emevîler-Abbasîler*, Ankara, 1968.
- ÜÇOK, Bahriye; “İslam'da Musiki Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1966, Cilt: XIV, s. 83-93

- VASILIEV, A. A; Bizans İmparatorluğu Tarihi, (Çev. Arif Müfid Mansel), Cilt:1
Ankara, 1943.
- WATT , W. Montgomery; *İslam Avrupa'da*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları,
İstanbul, 1989.
- WILHELM, Barthold; *İslam Medeniyet Tarihi*, (Çev F. Köprülü), Ankara, 1973.
- YA'KÛBÎ, *Kitabü'l-Büldan*, Leiden, 1892. (Türkçe trc. Murat Ağarı, *Ülkeler Kitabı*,
İstanbul, 2002.
- YAZICI, Hüseyin; "Sîretü'l-Emîre Zâtilhimme", *DİA*, 2009, Cilt 37, s. 268-269.
- YILDIRIM, Taner; *Abbasîler Dönemi Basra Körfezi'nde Uluslararası Taşımacılık ve
Ticâret*, Elazığ, 2012.
- YILDIRIM, Taner – ALTUNGÖK, Ahmet; "Abbasîler Döneminde İslam Tıbbı ve
Toplum Sağlığı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 25, Sayı: 2,
2015, s. 269-295.
- YILDIRIM, Taner; "Abbasîler'de Sportif Faaliyetler ve Eğlence Kültürü", *Fırat
Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 26, Sa.2, Elazığ, 2016, s.351-367.
- YILDIZ, D. Hakkı; "Avasımmelki", *DİA*, İstanbul, 1991, c. 4, s. 111-112.
- YILDIZ, Sevcan; *Bizans Tarihi ültürü, Sanatı Ve Anadolu'daki İzleri*, Ankara, 2008.
- YILMAZ, Metin; "Müslüman Arap Toplumunda Av Sanatı Ve Siyasi Hayata
Yansımaları: Abbasî Örneği", *Ekev Akademi Dergisi*, Sa.22, 2005, s.245-264.
- YILMAZ, Mehmet; *Battal-Nâme, Sasonlu Tavit ve Digenis Akritas Destanlarındaki
Kahramanların Lord Raglan'ın Geleneksel Kahraman Kalıbına Göre
Değerlendirilmesi, folklor/edebiyat*", Cilt:17, Sayı:67, 2011, 89-104.
- YÜKSEL, Ahmet Turan; "Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler",
Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 9, Sayı 9, Konya, 1999, s.45-
79.
- YÜKSEL, Ahmet Turan; *İslam'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, İstanbul, 1999.
- YÜKSEL, Ahmet Turan; "Yakın Doğu'da Ticaret Merkezleri ve Panayırlar", *Selçuk
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, 1994, 309-335.
- ZEYDAN, Corci; *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Çev. Zeki Meğamiz), Cilt 1, Doğan Güneş
Yayınları, İstanbul, 1971.
- ZEYDAN, Corci; *İslam Uygarlıkları Tarihi*, (Çev. Nejdett Gök) Cilt 2, İstanbul, 2012.

EKLER

Ek 1. Orijinallik Raporu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Hatun POLAT
Öğrenci Numarası	151211103
Enstitü Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Orta Çağ Tarihî
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Taner YILDIRIM
Tez Başlığı (Türkçe)	İlk Dönem Abbasi-Bizans İlişkileri (Sosyo-Kültürel Açısından)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 203 sayfalık kısmına ilişkin, 01.10.2019 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 28 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

.....
Danışmanın Adı-Soyadı
(İmzası)

.....
Anabilim Dalı Başkanı
(İmzası)

Lisansüstü tezler, savunma öncesinde **intihal program raporu** ile birlikte enstitüye teslim edilir.

İntihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" % 30'u geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

ÖZ GEÇMİŞ

1991’de Elazığ’da doğdum. İlköğretimimi ve ortaöğrenimimi Elazığ’da tamamladım. 2012 yılında Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünü kazandım. 2015’te bu bölümden mezun oldum. 2015 yılında aynı fakültede Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans’a başladım.

